

DE VERBEELDING AAN HET WERK

Wibren van der Burg

DE VERBEELDING AAN HET WERK

Pleidooi voor een realistisch idealisme

Agora, Kampen

Inhoud

1. Modern idealisme 7
2. De rol van idealen 15
3. Wat zijn idealen? 27
4. Heiligen en helden 38
5. Idealisme 46
6. Bezwaren tegen het idealisme 58
7. Het verlangen naar absolute zekerheid 64
8. De aantrekkingskracht van een ideologisch systeem 80
9. De illusie van de perfecte beheersing 89
10. Naïviteit 105
11. Het einde der grote verhalen 116
12. Georganiseerd idealisme 127
13. Democratie 141
14. Het opvangen van teleurstellingen 154
15. Epiloog 160

Noten 163

Bibliografie 182

© 2001, Agora, Kampen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm, of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig
andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Omslagontwerp: Rob Lucas

ISBN 90 391 0829 3

1. Modern idealisme

If political thinking is going to recapture its inspirational qualities, it has to be neither simply reactive nor confined to the everyday and the parochial. Political life is nothing without ideals, but ideals are empty if they don't relate to real possibilities.

Anthony Giddens¹

De generatie Nix

Het weekblad *Vrij Nederland* wijdde in het kerstnummer van 1999 een lang artikel aan de dromen en ambities van de nieuwe generatie twintigers en dertigers.² Deze generatie wordt wel als de generatie Nix aangeduid, een generatie die geen idealen en dromen meer zou hebben en die niet meer bereid zou zijn zich ergens werkelijk voor in te zetten. Maar uit dit artikel komt een heel ander beeld naar voren.

Acht gesprekken met vertegenwoordigers van de generatie Nix, notoire niet-binders, banenzappers, succesvolle carrièrejagers, flups, yups of hoe ze ook gelabeld mogen worden, maken duidelijk dat de babyboomers ernaast zitten. Idealisme bestaat nog steeds. En er is politieke interesse te over.³

Vrij Nederland spreekt zelfs van een 'modern idealisme'. Het artikel sluit af met de conclusie:

Als er dan toch een label aan de jongeren gehangen moet worden, dan moet dat verwijzen naar de grootste gemene deler die we aantreffen: ze vormen een optimistische generatie. Want hoewel de toekomst onbestemder is dan ooit tevoren, ziet niemand die neerslachtig tegemoet. Met slim kiezen kun je persoonlijk groeien en je idealen verwezenlijken. Zo zelfverzekerd is de jonge generatie wel.⁴

Idealisme is dus zeker niet beperkt tot de flowerpowergeneratie. Ook de nieuwe generatie blijkt een grote maatschappelijke betrokkenheid te vertonen. Maar in het artikel komt ook duidelijk naar voren dat dit op een andere manier gestalte krijgt dan bij vorige generaties. Ze maken niet de denkfout die hun ouders gemaakt hebben om hun idealisme met een allesomvattende ideologie te verbinden. Hun idealen zijn niet verbonden met een vanzelfsprekend collectief, maar worden gebouwd op individuen en persoonlijke keuzen. En het is vooral minder dogmatisch, en concreet

en praktisch. Het leveren van een bijdrage aan een betere wereld wordt niet gezien als een groot offer, maar als een vorm van zelfverwezenlijking.

Natuurlijk zouden we dit verhaal gemakkelijk kunnen afdoen als een niet-representatief stukje over enkele succesvolle hoger opgeleiden dat wel mooi past in een kerstnummer. Maar daarmee zouden we het geen recht doen. Want het vat naar mijn overtuiging heel goed samen wat er op dit moment in onze samenleving gaande is. Er is een groeiende belangstelling voor idealen en idealisme. Enkele maanden eerder had bijvoorbeeld het maandblad *Openbaar Bestuur magazine* al een uitgebreid themanummer gewijd aan idealen.⁵ Ook bij andere tijdschriften en kranten, bij kerken en maatschappelijke bewegingen, en in mindere mate zelfs in de politieke partijen lijkt er weer meer interesse en ruimte voor idealisme en engagement. Zo pleitte de beweging Niet Nix (inmiddels alweer ter ziele) voor terugkeer van 'de visie en het ideaal' in het politieke debat. In hun pamflet *Niet Nix. Ideeën voor de Partij van de Arbeid* karakteriseerden zij hun benadering als volgt:

Niet radicaal, maar genuanceerd en constructief. Vol van idealisme en vernieuwingsdrang. Met passie, voor de politiek en voor de PvdA.⁶

Uit dit pamflet en uit tal van andere publicaties komt een beeld naar voren van een nieuw type idealisme. Omvattende ideologieën en dogma's worden geschuwd. Grote maatschappijhervormingsprojecten zijn vervangen door meer bescheiden, persoonlijke bijdragen aan die betere wereld. Massabewegingen en politieke partijen zijn niet meer de voornaamste kanalen voor het idealisme. Als men al aan georganiseerde activiteiten denkt, is er een voorkeur voor meer flexibele, kleinere organisaties die praktische projecten uitvoeren. En er wordt veel minder in zwart-wit tegenstellingen gedacht: ook het bedrijfsleven kan een vehikel zijn om je idealen effectief te verwezenlijken.

Die positieve herwaardering van idealisme is van vrij recente aard. Toen ik zo'n tien jaar geleden begon met mijn onderzoek naar idealen, was de sfeer nog heel anders. Als ik erover vertelde, werd ik meestal een beetje meewarig aangekeken. Was dat niet een volstrekt achterhaald onderwerp? Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw was idealisme geleidelijk in een kwaad daglicht komen te staan. Het werd geassocieerd met dagdromerij of met achterhaalde flowerpower, met ideologische scherpslijperijen en fanatisme. Het leek naïef, wereldvreemd of zelfs ronduit gevaarlijk. Hadden we niet geleerd van de ervaringen uit die tijd, van het failliet van de grote verhalen, van de ineenstorting van het communisme?⁷ Met dergelijke tegen-

werpingen zijn nog vele bladzijden te vullen. Wie een pleidooi voor idealen hield, stuitte en stuit nog steeds op veel verhalen over wat er allemaal mis mee kan gaan.

Die verhalen moeten we zeker serieus nemen. Ze bevatten soms belangrijke lessen en inzichten over de valkuilen die vermeden moeten worden. Idealisme kan op veel manieren ontsporen en doorslaan in fanatisme, intolerantie en onderdrukking. Deze reële risico's, die voor een deel zelfs ingebakken zitten in idealisme, hoeven het echter niet bij voorbaat ongeloofwaardig te maken. De kruistochten maken het christendom als zodanig ook niet ongeloofwaardig, maar vormen wel een waarschuwing voor een tendens tot onverdraagzaamheid die binnen bepaalde vormen van christendom aanwezig is. Evenzo moeten we de gevaren van idealisme onder ogen zien, maar dat leidt nog niet tot de conclusie dat we er maar beter van kunnen afzien.

Integendeel, misschien hebben we er wel meer dan ooit behoefte aan. Het failliet van de grote ideologieën en de sterke secularisering laten een leegte achter. Als er geen rotsvast vertrouwen meer is in die betere, socialistische wereld die ooit komen zal, of in het Koninkrijk Gods waarin alle leed zal zijn verdwenen, rijst de vraag welke toekomst, welke idealen we willen nastreven en hoe we dat kunnen doen. Die betere wereld wordt ons niet meer als een zekerheid in het vooruitzicht gesteld, door de onvermijdelijke loop der geschiedenis of door een goddelijke genade. We ontkomen er dus niet aan om daarvoor zelf de verantwoordelijkheid te nemen.

Daarbij moeten we inderdaad leren van de fouten uit het verleden. Daarom pleit ik voor een realistisch idealisme, dat niet te grote pretenties en verwachtingen heeft, dat verbonden wordt met realiteitszin en niet verstart tot een ideologisch stelsel.⁸ Een dergelijk idealisme is niet alleen goed verdedigbaar tegen alle kritieken die naar voren zijn gebracht, maar kan ook een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van onze samenleving.

De kwaliteit van het bestaan

Idealisme kan de kwaliteit van ons leven verbeteren, zowel individueel als collectief. Idealen kunnen zin geven aan ons bestaan. Volgens sommige filosofen, zoals Nicholas Rescher, is het zelfs wezenlijk voor de mens dat hij zich richt op iets wat de beperkingen van zijn huidige bestaan overstijgt.⁹ Zover zou ik niet willen gaan, al is het maar omdat ik nogal huiverig ben

voor allerlei bepalingen van het 'wezen' van de mens. Maar ik denk wel dat een oriëntatie op idealen ons leven kan verrijken, omdat het steeds weer tot nieuwe uitdagingen leidt die ons de kans geven ons verder te ontwikkelen. Wanneer mensen zich niet meer op idealen richten, verliest hun leven aan kwaliteit.¹⁰ Juist door iets na te streven wat er nog niet is, waarvan we misschien ook niet goed weten wat het precies inhoudt, doen we nieuwe ervaringen op en ontwikkelen we nieuwe kanten van onze persoonlijkheid. Wanneer die inspanning daarbij niet puur gericht is op de kick van de grensverlegging (zoals bij bungeejumpen), maar op inhoudelijk betekenisvolle idealen, zal dat bovendien een waardevolle verrijking kunnen zijn.

Psychologisch onderzoek biedt steun voor deze gedachte. De Amerikaanse psycholoog Mihaly Csikszentmihalyi geeft in zijn boek *Flow* aan dat mensen het gelukkigst worden wanneer ze zichzelf steeds weer nieuwe doelen stellen en zich daaraan met volledige inzet en concentratie wijden. Door steeds grotere uitdagingen aan te gaan, worden zij unieker, complexer en interessanter en wordt hun leven rijker van inhoud.¹¹ Dit leidt – in termen die sterk aan de filosofische analyse van Rescher doen denken – volgens Csikszentmihalyi tot 'zelftranscendentie, tot een gevoel dat we de grenzen van ons bestaan verlegd hebben'.¹²

Idealisme kan ook een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van onze samenleving. Mensen die zich inzetten voor een betere samenleving houden onze idealen levend en dragen bovendien bij aan het verwezenlijken ervan. Door ons voor te houden – in woord en daad – dat we nog niet tevreden mogen zijn met hoe de wereld in elkaar zit en dat het anders kan en moet, waken zij tegen een ontorechte zelfgenoegzaamheid. Want er is, zeker op wereldschaal, nog heel veel wat anders moet: de armoede, de verwoesting van natuur en milieu, de schending van de mensenrechten. En ook op het nationale of lokale niveau is er nog veel te verbeteren. Denk aan de onaanvaardbare wachtlijsten en werkdruk in de thuiszorg en de verpleeghuizen, of aan de problemen van drugs- en alcoholverslaving. We hoeven niet alleen aan de grote problemen te denken om in te zien dat idealisten op veel plaatsen in de samenleving een nuttige bijdrage kunnen leveren.

Dat doen ze niet alleen door ons voor te houden dat het anders moet, maar ook door praktisch te laten zien dat het anders kan. Een simpel voorbeeld is de inmiddels nationaal bekende Rotterdamse Opzoomerstraat, waar buurtbewoners weigerden zich nog langer neer te leggen bij de voortdurende verloederings, en het initiatief namen om hun straat weer schoon en leefbaar te maken. Dit heeft goed laten zien dat het anders kon, en was een voorbeeld voor veel andere buurten. Maar het heeft natuurlijk

in de eerste plaats een heel concrete bijdrage geleverd aan een betere kwaliteit van de lokale samenleving. Veel idealistische bewegingen zijn minder concreet in hun doelen, waardoor de effecten vaak minder direct aan te wijzen zijn. Maar zonder de arbeidersbeweging of de vrouwenbeweging had Nederland er nu heel anders uit gezien. De milieubeweging heeft natuurlijk nog lang niet dat schone milieu bereikt waar het uiteindelijk om gaat, maar zonder haar was de aantasting van het milieu nog aanzienlijk sterker geweest. Veel van de grote maatschappelijke hervormingen in de afgelopen eeuw waren niet mogelijk geweest zonder de vasthoudende inzet van idealistische bewegingen. En veel van de maatschappelijke hervormingen die nu nodig zijn, zullen ook weer de inzet van nieuwe idealisten vereisen.

Ook in de politiek is meer idealisme zeker niet overbodig. Er wordt veel geklaagd over de kloof tussen burger en politiek, en terecht. Maar politiek lijkt tegenwoordig ook vaak niet veel anders dan het bestuur van de BV Nederland. Alle beslissingen worden zo veel mogelijk voorgesteld als puur zakelijke en technische beslissingen; meningsverschillen worden weggemas-seerd in onduidelijke compromissen. In de afgelopen jaren onder Lubbers en Kok is de politiek steeds minder inspirerend en spannend geworden – een ontwikkeling die culmineerde in het kleurloze paars, waar al helemaal weinig van visies te bespeuren lijkt. Politiek lijkt nergens meer over te gaan. In zo'n klimaat is het niet verwonderlijk dat de burger zich ook weinig meer gelegen laat liggen aan de politiek.

Natuurlijk is dit een heel complex probleem waarvoor geen simpele oplossingen bestaan. Maar in ieder geval een deel van de oplossing zou kunnen zijn het inhoudelijk debat weer in de politiek terug te brengen, de passie en het engagement weer zichtbaar te maken. Een vitale politiek kan niet zonder idealen, zoals Anthony Giddens terecht opmerkt in het citaat waarmee ik dit hoofdstuk opende. Wanneer burgers zien dat politici zich werkelijk inzetten voor bepaalde idealen, valt er weer iets te kiezen en wordt het voor gewone burgers de moeite waard om zich te engageren. Pas als het echt ergens om lijkt te gaan, is het voor mensen zinvol zich ermee bezig te houden.

Idealisme is overigens zeker niet altijd mooi en goed. Mensen kunnen zich richten op verkeerde idealen, zoals 'Eigen Volk Eerst', of ze kunnen gefrustreerd en verbitterd raken doordat al hun inzet tot niets heeft geleid. Ondoordacht idealisme kan ineffectief zijn of leiden tot ongewenste neven-effecten. In de politiek kan de retorische kracht van mooie idealen ook gebruikt worden om platte belangenbehartiging te verhullen. Idealisme leidt zeker niet altijd tot gunstige resultaten.

We moeten daarom niet de ogen sluiten voor de keerzijde en de gevaren

van idealisme. Integendeel, daarop moeten we juist alert zijn. Alleen dan kunnen we komen tot een vruchtbare vorm van idealisme, tot een realistisch idealisme. Dat is de centrale gedachte van dit boek.

Opzet

In dit boek ga ik op zoek naar een verantwoorde vorm van idealisme, vanuit de overtuiging dat onze samenleving daar behoefte aan heeft. In mijn verhaal zal de inhoud van de idealen vaak wat op de achtergrond blijven. Mijn algemene stelling dat een sterkere oriëntatie op idealen goed is voor onze samenleving en voor ons eigen leven, is namelijk deels onafhankelijk van de concrete inhoud van de idealen die worden nagestreefd. Mijn pleidooi richt zich vooral op de manier waarop in deze tijd een verantwoord idealisme mogelijk is. Zoals ik hierna uitgebreid zal betogen, is een inhoudelijk pluralisme nu juist vruchtbaar voor de samenleving. Het is goed als sommigen zich met hart en ziel inzetten voor het milieu en anderen voor rechtvaardigheid (nationaal of internationaal), of voor een democratisch Europa. We hoeven niet allemaal dezelfde idealen na te streven of daaraan dezelfde invulling te geven – liever niet zelfs.

Het gaat me dus niet zozeer om de concrete inhoud van het idealisme, maar vooral om de manier waarop. Hoe zijn ideologische scherpslijperij en fanatisme te voorkomen? Is realiteitszin in strijd met idealisme? Hoe kunnen we een sterke persoonlijke verbondenheid met bepaalde idealen combineren met een open en tolerante opstelling? Hoe houden we het vol, ondanks tegenslagen? Het is op dergelijke vragen dat ik een antwoord probeer te vinden.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel (de hoofdstukken 2 tot en met 5) bespreek ik wat idealen zijn en wat idealisme is, en hoe een sterkere gerichtheid op idealen een bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van ons leven en van onze samenleving. Dit is vooral een vrij zonnig verhaal, waarin de nadruk ligt op de positieve kanten van idealisme, zoals ik die hiervoor al kort heb aangeduid. Een pleidooi daarvoor zal immers moeten starten met een verkenning waarom het eigenlijk zinvol en de moeite waard is.

Het risico hiervan is mogelijk een lichte ergernis bij de lezer over de eenzijdige presentatie, waarin alle schaduwzijden worden genegeerd. Ik hoop dat dit niet leidt tot een voortijdig afhaken, want die schaduwzijden komen daarna ruimschoots aan bod. In het tweede deel (de hoofdstukken 6 tot en met 11) worden namelijk de voornaamste bezwaren tegen

idealisme besproken. De risico's van idealisme zijn groot en de mogelijkheden tot ontsporing talrijk. Sommige gevaren, zoals die van ideologisering en het verlies van realiteitszin, zijn zelfs inherent aan idealisme. Aan de hand van een zorgvuldige analyse van elk van de bezwaren ga ik na hoe een verantwoord idealisme dat deze risico's zo goed mogelijk ondervangt, eruit kan zien.

In het derde deel (hoofdstuk 12 tot en met 15), ten slotte ga ik in op de persoonlijke en maatschappelijke voorwaarden waaronder een dergelijk idealisme praktisch werkzaam kan zijn en blijven. Realistisch idealisme is geen eenvoudig project, geen gulden middenweg. Het is een voortdurend balanceren tussen realisme en idealisme. Het vereist steeds weer dat gewaakt wordt voor ideologisering. Het vereist bovenal een groot uithoudingsvermogen, een voortdurende inzet voor iets wat nooit helemaal bereikt zal worden. Idealisten moeten steeds weer de kracht opbrengen om door te gaan, ondanks teleurstellingen en frustraties. Dat is niet eenvoudig. Een levende democratie kan daarbij steun bieden (zoals omgekeerd idealisme ook bijdraagt aan het levend houden van de democratie). Maar ook organisatie in gelijkgezinde groepen en bewegingen is van groot belang om handen en voeten te geven aan praktisch idealisme.

Verantwoording

Dit boek komt voort uit het NWO-Pionierprogramma 'Het belang van idealen in recht, moraal en politiek'.¹³ In dit onderzoeksprogramma, gestart in 1996, werkt een twintigtal onderzoekers samen – juristen, ethici en sociaalwetenschappers. In ons onderzoek wordt aandacht besteed aan heel brede idealen als de democratische rechtsstaat en mensenrechten, en aan meer specifieke idealen als privacy en biodiversiteit. Daarbij richten we ons ook op thema's als de rol van idealen in politieke controverses en debatten, en in de ontwikkeling van recht en moraal.¹⁴

In de oorspronkelijke opzet van het programma kwam het thema idealisme helemaal niet voor. Ten onrechte, bleek al snel. De afgelopen jaren heb ik veel lezingen en interviews gegeven en kleinere of grotere artikelen geschreven voor een breder publiek. Elke keer kwam onvermijdelijk de associatie met idealisme naar voren, de persoonlijke inzet van mensen of groepen voor maatschappelijke idealen. Steeds weer kwamen daarbij dezelfde soort kritische vragen op: Is idealisme niet achterhaald? Hoe kun je nog in idealen geloven na de verschrikkingen van het communisme en de teleurstellingen van de jaren zestig?

Geleidelijk groeide daardoor de gedachte aan een systematisch essay over idealisme. Het leek zinvol al die vragen rond idealisme eens wat uitgebreider te behandelen dan in de context van een kort artikel of een lezing mogelijk was. En gezien het thema lag het voor de hand om daarbij op een ander publiek te mikken dan alleen dat van vakgenoten. Vanuit die achtergrond heb ik dit boek geschreven.

Het is dus begonnen als een essay, een klein boekje, maar in de loop der tijd is het uitgegroeid tot een veel langer verhaal dan ik oorspronkelijk voor ogen had. Toch heb ik geprobeerd het essaykarakter zo goed mogelijk te bewaren. De wetenschappelijke verantwoording is zo veel mogelijk beperkt tot de eindnoten. Voor uitgebreidere wetenschappelijke beschouwingen verwijs ik graag naar andere publicaties van onze onderzoeksgroep.¹⁵

Het boek komt dus voort uit een bredere onderzoeksgroep, maar het blijft natuurlijk mijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Van een groep die gelukkig gekenmerkt wordt door een vruchtbaar pluralisme in tal van opzichten, is niet te verwachten dat iedereen zich in mijn opvattingen kan vinden – zoals ik ook niet verwacht dat een lezer zich voor 100 procent kan vinden in dit boek. Ik hoop dat het tot tegenspraak prikkelt, en uitnodigt tot kritisch nadenken en een eigen positiebepaling. Wanneer alle lezers dit boek zonder meer voor zoete koek zouden aannemen, ben ik overduidelijk niet geslaagd in mijn opzet.

Ik heb veel resultaten van het onderzoek van mijn collega's in dit boek verwerkt. Maar minstens zo belangrijk zijn de voortdurende discussies in onze groep. Conceptversies van alle hoofdstukken werden besproken in onze onderzoekslunches. Ik ben alle deelnemers aan die lunches dankbaar voor hun kritische commentaren. Gezien de grote verscheidenheid in onze groep heb ik hen lang niet allemaal recht kunnen doen. Speciale dank voor hun commentaren, suggesties en bemoediging geldt Wouter de Been, Bert van den Brink, Hans Gribnau, Caroline Raat, Sanne Taekema, Willem Witteveen en Bert-Jan Wolthuis. Mijn student-assistente, Karlijn van Blom, heeft veel steun geboden bij het verzamelen van materiaal voor dit boek. Hildegard Penn leverde als editor een grote bijdrage door haar stilistische suggesties en de vele andere correcties die ze in de laatste versies van het manuscript aanbracht. Mijn dank gaat uit naar elk van hen. Maar vooral ook wil ik allen bedanken die in de afgelopen jaren reageerden op lezingen, interviews of artikelen en me aldus dwongen mijn gedachten helderder te formuleren, en die me daardoor ervan overtuigden dat dit boek geschreven moest worden.

2. De rol van idealen

In het rijk der idealen
Zweeft m'n ziel heraadmend rond,
Of zij daar weer nieuwe krachten
Tot de strijd op aarde vond.

Piter Jelles Troelstra¹

Democratie

Idealen zijn niet slechts abstracte filosofische begrippen. Ze spelen een rol in ons dagelijks leven, ook al is dat vaak op de achtergrond; ieder van ons heeft er voortdurend mee te maken.² Zonder aandacht voor idealen kunnen we zelfs de werkelijkheid om ons heen niet goed begrijpen. Om dat te laten zien, kan ik het beste beginnen met een concreet voorbeeld.

Een van de belangrijkste kenmerken van onze samenleving is dat zij democratisch is. Maar het is moeilijk om heel precies te formuleren wat nu precies een democratie is.³ Wanneer we het zoeken in een aantal concrete kenmerken, blijkt al spoedig dat er ook democratieën zijn die deze niet hebben. Zijn een gekozen staatshoofd, een districtenstelsel en een jurysysteem wezenlijke elementen voor een democratie? Veel Amerikanen denken er vermoedelijk zo over. Toch is de afwezigheid van deze elementen geen reden om Nederland geen democratie te noemen. Integendeel, er valt heel goed te verdedigen dat het Nederlandse systeem van evenredige vertegenwoordiging en een onafhankelijke rechter democratischer zijn dan de Amerikaanse equivalenten. Blijkbaar zijn er verschillende invullingen mogelijk, waardoor zowel de VS als Nederland als democratisch kunnen worden beschouwd. Bovendien blijkt democratie geen zwart-wit begrip. We kunnen zinvol discussiëren over de vraag of iets meer of minder democratisch is. Volgens D66 zou Nederland democratischer worden door invoering van een referendum, terwijl het CDA het referendum juist als strijdig met onze vorm van democratie beschouwt. De invoering van het vrouwenkiesrecht in 1922 maakte Nederland democratischer; maar het zou onzin zijn om te zeggen dat het daarvoor helemaal niet democratisch was.

Democratie is blijkbaar een begrip dat grote variatie en interpretatieverschillen toelaat. Een betrekkelijk willekeurige keuze voor slechts één visie, of het nu de Amerikaanse is of de Nederlandse, zou niet recht doen aan deze legitieme verscheidenheid. Door nu democratie te zien als gericht

op een ideaal, kunnen we deze pluraliteit beter begrijpen. Dit ideaal kunnen we in een slogan (in navolging van president Lincoln) vatten als 'Regering van het volk, door het volk en voor het volk'. Maar het is slechts een slogan, want er kan nog op veel verschillende manieren invulling aan worden gegeven. Juist de vaagheid en meerduidigheid van het ideaal maakt dit mogelijk. Zo zijn er in de theorievorming over democratie sterke accentverschillen tussen mensen die vooral de nadruk leggen op de kwaliteit van de genomen besluiten ('voor het volk') en mensen die meer kijken naar de gelijke inbreng van alle burgers bij de besluitvorming ('door het volk'). Wie vooral hecht aan het eerste, zal kiezen voor benoemde rechters en een representatieve democratie waarin benoemde bestuurders gecontroleerd worden door democratisch gekozen organen. Wie meer hecht aan het tweede, zal kiezen voor een jurysysteem, een gekozen burgemeester en vormen van directe democratie zoals het referendum.

Dit voorbeeld van democratie laat heel mooi zien hoe we alleen al voor het begrijpen van de sociale werkelijkheid niet zonder idealen kunnen. De Amerikaanse socioloog Philip Selznick stelt dat dit voor veel sociale praktijken geldt.⁴ Praktijken zoals vriendschap en democratie zijn deels gericht op idealen van vriendschap en democratie – idealen die ze doorgaans nooit helemaal realiseren, maar die toch richtinggevend zijn voor het gedrag van mensen in de context van die praktijken. De praktijk veronderstelt de gerichtheid op het ideaal, en omgekeerd is het ideaal niet goed te begrijpen los van de manier waarop het gestalte krijgt binnen de praktijk. Wie denkt dat vriendschap in een aantal eenvoudige regels of zelfs in een contract te vatten is, heeft de gedachte van vriendschap niet begrepen. Natuurlijk ontkomen we er soms niet aan om de belangrijkste punten ook in regels vast te leggen: we hebben juridische regels rond het huwelijk en er zijn uitgebreide procedures voor democratische besluitvorming. Maar die regels en procedures zijn niet alles. Naast de letter van de wet is er ook nog zoiets als een geest van de wet, en wie niet ook naar de geest ervan kijkt, zal bepaalde verschijnselen nooit goed begrijpen. In die geest van de wet staan idealen centraal, omdat ze aangeven waar het uiteindelijk allemaal om begonnen is, waarom we die concrete regels eigenlijk hebben ontwikkeld.

Het voorbeeld van democratie kan nog meer aspecten van idealen illustreren. Het democratie-ideaal biedt steeds weer aanknopingspunten voor het formuleren van kritiek en voor pogingen tot verandering. Zo was in de jaren zestig in veel landen, ondanks een in formele zin democratische structuur, de politieke orde erg gesloten. Er was weinig ruimte voor de inbreng van de bevolking anders dan door het kiezen van volksvertegen-

woordigers. In belangrijke sectoren van de samenleving, zoals het bedrijfsleven en het onderwijs, was van inbreng door de arbeiders of de studenten geen sprake. Voor kritiek op deze situatie kon een aanknopingspunt worden gevonden in het democratie-ideaal; bovendien konden er op basis daarvan voorstellen worden ontwikkeld voor democratisering. Lag in de tot dan gangbare visie sterk de nadruk op regering vóór het volk (iets wat ook uitgangspunt kan zijn van een verlicht despoot), door de critici werd vooral de nadruk gelegd op de idee van regering dóór het volk, die op tal van terreinen onvoldoende tot uitdrukking kwam. Die kritiek werd in concrete voorstellen uitgewerkt, die in de volgende decennia gedeeltelijk werden uitgevoerd. Vormen van inspraak, ondernemingsraden, democratisering van de universiteiten en een betere rechtsbescherming voor de zwakkere groepen in de samenleving zijn slechts enkele van de uit deze democratiseringsbeweging voortgekomen hervormingen. Maar de roep om meer democratie leidde niet alleen tot institutionele veranderingen, maar – minstens zo belangrijk – ook tot een democratischer en meer egalitaire cultuur, waarin bestuurders minder op een voetstuk stonden en meer het directe contact zochten met de burgers.

Voor al op de universiteiten waren de democratische hervormingen ingrijpend. Maar na de aanvankelijke euforie over de democratisering bleek al snel dat ook de hervormers slechts één aspect van het democratie-ideaal hadden benadrukt ten koste van de andere aspecten. Democratie vereist ook een goed en slagvaardig bestuur ten behoeve van de bestuursorganen. De nieuwe structuren leken dit nogal eens in de weg te staan. Als gevolg daarvan is in de decennia nadien een deel van de vernieuwingen weer teruggedraaid om de kwaliteit van het bestuur te waarborgen (waarbij overigens in de praktijk blijkt dat ook nu nog niet de juiste balans tussen de verschillende kanten van democratie is gevonden). Belangrijk is dat de discussie daarbij niet hoeft te gaan om democratie versus elitair bestuur, maar om verschillende aspecten van het democratie-ideaal die niet eenvoudig met elkaar te verenigen zijn. Blijkbaar laat een en hetzelfde ideaal niet alleen verschillende, maar zelfs onderling strijdige uitwerkingen toe.

Tegenwoordig is de aandacht voor democratische vernieuwingen weer enigszins weggeëbd. Dat is ook niet zo verwonderlijk, omdat de belangrijkste kritiekpunten uit de jaren zestig inmiddels tot veranderingen hebben geleid. De rol van idealen is het grootst wanneer de werkelijkheid substantieel en zichtbaar tekortschiet. Juist dan kunnen idealen ons helpen de kritiek te formuleren en tegelijk de richting te wijzen voor de noodzakelijke veranderingen. In ondemocratische landen is de kritische betekenis van het democratie-ideaal het sterkst, zoals te zien valt in de ontwikkelingen

zowel in de verschillende Oost- en Midden-Europese landen, als in landen als Indonesië of Zuid-Afrika. In die landen zijn mensen zelfs bereid ervoor de straat op te gaan en actie te voeren, vaak met gevaar voor eigen leven.

Idealen als democratie of gelijkheid hebben blijkbaar een geweldig motiverende kracht, die mensen in staat stelt om zich ervoor in te zetten en grote offers te brengen. De dichtregels van de dichter-politicus Piter Jelles Troelstra boven dit hoofdstuk verwoorden goed hoe mensen hieruit bemoediging en inspiratie halen voor hun dagelijkse strijd.⁵ En ook al leidt dat niet altijd tot de verhoopte resultaten, in sommige gevallen blijkt het dan toch mogelijk een belangrijke verandering in de samenleving tot stand te brengen. Zonder idealistische figuren als Troelstra die zich met hart en ziel verbonden aan de strijd voor democratie en sociale rechtvaardigheid had het ongetwijfeld langer geduurd voor het algemeen kiesrecht was ingevoerd en voor de moderne welvaartsstaat de ergste armoede in Nederland had uitgebannen.

Een wenkend en kritisch perspectief

Idealen bieden aantrekkelijke toekomstbeelden, ideeën over hoe het beter kan. Een ideaal als een rechtvaardige en duurzame wereldorde duidt een denkbare, waardevolle wereld aan, die we na kunnen streven. Doorgaans gaat het om vrij abstracte en vage beelden. Van rechtvaardigheid kunnen we beter aangeven wat het niet is dan wat het wel is. Maar ondanks al die vaagheid bieden ze een wenkend perspectief van een betere wereld of een beter leven. In veel dictatoriaal geregeerde landen streeft men naar vrijheid en democratie, zonder precies te kunnen aangeven wat dat inhoudt. Als het er later op aankomt om die democratie vorm te geven, blijkt dan ook vaak dat er heel verschillende invullingen aan gegeven worden door mensen die vroeger elkaars bondgenoot in de oppositie waren. Het feit dat idealen op meerdere manieren kunnen worden ingevuld en dus niet altijd veel houvast bieden, kan men zien als een nadeel, en in sommige situaties weegt dat ook zwaar. Maar men kan het ook zien als een voordeel, omdat het gemeenschappelijk ideaal een groep mensen met heel verschillende opvattingen kan binden, zodat men niet genoodzaakt is om het over alle details eens te worden voor men gezamenlijk actie kan ondernemen. In de fase waarin democratie nog ver weg is, vormt de idee van democratie een gemeenschappelijk oriëntatiepunt, én een gemeenschappelijk strijdpunt.

Door ons te richten op idealen komt ook de werkelijkheid in een ander licht te staan. Je ziet helderder wat er niet klopt door te vergelijken met

een ideaalbeeld. Daarmee bieden idealen ook een kritisch perspectief aan de hand waarvan we kritiek kunnen formuleren op de realiteit. Door na te denken over hoe een duurzame samenleving eruit zou kunnen zien, zien we scherper in welke opzichten onze samenleving niet duurzaam is.⁶ Juist een zekere distantie kan ons daarbij helpen. Dit is een van de belangrijkste functies van de vele literaire utopia's die op een aanschouwelijke manier uitgewerkte ideaalbeelden presenteren. Thomas More's *Utopia*, dat de term utopia introduceerde, was via de beschrijving van een ideale samenleving tegelijk een aanklacht tegen de eigen samenleving.⁷ Door een dergelijk literair gedachte-experiment valt een vlijmscherpe kritiek op de eigen samenleving te formuleren.

Het is overigens ook omgekeerd: door kritiek op de samenleving komen we tot het formuleren van nieuwe idealen of tot het beter begrijpen wat onze idealen inhouden. Door een concrete ervaring van onrecht zien we in dat het rechtvaardigheidsideaal in ieder geval moet inhouden dat zoiets niet meer mag gebeuren.⁸ Het formuleren van kritiek op de huidige samenleving en het formuleren van idealen gaan vaak hand in hand. Wanneer we getroffen worden door het onrechtvaardige verschil in maatschappelijke positie tussen mannen en vrouwen, formuleren we een ideaal van een samenleving waar mannen en vrouwen gelijk zijn. Vanuit een dergelijk ideaal worden we vervolgens weer gevoeliger voor andere vormen van ongelijkheid die tot dan misschien aan onze aandacht waren ontsnapt. In een voortdurende wisselwerking gaat dit proces van herformuleren van idealen en kritiek steeds verder. Zo kan na het formuleren van een ideaal van seksegelijkheid een nieuwe ervaring ons attent maken op de ongelijkheid tussen vrouwen onderling, bijvoorbeeld rond verschillen in etnische achtergrond en seksuele voorkeuren. Ons gelijkheidsideaal wordt dan weer bijgesteld en verruimd, zodat ook discriminatie op grond van etnische achtergrond en seksuele voorkeur wordt bestreken. Dit leidt weer tot het scherper formuleren van kritiek op de huidige samenleving, tot het op-nieuw bijstellen van het ideaal enzovoort.

Het bovenstaande geldt ook voor meer persoonlijke idealen. Idealen geven vaak zin aan ons bestaan. Ze bieden ons iets waarvoor het waard is te leven – of het nu de toekomst van onze kinderen is of een meer abstract doel als de vrede. Ze bieden een wenkend perspectief, een beeld van iets waardevols waarvoor we ons graag inzetten. Zonder idealen hoeft ons bestaan niet per se zinloos te worden, maar het wordt wel vlakker – bijvoorbeeld omdat we ons alleen nog maar richten op de bevrediging van onze alledaagse behoeften. Juist idealen kunnen ons hier bovenuit tillen en ons op een 'andere werkelijkheid' oriënteren.⁹

Idealen houden ons een waardevolle andere wereld voor. Ze doen een appèl op ons om ze te realiseren. Daarmee bewegen ze ons tot handelen, tot het actief nastreven van het ideaal.¹⁰ Ze motiveren ons door een intuïtieve aantrekkingskracht. In het gedicht van Piter Jelles Troelstra komt dit ook mooi naar voren: door ons te richten op idealen krijgen we weer nieuwe krachten.

Dit geloof in idealen kan soms een grote invloed hebben. Het kan iemand ertoe brengen grote inspanningen te leveren, en zelfs – zoals in het geval van Troelstra – zijn leven te wijden aan het nastreven van het ideaal.¹¹ (Troelstra gaf zowel de dichtkunst als een loopbaan als advocaat op om zich aan het socialisme te wijden.) Dit verschijnsel is in veel idealistische bewegingen te herkennen. De belofte van een ‘land van melk en honing’ deed de joden uit Egypte wegtrekken. De bijbelse visioenen gaven onderdrukten door de geschiedenis heen nieuwe moed. De literaire of muzikale verwoording vormt daarbij vaak een belangrijke ondersteuning. Het retorisch appèl van Martin Luther King’s beroemde toespraak ‘I have a dream...’ laat niemand onberoerd. Zoals ook liederen als ‘We shall overcome’ op een aansprekende manier weer kracht hebben gegeven voor de strijd tegen het racisme.

Een dergelijke retoriek is misschien tegenwoordig enigszins achterhaald, vooral omdat we in Nederland doorgaans redelijk tevreden lijken en zware maatschappelijke kritiek en grote idealen dus al gauw als overtrokken worden beleefd. Maar ook al is de vorm waarin we met idealen omgaan anders geworden, het blijft een gegeven dat idealen ons kunnen inspireren en motiveren.

Soms is de motiverende kracht heel sterk. Dan zeggen we dat iemand gegrepen is door een ideaal. De kracht van het appèl kent gradaties van relatief gering tot extreem sterk. In het eerste geval is iemand slechts bereid er weinig moeite voor te doen, in het laatste geval kan het zelfs zover gaan dat men bereid is zijn leven te geven. Hoe sterk de kracht van een ideaal is, is afhankelijk van veel factoren: van het ideaal zelf, maar ook van de context en van de persoon. Voor iemand met oorlogservaringen heeft vrede een andere betekenis dan voor iemand die nog nooit een oorlog van nabij heeft meegemaakt. In een situatie waarin de meeste mensen een redelijke welvaart genieten, doet rechtvaardigheid een veel minder zwaar appèl op mensen om zich in te zetten voor verandering dan in een situatie van wijdverspreide schrijnende armoede, zoals we die aan het eind van de negentiende eeuw in Nederland kenden.

In die gevallen waar iemand heel sterk betrokken is op een ideaal, kan zijn leven, zijn identiteit mee bepaald worden door het ideaal. Dan gaat het soms zover dat hij zich werkelijk met het streven naar het ideaal identificeert.¹² Mensen noemen zich dan expliciet socialist, christen of vredesactivist. Een dergelijke sterke verbondenheid met de persoonlijke identiteit is zeker niet wezenlijk voor al onze idealen. Het wisselt per persoon en zelfs per levensfase. Een dienstweigeraar zal zich in de periode rond zijn dienstweigering meestal explicieter met het ideaal van de vrede identificeren dan later in zijn leven, maar dit hoeft niet te betekenen dat hij op oudere leeftijd het ideaal minder belangrijk vindt. Het speelt gewoon een minder grote rol in zijn dagelijks leven. Vrijwel iedereen zal vrede als een belangrijk ideaal zien, en zal ook bereid zijn op bescheiden wijze daaraan mee gestalte te geven. Maar slechts weinigen voelen zich zo gegrepen door het ideaal dat zij hun identiteit (al is het maar gedeeltelijk) ermee verbinden.

Wanneer mensen zich richten op een ideaal, blijkt dat soms veel meer bereikt wordt dan zij voor mogelijk hielden. Misschien wordt het ideaal wel nooit helemaal gerealiseerd, maar men komt toch verder dan men gekomen zou zijn wanneer men zich tevoren al realistisch had neergelegd bij wat haalbaar leek. Het nastreven van idealen betekent soms dat mensen boven hun eigen beperkingen kunnen uitstijgen. De woorden van heer Bommel blijken dan van toepassing: ‘Ik wist niet dat ik het in me had.’

Een mooie illustratie hiervan levert het Friese dorpje Dearsum.¹³ Begin jaren tachtig probeerde men daar om zelfvoorzienend te worden op het gebied van de energievoorziening. Een windmolen en een biogasinstallatie zouden hiervoor moeten zorgen, samen met besparingsmaatregelen. De hele dorpsbevolking deed actief mee aan het experiment. Anno 1996 blijkt in een reportage dat het niet helemaal gelukt is om zelfvoorzienend te worden, voor een groot deel wegens technische problemen. Toch is alle inzet niet voor niets geweest: Dearsum is een van de meest milieubewuste dorpen van Friesland geworden. Dit was nooit gelukt als men zich niet gericht had op het uiteindelijk onhaalbaar gebleken ideaal van volledige zelfvoorziening. Het nastreven van dit ideaal bracht het dorp verder dan ooit voor mogelijk was gehouden.

De filosoof Nicholas Rescher heeft dit verschijnsel uitgebreid geanalyseerd. Hij stelt dat het karakteristiek is voor idealen dat zij ons boven onze beperkingen kunnen uittillen en onze grenzen doen overschrijden.¹⁴ Om iets te kunnen bereiken moet men soms te hoog mikken. Hij maakt hierbij de vergelijking met boogschieten. Wie zijn doel wil raken, moet er iets boven richten. Zo ook met idealen. Wie ze nastreeft, zal ze vaak niet helemaal realiseren, maar komt wel verder in de gewenste richting dan

wanneer hij bij voorbaat al zich slechts had gericht op dat wat haalbaar leek.

Het ideaal moet dan overigens ook weer niet veel te hoog gesteld zijn, want dat kan juist demotiverend werken. Als we alleen maar kunnen constateren dat we op geen enkele manier het streefdoel ooit maar zullen benaderen, werkt dat averechts. Wanneer mijn ideaal is om binnen tien jaar een duurzame en rechtvaardige samenleving te realiseren, dan zal ik spoedig de moed verliezen. Maar als ik dat ideaal van een duurzame en rechtvaardige samenleving zie als iets waar we op langere termijn naartoe moeten groeien, dan kan het zeer motiverend zijn. Iedere stap in de goede richting is dan iets waar ik weer nieuwe bemoediging uit kan halen.¹⁵

Dynamiek

Idealen zetten mensen in beweging. Dat geldt voor afzonderlijke individuen, maar ook op het niveau van de samenleving als geheel. Steeds weer is er de dubbele beweging waarbij idealen ons laten zien hoe de werkelijkheid tekortschiet en tegelijk de richting wijzen naar hoe het anders kan. Door hun motiverende kracht zorgen ze er bovendien voor dat mensen ook daadwerkelijk iets doen en er dus iets verandert. Kortom, ze zijn een belangrijke motor in de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling.

Op het niveau van de persoonlijke ontwikkeling is het misschien wel het duidelijkst te zien. Idealen zorgen voor een oriëntatiepunt waarnaar we ons bij ons handelen steeds weer kunnen richten. Maar door hun open inhoud blijken er, wanneer we idealen gedeeltelijk realiseren, altijd weer nieuwe kanten van het ideaal te zijn die we nog niet gerealiseerd hebben. Steeds wanneer we denken er te zijn en het risico bestaat van in zelfgenoegzaamheid achterover leunen, blijkt bij opnieuw doordenken van het ideaal dat we er nog niet zijn. Op die manier blijft het leven een voortdurend weer opnieuw kritisch naar onszelf kijken en op grond daarvan in beweging blijven. Als we terugkijken op onze persoonlijke ontwikkeling, blijkt vaak dat sommige idealen als een rode draad in ons leven aanwezig waren (maar in de loop der tijd wel steeds andere invullingen kregen), terwijl andere idealen voor ons aan betekenis verloren of juist wonnen.

Ook wanneer we de dynamiek in onze samenleving willen begrijpen, zijn idealen een belangrijke factor. De ethicus Frans Brom heeft bijvoorbeeld mooi de rol van idealen laten zien in de ontwikkeling van onze morele opvattingen omtrent de behandeling van dieren.¹⁶ Enerzijds zijn er de zich geleidelijk ontwikkelende idealen over een behoorlijke omgang met

dieren, anderzijds een aantal heel concrete voorbeelden die aanleiding zijn om onze opvattingen opnieuw te doordenken. De beelden van de doodgeknuppelde zeehondjes of van de bio-industrie leidden ertoe dat we onze opvattingen over de omgang met dieren herzagden. Idealen vormden hierbij een bron voor kritiek en tegelijk een oriëntatiepunt voor nieuwe opvattingen. Als gevolg van deze vaak schoksgewijze wisselwerking tussen onze idealen en concrete gevallen ontwikkelen onze morele opvattingen zich over onze omgang met dieren.

Iets soortgelijks deed zich ook weer voor rond de varkenspest. De schokkende beelden van de gedode biggetjes bij de varkenspest waren aanleiding voor bezinning over de manier waarop we in Nederland varkens houden. Het waren heel concrete ervaringen van onrecht. Kritische idealen over een betere omgang met varkens, die ervan uitgingen dat ze eigenlijk een leven verdienen dat past bij hun eigen aard en behoeften, bleken duidelijk in strijd met de gangbare intensieve varkenshouderij. Als gevolg hiervan werd een discussie over veranderingen in gang gezet waarbij de richting werd aangegeven door de idealen van een behoorlijke varkenshouderij.

Ook in het recht kunnen we de rol van idealen zien als een belangrijke motor van de rechtsontwikkeling.¹⁷ De internationale ontwikkeling van de mensenrechten wordt vaak beschreven als een voortgaande verheldering en verwezenlijking van achterliggende idealen, als het respect voor de menselijke waardigheid.¹⁸ En in de ontwikkeling (en zelfs de opkomst) van het gezondheidsrecht sinds de jaren zestig is een centrale rol gespeeld door het ideaal van het zelfbeschikkingsrecht van de patiënt. Patiëntenrechten, maar ook de regelingen inzake abortus en euthanasie, vloeien voort uit het nadenken over de verschillende praktische implicaties die dit ideaal heeft voor de praktijk van de gezondheidszorg en het proberen daaraan gestalte te geven. Daarbij zien we dat de belangrijkste implicaties van dit ideaal inmiddels gerealiseerd zijn en dat het in de rechtsontwikkeling wat minder belangrijk wordt. Andere idealen als goede zorg en rechtvaardige verdeling van zorg krijgen nu weer meer aandacht en leiden tot nieuwe bijstellingen en veranderingen in het gezondheidsrecht.¹⁹ Dit blijkt ook in de praktijk van de gezondheidszorg. In een recent onderzoek naar de zorg voor bewoners van verpleeghuizen pleiten Ghislaine van Thiel en Hans van Delden dan ook voor aanvulling van het ideaal van respect voor de autonomie van de bewoners met twee andere idealen, namelijk dat van de goede zorgrelatie en goed hulpverlenerschap.²⁰ Alleen door deze drie idealen samen als uitgangspunt te nemen is naar hun overtuiging een verantwoorde visie op verpleeghuiszorg te ontwikkelen.

Idealen kunnen ook een samenbindende functie hebben. Vaak zijn mensen het op concrete punten oneens, maar vinden ze elkaar op een abstracter niveau, dat van beginselen en idealen. Democratie en rechtsstaat zijn gemeenschappelijke idealen voor onze samenleving. Ondanks alle politieke meningsverschillen vinden we elkaar op dat niveau. Idealen kunnen hier een gemeenschappelijk referentiekader vormen en daarmee ook eenheid tot stand brengen. De Nederlandse samenleving vindt haar gemeenschappelijke identiteit bijvoorbeeld voor een belangrijk deel in een historisch gegroeide cultuur, waarop idealen als democratie, tolerantie en gelijkheid een stempel zetten.²¹ Idealen kunnen aldus een gemeenschappelijk gevoel bevorderen, maar ze kunnen natuurlijk ook uitsluitend werken ten aanzien van mensen die niet die idealen delen. In dit opzicht zit er dus ook hier een keerzijde aan: ze kunnen evenzeer aanleiding geven tot onverzoenlijke controversen.²²

Voorzover idealen gedeeld worden, kunnen ze een gemeenschappelijk vertrekpunt vormen bij het overbruggen van conflicten. Vaak helpt het om bij meningsverschillen duidelijk te maken op wat voor manier de conflicterende standpunten kunnen worden gezien als verschillende invullingen van gedeelde uitgangspunten. Hiermee worden de verschillen gemakkelijker hanteerbaar en wordt in ieder geval een gezamenlijk kader gecreëerd waarover men het, ondanks mogelijk hoog oplopende meningsverschillen, wel eens is. Het maakt het vaak ook eenvoudiger om elkaar te begrijpen, al is het alleen maar omdat tenminste een deel van de begrippen overeenkomt. Zo kan voorkomen worden dat bijvoorbeeld bij discussies over het referendum de tegenstanders van het referendum wordt aangewreven dat zij de democratie niet serieus zouden nemen. Dat is natuurlijk niet het geval – ze geven slechts een andere invulling aan democratie. De vraag waarover de discussie dan zou moeten gaan, is die welk type van democratie of welke elementen het meest tegemoetkomen aan de maatschappelijke werkelijkheid aan het begin van de 21ste eeuw. Dat is voor een deel een vraag die afhangt van de inschatting van de maatschappelijke situatie, omdat men zich zal moeten afvragen in welke opzichten onze democratie niet goed functioneert. Ziet men de gebrekkige kiezersparticipatie als een centraal probleem, dan zal men naar middelen zoeken om die te vergroten en dan is het referendum een mogelijke bijdrage.²³ Ziet men daarentegen de stroperige besluitvorming als een centraal probleem, dan zal men juist een referendum afwijzen en misschien mogelijkheden van inspraak en beroep beperken.²⁴

Oriëntatie op het gemeenschappelijke ideaal kan dus soms helpen om discussies vlot te trekken. Het kan er ook toe leiden dat men impasses doorbreekt, omdat men op een niveau hoger ziet dat de verschillen overbrugd kunnen worden.²⁵ Het kan bovendien helpen om voor nieuwe problemen een oplossing te vinden of om achterhaalde opvattingen bij te stellen.

Deze functie van idealen is het beste te illustreren aan de hand van het verschil tussen verkiezings- en beginselprogramma's. Een beginselprogramma formuleert de gemeenschappelijke vertrekpunten, de beginselen en idealen van een politieke partij. Dat beginselprogramma formuleert als het ware de identiteit van de partij. De gedachte is dat men daaraan ook in snel veranderende omstandigheden een gedeeld kader heeft om zich op te oriënteren. Voor nieuwe problemen kan men dan teruggrijpen op zo'n programma in de hoop dat het een goed vertrekpunt biedt voor nadenken, discussie en standpuntbepaling.

Een verkiezingsprogramma is veel concreter en daardoor ook sneller achterhaald door de maatschappelijke ontwikkelingen. 'Erkenning van de DDR' en 'Nederland uit de NAVO' waren programmapunten van linkse partijen in de jaren zeventig.²⁶ Beide punten zijn inmiddels door veranderende omstandigheden ingehaald. De DDR werd inderdaad eerst erkend en vervolgens weer opgeheven. De NAVO kreeg een ander karakter doordat de militaire regimes in Portugal en Griekenland door democratieën werden vervangen en doordat de Muur verdween. Maar de achterliggende gedachte, het ideaal waaraan deze programmapunten gestalte probeerden te geven, namelijk dat Nederland zich niet moet laten leiden door een zwart-wit blokdenken, en dat Nederland geen steun moet geven aan onderdrukkende regimes via de NAVO, zijn nog steeds zinvolle uitgangspunten voor een discussie. Van daaruit zou men zich bijvoorbeeld kunnen afvragen hoe het Nederlands beleid zich verhoudt tot de situatie in NAVO-bondgenoot Turkije met zijn onderdrukkende politiek ten opzichte van de Koerden.

De discussie over de achterliggende (politieke) idealen hoeft zeker niet altijd de vorm aan te nemen van een beginselprogramma of een beginselverklaring. Dit kan ongetwijfeld een functie hebben, maar waar het vooral om gaat, is dat men in een partij de oriëntatie op het niveau van de idealen levend houdt, ondanks de zich steeds weer op de voorgrond dringende dagelijkse praktische problemen. In de praktische politiek is het risico groot dat men zich te zeer laat bepalen door de concrete vragen en daardoor te weinig toekomt aan het regelmatig doordenken van de fundamentele uitgangspunten in het licht van steeds wisselende omstandigheden.

Belangrijker dan het formuleren van een tekst op papier is daarom het creëren van een cultuur binnen een partij waarin het debat ook steeds weer wordt teruggekoppeld naar dat niveau. Idealen vormen in dat debat zowel een gemeenschappelijk oriëntatiepunt als een inspiratiebron voor verandering.

3. Wat zijn idealen?

Ik denk dat we zoveel mogelijk moeten ingrijpen in de geschiedenis om iets te redden van de idealen: rechtvaardigheid, rechtvaardigheid en uiteindelijk niets anders dan rechtvaardigheid. Als we merken dat ergens mensen in het gedrang komen en gewond raken, dan moeten we in verzet komen. Maar we doen dat *coupe par coupe*. Stapje voor stapje, want een ideaal als rechtvaardigheid is niet duidelijk onder woorden te brengen. Steeds als je het probeert, merk je dat een of ander 'evenement' je oude definitie onderuithaalt en een nieuwe met zich meebrengt.

Jean-François Lyotard¹

Definitie

Tot nu toe heb ik het woord idealen heel vaak laten vallen, maar het nog niet nader inhoud gegeven. Wat bedoelen we er nu precies mee? Hierop is, als zo vaak in de filosofie, geen eenduidig antwoord te geven. Er zijn veel verschillende definities van idealen in omloop.² Welke definitie men kiest, hangt mede af van de context waarbinnen men het begrip gebruikt. Wie idealen ziet als fundering of kernbegrip van een filosofisch systeem (zoals in sommige vormen van wijsgerig idealisme), zal andere keuzen maken dan wie, zoals ik, vooral geïnteresseerd is in de vraag hoe ze een praktische rol spelen in ons leven en ons handelen. In plaats van alle mogelijke definities te bespreken die ooit zijn voorgesteld, zal ik simpelweg beginnen met een eigen omschrijving te introduceren:

Idealen zijn waarden die (doorgaans impliciet of latent) aanwezig zijn in het recht of in de publieke en morele cultuur van een samenleving of groep, die doorgaans niet volledig gerealiseerd kunnen worden en die pogingen tot formulering en uitwerking in termen van regels en beginselen (deels) overstijgen.³

Natuurlijk is dit een vrij technische en complexe definitie. In wat simpeler bewoordingen komt het neer op drie elementen:

1. het zijn waarden die ingebed zijn in onze cultuur,
2. ze zijn nooit helemaal te realiseren, en
3. ze zijn nooit helemaal goed onder woorden te brengen.

Idealen zijn waarden of waardevolle toestanden. Het heel complexe ideaal van de rechtvaardige samenleving verwijst naar een toestand die waardevol is omdat allerlei waarden als rechtvaardigheid en vrijheid erin gerealiseerd zijn. Die waarden van rechtvaardigheid en vrijheid op hun beurt zijn ook idealen, omdat ze in de werkelijkheid nooit helemaal gerealiseerd zijn. Het is vooral dit waardekarakter dat verklaart waarom het zinvol is idealen na te streven en ook waarom ze een motiverende kracht hebben. Je voelt je bijna 'geroepen' om je in te zetten voor een ideaal, omdat daardoor bepaalde belangrijke waarden (deels) gerealiseerd worden.

Die waarden komen niet zomaar uit de lucht vallen. Het zijn geen puur persoonlijke voorkeuren of fantasieën. We ontleen ze aan onze cultuur, aan de traditie waarin we groot geworden zijn. Ze maken deel uit van de instituties van onze samenleving. Het ideaal van democratie verzinnen we niet zelf, maar is afkomstig uit een lange culturele traditie. Daarin wordt niet alleen verwezen naar historische instituties als de Atheense democratie of de oude Nederlandse waterschappen en vroedschappen; het ideaal is ook aanwezig in alledaagse praktijken als besluitvorming in informele groepen op het schoolplein. Het is ook belichaamd in onze huidige democratische instituties, in het recht. Soms is het democratie-ideaal expliciet, maar meestal blijft het meer op de achtergrond en ligt de nadruk op de concrete praktijken en procedures. De politicoloog Herman van Gunsteren verwoordt het als volgt:

Idealen betekenen weliswaar een stellingname tegenover een 'gegeven' werkelijkheid, maar dit impliceert niet dat ze een eeuwig en onveranderlijk bestaan hebben. Ze moeten zelf ook als produkt van een veranderende sociaal-historische werkelijkheid worden gezien. Idealen zijn niet louter oprispingen van individuen, maar zijn in instituties en gangbare levensvormen belichaamd, althans worden daardoor gevoed.⁴

Idealen zijn dus niet slechts *mijn* idealen, maar de idealen van mijn samenleving of van de groep waartoe ik behoor. Veel idealen worden binnen de hele samenleving gedeeld. Soms worden er daarbij verschillende namen gebruikt voor één ideaal, waarbij ook accentverschillen in betekenis kunnen optreden. Het ideaal van rechtvaardigheid is hiervan een voorbeeld. Het wordt algemeen geaccepteerd, maar in de christelijke traditie kiezen velen liever voor de term gerechtigheid en in de socialistische voor solidariteit. Omdat deze beide termen deel uitmaken van verschillende tradities binnen onze samenleving, zijn er ook accentverschillen in de in-

vulling van het ideaal. Zo zijn bij socialisten in de invulling van solidariteit de waarden van gelijkheid en onderlinge verbondenheid sterk dominant, terwijl in de christelijke traditie men eerder zal denken in termen als 'recht doen aan de verdrukten'.

Sommige idealen worden weliswaar breed gedeeld in de samenleving, maar hebben een heel specifieke betekenis voor groepen of tradities daarbinnen. Een respectvolle omgang met dieren is een in onze samenleving tegenwoordig algemeen aanvaard ideaal, maar wordt heel sterk benadrukt door groepen als vegetariërs en dierenbeschermingsorganisaties. Deze groepen en tradities vervullen ook voor de samenleving als geheel een nuttige functie, omdat ze het ideaal levend houden. Ze zijn er als het ware de dragers van. Ze vragen steeds weer de aandacht voor het ideaal en voor mogelijke implicaties ervan die (nog) niet in bredere kring worden gedeeld. Daarbij hoeven ze zeker niet het gelijk aan hun zijde te hebben; juist door hun eenzijdigheid schieten ze immers vaak door. Dierenbeschermers leggen soms een veel te sterk accent op het door hen gepropageerde ideaal ten opzichte van andere idealen en belangen (zoals de volksgezondheid); een voorbeeld hiervan is het door sommigen radicaal afwijzen van alle dierproeven. Of ze geven een verkeerde invulling aan het ideaal, zoals wanneer sommige dierenbezitters hun huisdieren behandelen alsof het mensen zijn. Maar ook dergelijke te eenzijdige of verkeerde invullingen hebben hun functie, omdat ze in de publieke meningsvorming uiting geven aan het ideaal en dus anderen uitdagen om hun eigen visies daartegenover te zetten.

Idealen zijn dus geen puur persoonlijke voorkeuren of fantasieën, maar dat betekent niet dat er geen individuele keuzevrijheid is. Mensen kunnen mee vormgeven aan hun cultuur, hun traditie, hun democratische instituties en dus ook meehelpen om andere idealen te ontwikkelen.⁵ Tradities en culturen zijn geen statische grootheden, maar ontwikkelen zich. Apartheid was tot voor kort een van de leidende idealen van de Afrikaners in Zuid-Afrika, maar mede door discussies en veranderingen binnen de eigen groep wordt dat ideaal geleidelijk vervangen door een vreedzaam en gelijkwaardig samenleven van mensen uit verschillende bevolkingsgroepen. Mensen kunnen zich zelfs ook heel bewust afzetten tegen bepaalde idealen en deze verwerpen en vervangen door andere. Zo werd in de jaren zestig het traditionele huwelijksideaal door velen als te verstikkend ervaren en vervangen door idealen als vrije liefde of gelijkwaardige relaties tussen mannen en vrouwen. Maar ook in het geval van dergelijke radicale omwentelingen is het uitzonderlijk dat een individu nieuwe idealen geheel los van anderen ontwikkelt. Meestal gebeurt dit in de context van eigen subculturen en

tegenbewegingen, die mede hun identiteit ontleen aan de daarbinnen gegroeide alternatieve idealen.

Ook persoonlijke idealen vinden hun oorsprong doorgaans in de cultuur waarvan iemand deel uitmaakt.⁶ Als iemand monnik wil worden of sociaal advocaat, dan haalt hij de voorbeelden daarvoor uit zijn omgeving, uit literatuur of van de tv, kortom, uit de omringende cultuur. Toen Lenie 't Hart uit Pieterburen zich begon in te zetten voor zieke en verlaten zeehonden, was dat weliswaar een heel persoonlijk project, maar het vond zijn aanknopingspunten mede in de algemene cultuur waarin zorg voor dieren al van groot belang werd geacht. Maar door haar optreden veranderde zij op haar beurt die cultuur ook een beetje, want deze specifieke invulling van zorg voor dieren ging verder dan tot dan toe gebruikelijk was.

Nooit helemaal in woorden te vangen

Idealen zijn nooit helemaal onder woorden te brengen. We hebben wel een benaming voor het ideaal, en we kunnen wel een aantal aspecten opnoemen die ermee te maken hebben – en vooral een aantal dingen die ermee in strijd zijn – maar een complete beschrijving van het ideaal schiet altijd tekort. Natuurlijk proberen we voortdurend om tot concretere beschrijvingen te komen. Maar naarmate we concreter worden, zullen we meer twijfels krijgen. Is onze invulling van het ideaal wel de beste, laat staat de enig verdedigbare? Ook wanneer iemand met een uitgewerkte blauwdruk, een utopia komt, houden we meestal het gevoel dat het maar een zeer onvolmaakte poging is om het ideaal te benaderen. Laat staan dat we ervan overtuigd zouden zijn dat het de enig mogelijke invulling is van het ideaal.

Neem bijvoorbeeld het ideaal van rechtvaardigheid. Het heeft onder meer te maken met een eerlijke verdeling van goederen, maar wat is eerlijk? Is het verdeling naar behoefte, naar prestatie (en hoe meten we die), of is het voor iedereen hetzelfde? Is een basisinkomen nu wel of niet een vereiste van rechtvaardigheid? Het lijkt erop alsof de inhoud van het ideaal steeds weer aan onze woorden ontsnapt en als we toch tot een zo compleet mogelijke verwoording proberen te komen, blijkt bij nader inzien altijd dat er een stukje is dat we gemist hebben of dat we bepaalde dingen toch verkeerd hebben ingevuld.

Natuurlijk gebeurt het soms wel, dat mensen denken de waarheid in pacht te hebben en hun interpretatie van het ideaal als de enig juiste zien.

De wereldgeschiedenis is er vol van. Op dat moment verwordt een open ideaal echter tot een gesloten ideologie: die ideologische oriëntatie kan dan tot gevaarlijke ontwikkelingen leiden als ze fanatiek wordt nagejaagd. Het bijzondere van idealen is nu juist dat iedere poging om ze onder woorden te brengen gebrekkig is, omdat we tijdens het proces van gedeeltelijke realisering ervan steeds weer nieuwe inzichten in de betekenis van het ideaal krijgen.⁷ Wanneer er grote armoede heerst, zullen in het ideaal van een goede samenleving andere elementen naar voren komen dan in een redelijk welvarende verzorgingsstaat.

Ook voor concrete en persoonsgebonden idealen geldt dat we ze vaak moeilijk onder woorden kunnen brengen. De inhoud van idealen is nooit uitputtend vast te leggen in regels, gedragsvoorschriften en dergelijke. Als we dat wel proberen, dreigt het risico van verstarring en onvoldoende aandacht voor de variaties tussen de concrete gevallen. Zo is het belangrijk dat artsen proberen een goede dokter te zijn, maar het lukt nooit helemaal dit ideaal volledig uit te werken in regeltjes en voorschriften.⁸ Er blijft iets wat ons ontglipt en dat in nieuwe situaties soms ineens van groot belang blijkt te zijn. Vaak ook is het persoonsgebonden in die zin dat de manier waarop het ideaal vormgegeven wordt, mede afhangt van het karakter van de betrokkene. Een zorgzaam iemand zal het ideaal van de goede dokter anders verwoorden en in eigen handelen gestalte geven dan een primair in de wetenschap geïnteresseerde arts.

Idealen zijn dus wezenlijk vaag en multi-interpretabel. Bij elke poging tot interpretatie ervan moeten we onderkennen dat we slechts een deel van het ideaal geformuleerd hebben. Er is altijd een 'betekenissurplus'. Een deel van de inhoud onttrekt zich aan onze pogingen tot verwoording en blijkt dan in een nieuwe context vaak onverwacht van groot belang. Het motto van Jean-François Lyotard boven dit hoofdstuk drukt dat mooi uit: bij stapsgewijze realisering van idealen blijken steeds weer nieuwe kanten ervan naar voren te komen en blijken steeds weer nieuwe invullingen nodig.

Het is dit kenmerk dat idealen een belangrijke rol geeft in de dynamiek van ons leven en van de samenleving.⁹ Elke keer als we denken het ideaal goed te pakken te hebben, blijkt na een tijdje dat er toch nog dimensies aan zitten die we niet hadden onderkend. Het eerder besproken voorbeeld van democratisering laat dat goed zien. In de jaren zestig werd duidelijk dat democratie niet alleen relevant was voor onze politieke instellingen, maar dat het ook binnen universiteiten en bedrijven een zinvol ideaal was. Daarmee kreeg het een toepassingsbereik dat heel anders was dan daarvoor. Aanvankelijk probeerde men simpelweg de procedures en regels uit de publieke sfeer zo goed mogelijk te vertalen naar deze nieuwe toepassingen.

In de praktijk bleek echter dat dit niet de juiste methode was. One-man, one-vote was in de context van de universiteit niet de juiste invulling van democratie, omdat het onvoldoende recht deed aan de specifieke kenmerken van een doelorganisatie als de universiteit. Juist de meerduidelijkheid van het achterliggende ideaal bracht hier een oplossing. Als we democratie alleen zouden definiëren als een aantal concrete regels en procedures, dan zou het een onwerkbaar model voor de universiteiten zijn. Maar op het niveau van het achterliggende ideaal, de waarden achter de regels en procedures, bleek de democratie nog tal van invullingen te bevatten die wel bruikbaar waren voor de nieuwe context. De idee dat alle relevante gezichtspunten naar voren moeten worden gebracht voor een kwalitatief goede besluitvorming, bleek ook anders vertaald te kunnen worden dan door studenten en hoogleraren allemaal een gelijke stem te geven.

Idealen zijn nooit helemaal los verkrijgbaar. Ze verwijzen weer naar andere idealen. Democratie verwijst ook naar idealen als gelijkheid, vrijheid en tolerantie. Voor echte vrijheid is niet alleen vereist dat mensen niet door de staat onderdrukt worden, maar ook dat ze niet onderworpen zijn aan honger en armoede. Idealen maken altijd deel uit van een 'web van waarden', van een heel netwerk van met elkaar verbonden idealen.¹⁰ Met andere woorden, ze zijn altijd ingebed in een wereldbeschouwing of een levensbeschouwing. Die inbedding in zo'n bredere levensbeschouwing en die verwijzing naar andere idealen is een van de redenen voor de meerduidelijkheid van idealen. Eenzelfde ideaal kan natuurlijk deel uitmaken van heel verschillende levensbeschouwingen; in dat geval is er sprake van wat de filosoof John Rawls een overlappende consensus noemt.¹¹ Maar ook al lijkt men het op het eerste gezicht helemaal eens te zijn over het ideaal, dan blijkt toch vaak dat door die levensbeschouwelijke inbedding de concrete invullingen van het ideaal verschillen.

De meerduidelijkheid van idealen en het feit dat ze nooit helemaal te formuleren zijn, zorgen voor een voortdurende discussie over de betekenis ervan, waarbij in nieuwe contexten ook steeds weer nieuwe aspecten van het ideaal naar voren komen. Daarmee kan verstarring worden tegengegaan en de praktijk voortdurend opnieuw ter discussie gesteld worden. Dit is een van de redenen waarom discussie waardevol en zinvol is. Discussie is niet slechts een noodzakelijk kwaad dat nodig is omdat en zolang ik mijn tegenstanders nog niet heb overtuigd van hun ongelijk. Als ik altijd alleen maar een deel van het ideaal kan hebben begrepen, kan het zijn dat iemand anders een ander aspect van het ideaal beter heeft gezien. Of nog simpeler: ik kan het gewoon verkeerd hebben gezien.

Misschien blijkt iets wat zich presenteert als een tegenstelling, wel te

bestaan uit twee kanten van dezelfde medaille, hetzelfde ideaal. Op korte termijn lijken milieubelangen en werkgelegenheidsbelangen soms met elkaar in strijd. Maar wanneer we het perspectief ruimer richten op het ideaal van de duurzame, rechtvaardige samenleving, blijkt dat het om twee aspecten van hetzelfde ideaal van de goede samenleving gaat. Daarmee is het concrete conflict natuurlijk nog niet opgelost, maar wel in een ander perspectief geplaatst, wat mogelijk tot een beter begrip van de positie van de tegenstander en tot eventuele compromissen kan leiden.¹²

Niet ieder meningsverschil kan natuurlijk op zo'n manier worden overbrugd. Er zijn ook onoverbrugbare tegenstellingen. Maar de principiële erkenning dat we altijd slechts een deel van het ideaal kunnen begrijpen (en dat er bovendien veel legitieme idealen zijn), kan ons op zijn minst bescheidener maken en onze bereidheid tot een open debat vergroten.

Een wijkend perspectief

In het verlengde van het voorgaande ligt dat idealen nooit helemaal te realiseren zijn. We kunnen ze met alle kracht nastreven, maar elke keer als we denken er te zijn, blijkt dat er toch nog meer is. Ze vormen een voortdurend wijkend perspectief. In discussies heb ik nogal eens gemerkt dat sommigen dit een vreemde gedachte vinden. Een aantal idealen is toch wel degelijk gerealiseerd? Het algemeen kiesrecht of de achturige werkdag waren lang strijdpunten in de Nederlandse samenleving en zijn nu toch werkelijkheid geworden?

Het lijkt me niet zinnig om hier in een terminologische discussie te vervallen. Het is zonder meer verdedigbaar dat idealen wel realiseerbaar kunnen zijn, maar dan hanteert men een ruimer idealenbegrip dan mij zinvol lijkt. Het algemeen kiesrecht vormt een goed voorbeeld. Ik zou dat eerder willen beschouwen als een strijdpunt, als een concreet doel, dan als een ideaal. Het achterliggende ideaal was dat van de democratisering. Het ging er in de strijd niet alleen om dat arbeiders en vrouwen ook mochten stemmen, maar dat ze een gelijke invloed kregen op de besluitvorming, dat onze samenleving een democratische werd, waarin verschillen in inkomen, afkomst, opleiding en sekse niet telden. Het algemeen kiesrecht was hierin een belangrijke stap voorwaarts, maar niet het eindpunt. Dát achterliggende ideaal is nog steeds niet bereikt. Het percentage vrouwen onder hoge ambtenaren, Kamerleden en ministers, en de deelname aan verkiezingen in traditionele arbeiderswijken laten zien dat er nog steeds veel te verbeteren valt.

Natuurlijk zullen sommigen tijdens de strijd voor het algemeen kiesrecht dit wel als hun ideaal gezien hebben. Maar ook zij zullen, toen dat eenmaal was bereikt, hebben ontdekt dat er nog een lange weg te gaan was naar wat daar nog meer mee verbonden was. Dat illustreert mooi wat ik in de vorige paragraaf besproken heb. Idealen zijn nooit helemaal onder woorden te brengen, onder meer omdat ze verwijzen naar allerlei ermee samenhangende andere idealen.

Het is daarom goed een verschil te maken tussen idealen en doelen. Voor doelen geldt dat ze in principe wel realiseerbaar zijn. Bij het nastreven van doelen heeft het meestal weinig zin wanneer men slechts halverwege komt. Wie te weinig geld heeft om die hele luxe villa te bouwen waarvan zij droomt, doet er doorgaans verstandig aan dat niet te proberen en een bescheidener huis te bouwen. Aan een half afgebouwd huis heb je in ons klimaat meestal weinig. Het kan zelfs gevaarlijk of contraproductief zijn om een doel na te streven waarvan je weet dat het onhaalbaar is. Wie onvoldoende brandstof heeft om naar Hawaï te vliegen, kan beter een dichterbij gelegen reisdoel kiezen, of zelfs thuisblijven.¹³

Bij idealen ligt dat anders. Natuurlijk moet ook hierbij rekening gehouden worden met de realiteit, zoals ik in andere hoofdstukken nog uitgebreid zal bespreken. Maar ook als we niet die geheel rechtvaardige samenleving bereiken die we voor ogen hebben, maar deze slechts gedeeltelijk realiseren, kan het al een verbetering zijn ten opzichte van de huidige toestand. Het nastreven van idealen kan ons in ieder geval een stap in de goede richting brengen en iedere stap op zich is al een gedeeltelijke realisering van de in het ideaal belichaamde waarden.

Daarbij blijkt overigens dat elke stap dichterbij het ideaal ook ons beeld van het ideaal verandert, net zoals de horizon steeds verschuift wanneer we ernaartoe lopen. Daarom heeft het niet altijd veel zin om het ideaal al helemaal uit te werken tot een complete blauwdruk waaraan men rigide vasthoudt bij de verdere koersbepaling. Elke stap in de richting van het ideaal opent weer nieuwe vergezichten, laat kanten van het ideaal zien die we voorheen nog niet hadden gezien, en maakt dus de blauwdruk steeds verder achterhaald.

Idealen in soorten en maten

Er zijn veel verschillende typen idealen. Gerard Reve heeft jarenlang gezegd te streven naar het boek dat alle andere boeken (behalve de Bijbel) overbodig zou maken.¹⁴ Of iemand kan zich helemaal richten op het maken

van het perfecte schilderij. In het kader van deze studie over idealisme zal ik het over dergelijke idealen verder niet hebben. Het gaat mij vooral om de idealen met een expliciet morele of politieke inhoud, idealen die een vanuit normatief gezichtspunt waardevolle toestand uitdrukken.

Bij dergelijke moreel geladen idealen hebben we vaak de neiging te denken aan heel grote visioenen over vrede en over de rechtvaardige samenleving. Maar idealen zijn er in soorten en maten. Het kan ook om veel 'kleinere' projecten gaan, van de droom over een beter leven voor de eigen kinderen tot de inzet voor een buurt waarin mensen uit verschillende culturen vreedzaam samenleven. Deze idealen verwijzen natuurlijk wel weer naar grotere idealen als vrede of gelijk respect voor ieder mens, maar die grotere idealen spelen bij het dagelijks handelen eerder op de achtergrond mee.

Naar de inhoud kunnen we idealen in drie hoofdcategorieën onderverdelen. Ten eerste zijn er de voorstellingen van het eigen goede leven, over hoe je als persoon jezelf kunt ontplooien en je leven vorm kunt geven. Vaak wordt een dergelijk mensbeeld veralgemeniseerd en wordt dit ook als model voor anderen voorgehouden. (Met alle bijbehorende problemen, want wat voor mij goed is, hoeft dat nog niet voor iedereen te zijn.) Zo'n omvattender beeld van het goede leven is doorgaans complex en bevat weer tal van deel-idealén: iemand probeert een goede ouder te zijn voor de kinderen, heeft in haar werk als arts bepaalde aspiraties en zet zich mogelijk als vrijwilliger ook in voor een betere maatschappij. Daarbij behoren ook bepaalde persoonlijkheidsidealén zoals betrouwbaarheid, moed of vriendelijkheid.

Ten tweede zijn er de voorstellingen van de goede samenleving. Die kunnen heel gedetailleerd zijn uitgewerkt in de vorm van complete utopia's en blauwdrukken, maar ook in algemenere termen zijn gegoten als vrede en rechtvaardigheid. Ook hier gaat het om zeer complexe voorstellingen die weer uiteenvallen in verschillende samenhangende deel-idealén.

Beide vormen van idealen staan natuurlijk niet los van elkaar. De meeste opvattingen van het goede leven houden ook in dat men zich mee richt op het leveren van een bijdrage aan de samenleving en veronderstellen ook dat iemand kan leven binnen een redelijk goede samenleving. Omgekeerd is een kenmerk van een goede samenleving dat mensen er in staat zijn het leven te leiden dat zij nastreven. Toch is het zinvol dit onderscheid te maken, ook al is er geen strikte scheiding mogelijk of wenselijk.¹⁵

De derde categorie idealen ligt misschien wat minder voor de hand. Ook organisaties of beroepen kunnen gericht zijn op idealen. Tegenwoordig probeert men die vaak te concretiseren door 'mission statements', hetgeen

al een belangrijke erkenning is van het belang van idealen, maar tegelijk slechts een gedeeltelijke. Want de mission statement is noodzakelijk selectief, en bovendien veel concreter dan de achterliggende idealen. Daarbij moet dan ook niet zozeer gedacht worden aan specifieke doelen als marktleiderschap of een maximale winst, als wel aan idealen die verbonden zijn aan de praktijk van organisaties, zoals het bevorderen van een goed werkklimaat, het leveren van een goed product en het doen bloeien van het bedrijf. Bij dergelijke idealen gaat het dus niet om de goede samenleving of het goede leven, maar om bijvoorbeeld de goede onderneming, het goede ziekenhuis of de goede jurist. (Ook hier geldt natuurlijk dat deze niet losstaan van idealen van het goede leven of van de goede samenleving.) De betekenis van deze idealen kan het beste worden toegelicht aan de hand van een concreet voorbeeld, dat van de goede hulpverlener in de gezondheidszorg.

De goede hulpverlener

Kenmerkend voor beroepen als dat van arts of verpleegkundige is dat ze mede gericht zijn op bepaalde idealen en zonder die idealen niet goed te begrijpen zijn.¹⁶ De medische ethiek bestaat voor een deel uit morele regels die aangeven hoe men in concrete gevallen moet handelen. Die regels zijn de afgelopen jaren in toenemende mate in protocollen, codes en wet- en regelgeving vastgelegd. Maar de regels zijn niet alles, ze zijn slechts een minimum. De arts die zich alleen aan de regels houdt, is geen goede arts. Want door de grote variatie in omstandigheden, in patiënten en in beschikbare middelen, moet de arts steeds weer haar handelen aanpassen aan de concrete gevallen. Waar de ene patiënt juist liefst alle informatie heeft met zelfs bijna triviale details, wil de andere liever met rust gelaten worden. Terwijl de ene arts goed is in wetenschappelijk onderzoek en zich daarop toelegt, kiest de andere ervoor om uitgebreid de tijd te nemen om patiënten gerust te stellen. Dit is nooit helemaal in regels te vatten. Daarom moet er ruimte blijven om boven de regels uit te gaan en recht te doen aan de grote variatie.

Daarbij is de arts niet geheel vrij om naar eigen inzicht te beslissen zoals zij wil, want het ideaal van goede hulpverlening vormt een gemeenschappelijk oriëntatiekader. Daaronder vallen waarden als respect voor het menselijk leven, het verlichten van lijden, een zorgzame en respectvolle omgang met patiënten, en wetenschappelijke vooruitgang rond de behandeling van ziekten. De ene arts legt daarbij het accent op het verlichten van

het lijden van de individuele patiënt, de andere op de wetenschappelijke vooruitgang. Maar het lukt nooit ze allemaal tegelijk perfect te verwezenlijken; er blijft altijd iets te wensen over.

In feite is dit wezenlijk voor iedere professie: het gericht zijn op idealen maakt dat het nooit helemaal lukt ze te verwezenlijken. 'Had ik nog maar even langer kunnen blijven bij mevrouw Jansen om haar gerust te stellen.' 'Wat jammer nou dat ik te weinig mogelijkheden heb voor de optimale behandeling.' Hulpverleners houden dan ook structureel een gevoel van tekortschieten. Dit element van tekortschieten bij hoge aspiraties is inherent aan professies, maar ook aan tal van andere complexe rollen, zoals die van moeder of docent.

Het ligt voor de hand om de schuld van het tekortschieten te gooien op externe factoren, zoals te weinig financiële middelen, maar dat is niet altijd terecht. Soms ontbreken inderdaad de middelen om het gewenste niveau te bereiken. Maar ook al zou er meer tijd en geld zijn, dan nog zou het gevoel blijven dat het beter zou kunnen, juist omdat de rol zo veelzijdig en veeleisend is. Dat het realiseren van die aspiraties of zelfs maar het formuleren ervan moeilijk of onhaalbaar is, betekent echter niet dat we ze maar moeten laten schieten.

Een goed hulpverlenerschap bestaat niet alleen uit de oriëntatie op idealen, maar is een evenwichtige mix van aspiraties en regels. Een arts die zich alleen tot de regels beperkt, is geen goede arts. Maar een arts die zich alleen richt op de idealen, is dat ook niet. In dat geval worden te gemakkelijk minimale voorwaarden voor goede hulpverlening genegeerd. Een arts moet in de eerste plaats gewoon zorgen dat de patiënt een redelijke verzorging krijgt en een verantwoorde behandeling. Als hij overduidelijk de verkeerde medicijnen geeft, of de diagnose te snel stelt, is dat niet goed te praten met een beroep op het nastreven van idealen. Het ideaal van wetenschappelijke vooruitgang kan niet rechtvaardigen dat een arts zonder de toestemming van de patiënt deze onderwerpt aan experimenten.

Dit voorbeeld van goed hulpverlenerschap maakt duidelijk dat professionele beroepen deels gericht zijn op idealen en niet goed te begrijpen zijn zonder die idealen. Wanneer een hulpverlener die idealen verwaarloost, wordt de kwaliteit van zijn handelen minder. Tegelijk wordt duidelijk dat een eenzijdige oriëntatie op idealen ook niet goed is. Het is wenselijk dat er een evenwichtige verhouding is tussen het minimum van de regels en het nastreven van het maximum van de aspiraties.¹⁷

4. Heiligen en helden

Aan de andere kant weet je dat je het niet kunt zonder voorbeelden, zonder mensen aan wie je je kunt optrekken, die inspireren en uitdagen. Zij zijn het die je als het ware dwingen om net die extra krachtsinspanning te leveren die nodig is om verder te komen en verder te helpen, zoals een trainer een team kan motiveren om het bijna onmogelijke te presteren, te zoeken naar de grenzen van hun kunnen.

Frans Fockema Andreae¹

Moderne heiligen

Sommige mensen zijn de personificatie van idealen, ze lijken idealen van vlees en bloed. De strijd tegen de apartheid en voor een vreedzaam samenleven van verschillende bevolkingsgroepen in Zuid-Afrika wordt gesymboliseerd door de persoon van Nelson Mandela. Binnen de christelijke traditie staat Franciscus van Assisi voor het opgeven van wereldse rijkdom en voor een liefdevolle omgang met dieren en met de levende natuur. Zulke mensen worden van oudsher heiligen of helden genoemd. Tegenwoordig zijn we misschien wat terughoudender met de eerste term, vanwege de religieuze betekenis en vooral ook vanwege de vele uitwassen die er in de christelijke traditie aan de heiligenverering zijn verbonden. Maar de gedachte ervan is nog springlevend, wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de verering die nog maar enkele jaren geleden rond Lady Diana tot ontwikkeling kwam (en inmiddels weer grotendeels voorbij is). En wanneer we de uitwassen weten te scheiden van de kern van de zaak, zie ik ook geen enkel bezwaar om het over heiligen te hebben. Daarbij staat de term heiligen vooral voor mensen die excelleren in morele deugden, terwijl de term helden ruimer is en ook mensen omvat die excelleren in niet-morele kwaliteiten, zoals sporthelden of oorlogshelden.

Heiligen en helden kunnen beter niet zelf als ideaal worden beschouwd, maar als verbeelding, als personificatie van een ideaal.² Ze belichamen bepaalde idealen en maken ze aanschouwelijk. Florence Nightingale is de verbeelding van een belangeloze toewijding aan de verzorging van zieken en gewonden. Doorgaans zijn heiligen en helden overigens de verbeelding van meerdere idealen. Nelson Mandela verbeeldt zowel de vasthoudendheid in de strijd voor gelijkheid en bevrijding als de bijna bovenmenselijke verzoening met vroegere tegenstanders en het streven naar eenheid in een verscheurd land. Bij heiligen is er net als bij idealen de dubbele kant van het

voorhouden van een inspirerend leven en het aanreiken van kritiek op de huidige samenleving. Florence Nightingale stond ook voor de kritiek op de verschrikkingen van de oorlog, Mahatma Gandhi voor de kritiek op het Britse kolonialisme en Moeder Theresa voor een aanklacht tegen de armoede.

Maar we doen deze 'moderne heiligen' onrecht door hen alleen als verzinnebeelding van idealen te zien. Wat hen zo aansprekend maakt, is dat er een heel verhaal rond deze personen kan worden verteld, waarin kanten naar voren komen die ze bewonderenswaardig maken, maar ook kanten die ze juist heel menselijk maken. Het is de combinatie van menselijkheid en belichaming van bepaalde deugden of idealen die de kracht van heiligen uitmaakt. Enerzijds zijn ze deel van deze wereld (geweest), anderzijds wijzen ze daar bovenuit naar een ideaal en laten zien dat daarin ook het ogenschijnlijk onmogelijke soms kan worden gerealiseerd.

Heiligen zijn natuurlijk niet de enige verbeelding van idealen. Die kunnen ook verbeeld worden in andere vormen van kunst, in schilderijen, dans of literatuur. Verhalen over utopieën en het Beloofde Land, en liederen en gedichten zijn andere voorbeelden. Sommige verhalen hebben daarbij een historische kern, zoals de verhalen die in de Westerse wereld al eeuwen de ronde doen over de nobele wilden, over de indianen die in harmonie met de natuur leven, en die daarmee een soort mythische, paradijselijke oertoestand belichamen waarin het leven goed zou zijn.³ Zo'n historische kern kan aan een verbeelding van een ideaal een extra kracht geven. Alleen is natuurlijk in werkelijkheid vaak evenveel sprake van legendevorming en vertekening als dat bij veel heiligenlevens valt te constateren. Zo blijkt uit verschillende recente studies dat de voorstelling van de indianen als een natuurvolk dat het ecologisch evenwicht respecteert (en daarom door alternatieve groepen als een rolmodel voor de Westerse samenleving werd gezien) in tal van opzichten feitelijk onjuist is.

Veel van die utopieën en paradijselijke verhalen zijn echter weinig inspirerend. De voornaamste reden is dat ze te fantastisch en te gekunsteld zijn, te ver van de werkelijkheid verwijderd. Vaak ook zijn ze simpelweg te saai en onaantrekkelijk en te eendimensionaal. Wat heiligen en helden nu juist aantrekkelijk maakt, is dat het gaat om mensen van vlees en bloed, om een realiteit die verwijst naar het ideaal. Ze zijn zo menselijk. Juist hun gebreken maken hen menselijk, en laten zien dat idealen voor mensen tot op zekere hoogte haalbaar zijn. Het is al eens door iemand gedaan, ze zijn een duidelijk voorbeeld voor ons. Zelfs al zijn we zelf misschien minder volmaakt en wilskrachtig, het betekent toch dat het mogelijk en zinvol is om die idealen na te streven. Net als Frans Fockema Andreae in het motto van dit hoofdstuk, pleit Pieter Ippel voor aandacht voor inspirerende

figuren, als tegenwicht tegen het onder veel intellectuelen heersende cynisme: 'We hebben voorbeelden (...) nodig, niet om ze in blinde adoratie na te volgen, maar omdat ze ons – zij het slechts voor een deel – kunnen oplichten uit de matte somberheid die men elkaar al te vaak aanpraat.'⁴

Dat is ook een belangrijke functie van de heiligen in de christelijke traditie. God is onbereikbaar en de navolging van Christus is wel heel hoog gegrepen. De heiligen vormen als het ware de brug tussen het grote ideaal van de navolging van Christus en onze menselijke beperkingen. Ze laten zien dat het christelijk ideaal voor iedereen is weggelegd. De seculiere heiligen van onze tijd, zoals Nelson Mandela en Vaclav Havel, hebben een vergelijkbare betekenis.

Deze voorbeeldfunctie van heiligen en helden wordt nog eens versterkt indien hun verhaal wordt verbeeld in beeldende kunst, literatuur of muziek. Juist het abstracte karakter van idealen maakt een passende verbeelding van grote betekenis. Een puur intellectuele uitwerking tot een utopisch systeem of een ethiek wint misschien aan concreetheid, maar raakt tegelijk een deel van de aantrekkingskracht kwijt die het vage ideaal had. Het ideaal van rechtvaardigheid is een direct aansprekend iets, maar de ruim 500 pagina's die de hedendaagse filosoof John Rawls besteedt aan het uitwerken van zijn rechtvaardigheidstheorie, zijn dat niet meer.⁵ Heiligen daarentegen vormen een aantrekkelijke concretisering van het ideaal. Dankzij dat concrete, menselijke verhaal spreken ze zelfs vaak meer aan dan het ideaal zelf. George Santayana ziet het creëren van helden en godenfiguren daarom als een onvermijdelijk proces:

A disembodied ideal (...) is unmanageable and vague; it cannot exercise the natural and material suasion proper to a model we are expected to imitate. The more fruitful procedure is accordingly to idealise some historical figure or natural force, to ignore or minimise in it what does not seem acceptable, and to retain at the same time all the unobjectionable personal colour and all the graphic traits that can help to give that model a persuasive vitality. This poetic process is all the more successful for being automatic. It is in this way that heroes and gods have been created.⁶

Fictie of realiteit?

Als de functie van heiligen en helden vooral is om de brug te slaan tussen het onbereikbare ideaal en de realiteit, werpt dit wel een vraag op. Veel heiligenverhalen zijn nu juist gebaseerd op fantasie en verbeelding. Franciscus die met de dieren spreekt of Joris die een draak verslaat – het

zijn niet direct verhalen waarin we nog geneigd zijn te geloven. Maar als tenminste een deel van de verhalen over heiligen puur verzinzel is, hoe geloofwaardig zijn ze dan nog als verbeelding van idealen?

In één opzicht is de historiciteit helemaal niet wezenlijk. Wanneer het erom gaat een ideaal te concretiseren, kan ook een fictieve verbeelding zin hebben. Ook utopieën of visioenen zijn zinvol, zelfs al zijn ze volstrekt irreal. 'Dan zullen zij hun zwaarden tot ploegscharen omsmeden' (Jesaja 2:4) en 'De wolf en het lam zullen tezamen weiden en de leeuw zal stro eten als het rund' (Jesaja 65:25) zijn inspirerende beelden om over na te denken en om zich op te richten als visioen, zelfs al is het duidelijk dat het eerste verre van reëel is, en het tweede biologisch onmogelijk. Het spreken met de dieren door Franciscus is te zien als een aansprekende metafoor van de respectvolle omgang met de levende natuur.

Daarnaast kan ook fictie realistisch zijn in die zin dat het voorstelbaar is dat het zou kunnen gebeuren. Literaire personages bestaan ook niet, maar kunnen toch inspirerend zijn, kunnen ons een blik op de werkelijkheid geven die zonder de fictie niet mogelijk was, maar die toch uiteindelijk verbonden blijft met de werkelijkheid. In dit opzicht kan het voldoende zijn als het verhaal, het heiligenleven of de heldensaga (de Odyssee) zo gepresenteerd is dat we ons er (gedeeltelijk) mee kunnen vereenzelvigen, als iets wat had kunnen gebeuren. Literaire fictie kan door haar esthetische kwaliteiten daarbij een extra zeggingskracht aan het verhaal verlenen.

De laatste jaren worden er door auteurs als Martha Nussbaum pleidooien gevoerd voor meer aandacht aan literatuur.⁷ Goed geschreven verhalen, zoals de klassieken van de wereldliteratuur, zouden onze morele gevoeligheid vergroten, ons modellen geven voor het interpreteren van de werkelijkheid. Dat geldt in algemenere zin, maar dat geldt ook wanneer in die verhalen heiligen en helden naar voren komen. Of ze nou werkelijk geleefd hebben, zoals Albert Schweitzer, of dat ze puur fictie zijn, zoals de whisky-priester in het boek van Graham Greene *The Power and the Glory*,⁸ is dan van minder belang. En of de concrete verhalen over de heilige allemaal kloppen of dat er hier en daar wat bij gefantaseerd is, is uiteindelijk ook niet erg wezenlijk. Het gaat er vooral om dat het overtuigende en inspirerende verhalen zijn.

Dit ligt natuurlijk anders wanneer men de heiligen een religieuze rol toekent, als bemiddelaar tussen God en mens, als iemand tot wie men zich in gebed kan richten. In een dergelijke context is de realiteitsvraag wezenlijk: zich richten tot iemand die helemaal niet heilig is geweest of zelfs niet heeft bestaan, helpt dan weinig. Maar die functie van heiligen zou ik ook niet willen bepleiten.

Hoe goed moeten heiligen eigenlijk zijn? In de rooms-katholieke en oosters-orthodoxe tradities, waarin heiligverklaring een specifieke institutionele en religieuze betekenis heeft, is dit misschien een vreemde vraag. Om heilig te zijn, moet iemand immers – eventueel pas vanaf de bekering – een zuiver leven hebben geleid.⁹ Maar als we van die religieuze bijbetekenis afzien, is het helemaal niet nodig dat een heilige volmaakt is. Integendeel, juist niet al te perfecte mensen zijn eigenlijk interessanter en inspirerender.

In de recente literatuur over heiligen en helden lijkt er zelfs een zekere voorkeur te bestaan voor mensen die al te menselijke gebreken vertonen en eerder trekken van heiligheid en heldendom vertonen dan dat ze helemaal volmaakt zijn. We zouden dit halve heiligen of halve helden kunnen noemen.¹⁰ Soms gaat het slechts om één aansprekende daad die hen beroemd maakt en tot lichtend voorbeeld. In de Amerikaanse burgerrechtenbeweging is Rosa Parks op die manier tot held en symbool geworden.¹¹ Gewoon omdat ze te moe was en er geen zin meer in had, weigerde ze om op te staan in de bus voor een blanke man zoals tot dan toe van zwarten geëist werd. Daarmee gaf ze de aanzet tot de busboycot van Montgomery, een van de grote en succesvolle acties van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Gewoon een eenvoudige burger die één keer nee zei, en daarmee een voorbeeld werd.

In een artikel over heiligen komt Frans Fockema Andreae met enkele andere voorbeelden van halve heiligen.¹² Naast Abraham Lincoln, een meer voor de hand liggend voorbeeld, noemt hij de vrouw met de tas en de whisky-priester. De vrouw met de tas was zomaar een vrouw die altijd langs de straat liep met een grote boodschappentas, waarin ze het afval van anderen verzamelde. Aldus leverde zij haar eigen bescheiden bijdrage aan een schoon milieu. Verder vertelt Fockema Andreae niets over haar, zelfs geen naam, zodat we ons geen uitgebreid beeld van haar kunnen vormen. Maar het weinige wat we weten over die vrouw, is eigenlijk al voldoende. Zoals Fockema Andreae zegt: 'Zij liet dagelijks zien dat het anders moest en dat het anders kon.'¹³ Daarmee verwijst hij naar de dubbele betekenis van idealen (en dus ook van heiligen): ze zijn zowel voorbeeld als kritiek. Aan de ene kant kan de vrouw gezien worden als iemand die op haar eigen bescheiden manier meewerkt aan het verwezenlijken van het ideaal van een schone omgeving. Aan de andere kant is haar handelen ook een impliciete kritiek op al die anderen, misschien ook op onszelf, die hun rommel zomaar op straat gooien en laten slingeren.

Ook de al eerdergenoemde whisky-priester uit het boek van Graham Greene is bepaald geen heilige naar de traditionele maatstaven. Hij is verslaafd aan drank, heeft het celibaat geschonden en een kind verwekt, en is verder ook een weinig verheven figuur. Hij leeft onder een revolutionair bewind in een Mexicaanse deelstaat waar priesters worden vervolgd en vermoord. Maar ondanks de gevaren en ondanks al zijn zwakheden kan hij zijn roeping als priester niet verloochenen, hij kan niet anders dan mensen bijstaan en hun voorzien van de sacramenten. In plaats van rust te zoeken in een veiliger deelstaat kiest hij ervoor om terug te gaan, wetend dat dit zijn dood wordt. Het is dit stukje van hem, het gehoor geven aan zijn roeping en aan de roep van mensen in nood als het er werkelijk op aan komt, die hem voor Fockema Andreae tot een heilige maken.

Beide personen zouden we naar traditionele maatstaven nauwelijks heiligen noemen. Daarvoor is de bijdrage van de vrouw te bescheiden en weten we te weinig over haar verdere leven, en heeft de priester te veel menselijke zwakheden. Toch zijn het allebei wel inspirerende verhalen over mensen die in ieder geval in bepaalde opzichten voor ons een voorbeeld kunnen zijn. Het zijn inderdaad halve heiligen. Ik denk dat een oriëntatie op halve heiligen beter past bij onze tijd.¹⁴ De traditionele zoetige heiligenlevens staan te ver af van onze werkelijkheid om nog werkelijk aansprekend te zijn. Ze zijn niet geloofwaardig meer. Veel nabijer en inspirerender zijn diegenen die weliswaar duidelijke tekortkomingen hebben, maar desondanks in bepaalde opzichten boven het gewone uitstijgen. Dick Werner drukt het in zijn boekje met herinneringen aan Albert Schweitzer aardig uit: 'Aan volmaakte mensen is niets te beleven. Juist het onvolmaakte heeft grote aantrekkingskracht.'¹⁵

Regelmatig blijkt dat iemand die door velen als inspirerend voorbeeld werd gezien, toch ook minder goede kanten had. Dominee Busak, een van de boegbeelden van de strijd tegen apartheid, werd veroordeeld wegens fraude. Jean Paul Sartre blijkt in zijn omgang met vrouwen (en in het bijzonder met zijn vriendin Simone de Beauvoir) bepaald geen rolmodel geweest te zijn. En van tal van andere moderne heiligen als Vaclav Havel valt een dergelijk verhaal over hun schaduwzijden te reconstrueren. (Ongetwijfeld zou dit overigens van veel reeds lang overleden heiligen ook mogelijk zijn, maar doorgaans hebben we niet meer de mogelijkheid om daaromtrent nieuwe gegevens boven tafel te krijgen.) Aanhangers lijken in dergelijke situaties vaak in twee uitersten te vervallen: óf de minder positieve kanten worden gewoon ontkend en bestreden óf men laat gedesilluseerd de ooit aanbeden persoon keihard vallen. Het eerste, de ontkenning, gebeurde min of meer bij de publieke heiligverklaring van

prinses Diana na haar dood. Natuurlijk waren er tegenstemmen dat hier een zware vertekening plaatsvond. Zo werd ze in sommige media afgeschilderd als een meisje van eenvoudige komaf dat plotseling prinses werd, terwijl ze uit een van de oudste adellijke families van Engeland stamde. Ook de duidelijk aanwezige negatieve karaktertrekken van Diana werden genegeerd. Aldus bleef het sprookjesverhaal intact. Het tweede, het laten vallen van een voorheen vereerd persoon, gebeurde bij dominee Busak. Dit is eigenlijk een heel begrijpelijke reactie. De heilige of held is ook een persoon die onrustig maakt omdat hij een beroep doet op ieders geweten. Zijn bestaan impliceert kritische vragen over ons eigen bestaan dat minder volmaakt is. Als blijkt dat het hem toch ook niet lukt, kan dat ons ook weer een gerust geweten geven.¹⁶

Beide reacties zijn onnodig extreem. Om een inspirerend voorbeeldfiguur te zijn, hoeft iemand niet perfect te zijn. Integendeel, hoe menselijker de persoon, hoe meer hij een voorbeeld kan worden van wat ieder van ons in principe zou kunnen doen. De verdiensten van dominee Busak voor de strijd tegen de apartheid worden niet minder doordat blijkt dat hij daarnaast ook minder zorgvuldig met geld is omgesprongen. En het feit dat een inspirerend leider als John F. Kennedy zijn vrouw bedroog, lijkt me niet bepaald een reden om zijn verdiensten op andere terreinen te ontkennen. Alleen wanneer iemand wordt vereerd op grond van zijn moreel zuiver geacht gedrag en hij direct in strijd handelt met wat hij zelf verkondigt (zoals sommige Amerikaanse televisiedominees die betrappt werden op overspel), is er een reden om hem in dit opzicht van zijn aureool te beroven. Een schrijver wordt ook niet beschouwd als een minder goede schrijver als hij belastingfraude heeft gepleegd, maar zijn reputatie staat wel op het spel als hij plagiaat pleegde.

Om heilig te zijn, hoeft iemand niet perfect te zijn. Een beetje heilig kan ook, en dat is eigenlijk inspirerender. Heiligen en helden laten zien dat het nastreven van idealen realistisch is en zinvol kan zijn; ze geven aansprekende voorbeelden van waar het (in bepaalde opzichten) gelukt is. Maar als ze daarnaast ook gebreken vertonen, toont dat alleen maar aan dat het geen supermensen zijn, maar gewone mensen, zoals iedereen. Dat maakt hun voorbeeld in feite alleen maar sterker.

Het beste is dit te illustreren aan het verzet tegen de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het verzet werd niet gedragen door volmaakte helden, maar door al te menselijke mensen met hun tekortkomingen, jaloezie en ruzies. Maar juist zulke gewone mensen bleken toch in gevallen waar het erop aan kwam, de juiste keuze te maken en hun leven ervoor in te zetten. Geen heiligen, maar toch mensen die stonden voor

bepaalde waarden en daar ook de consequenties uit trokken. Eigenlijk zijn dat soort mensen, die halve helden en heiligen, uiteindelijk voor mij toch inspirerender dan een sterk geïdealiseerde beschrijving van een traditioneel heiligenleven, of het nu Franciscus van Assisi, Albert Schweitzer of Mahatma Gandhi betreft.

We hoeven het eigenlijk vaak niet zover te zoeken. Er is niet een scherpe scheiding tussen heiligen en gewone mensen: ook 'gewone mensen' hebben gelukkig trekken van heiligheid en heldendom. Ook in onze directe omgeving zijn mensen die staan voor idealen, die zich daar op een inspirerende manier voor inzetten of hebben ingezet. Voor Frans Fockema Andreae was dat bijvoorbeeld de vrouw met die tas – voor mij zijn dat weer andere mensen uit mijn eigen omgeving. Natuurlijk zien we bij die mensen ook heel goed al hun tekortkomingen en zwakheden – ze zijn zeker niet volmaakt. Maar juist hun concreetheid maakt hen ook tot een werkelijk aansprekende belichaming van die idealen.

5. Idealisme

'Why'd you want to be a lawyer?'

'Idealism, and money. I thought I could change the world and get paid for it.'

*John Grisham*¹

Persoonlijke inzet

Na alle aandacht voor idealen en heiligen, wordt het nu tijd om ons te richten op het hoofdthema van dit boek: idealisme. Wat moeten we er eigenlijk onder verstaan? We zouden idealisme natuurlijk heel simpel kunnen omschrijven als het geloof in en het nastreven van idealen.² Maar dat is mij te simpel, omdat idealisme aldus een zo ruim begrip zou worden dat het bijna geen inhoud meer heeft. Vrijwel iedereen gelooft in algemene idealen als wereldvrede en rechtvaardigheid en doet daaraan wel eens iets – al is het maar via een collectebus of een stembus. Maar met idealisme bedoelen we doorgaans toch een wat substantiëlere inzet. Wanneer we iemand een idealist noemen, zegt dat iets over de persoon van de idealist en over zijn handelen, en het zegt iets over de inhoud van zijn idealen.

Idealisme is meer dan een vrijblijvend zich richten op een ideaal; men moet zich echt ervoor inzetten. Idealisme impliceert een actieve inzet. Mensen doen er ook daadwerkelijk iets voor. Bovendien is niet iedere inspanning of bijdrage al reden om van idealisme te spreken. Een gift in een collectebus kan een uiting van idealisme zijn, maar het hoeft natuurlijk niet. Het kan een kwestie van gewoonte zijn of gebaseerd zijn op de gedachte dat het nu eenmaal 'zo hoort'. Wie het bij een bijdrage in een collectebus laat en verder niets bijzonders doet, zal niet gauw als idealist gezien worden. Hoewel idealisme zeker niet altijd verbonden hoeft te zijn met heroïsche opofferingen, moet het toch wel een voelbare inspanning vereisen.

Er is blijkbaar meer vereist dan alleen een bijdrage aan het ideaal. Maar bij die vereiste inzet moeten we het niet zoeken in een kwantitatief criterium. Het gaat er niet om dat iemand een bepaald deel van zijn inkomen of van zijn tijd besteedt aan goede doelen (ook al is dat in sektarische groepen soms wel de manier waarop mensen elkaar de maat nemen). Het gaat om een kwalitatief andere inzet dan bij een gewone gift. Kenmerkend voor idealisme lijkt mij te zijn dat men *zichzelf* inzet voor het ideaal. Men verbindt zich als persoon aan het ideaal. Als gevolg daarvan levert men een bijdrage in tijd, in arbeidskracht of in geld, maar dat is niet

het belangrijkste. Waar het om gaat, is dat men zich persoonlijk verbonden weet met het ideaal. Men zet niet slechts geld of goederen op het spel, maar ook zichzelf.

Bij idealisme is er dus een existentiële band tussen persoon en ideaal. De inzet voor het ideaal maakt deel uit van het zelfbeeld, van de eigen identiteit. Als men het ideaal niet zou nastreven, zou men daarmee ook een andere persoon zijn, een andere identiteit hebben. Wie het ideaal zou loslaten, zou daarmee ook een stukje van zichzelf kwijtraken. Het streven naar een schone leefomgeving of de strijd tegen de walvisjacht is gewoon een deel van iemands leven geworden.

Dat hoeft overigens niet in te houden dat men zichzelf helemaal vereenzelvigt met het ideaal. Het hoeft zeker niet iemands hele identiteit te beslaan. Er is gelukkig meer in het leven dan idealen, dan dromen over een betere toekomst. Men is behalve socialist of milieuactivist ook nog arts, vader, schaatsliefhebber. Alleen in uitzonderlijke gevallen lijkt het erop dat personen zich alleen maar voor dat ene ideaal inzetten en al het andere daaraan ondergeschikt maken. Idealisme bestaat dus in gradaties. Men kan meer of minder sterk gegrepen zijn door het ideaal. Sommigen wijden letterlijk hun hele leven eraan; anderen slechts een beperkter deel. Het is zeker niet zo dat de eersten per definitie bewonderenswaardiger zijn dan de laatsten. Juist een alomvattend idealisme kan immers doorslaan in fanatisme, waarbij voor relativering en voor andere belangrijke dingen in het leven geen ruimte meer is.

Die band met het ideaal hoeft ook geen bewuste identificatie te zijn, in de zin dat iemand zichzelf democraat of socialist, laat staan idealist, noemt. Zeker de laatste jaren lijkt de huiver toegenomen voor dergelijke expliciete etiketteringen en die huiver kan goede gronden hebben. Het hoeft ook niet te betekenen dat iemand zich zijn hele leven voor eenzelfde ideaal inzet. Wezenlijk voor idealisme is slechts dat de inzet voor het ideaal op een bepaald moment deel uitmaakt van iemands leven. Dat kan heel expliciet en bewust zijn, maar ook heel impliciet en onbewust.

Veel mensen die zich op allerlei concrete manieren inzetten voor hun medemens of voor de samenleving, beschouwen dit helemaal niet als iets bijzonders, maar als vanzelfsprekend. Ze kunnen als het ware niet anders, en staan er ook niet echt bij stil. Wanneer ze hierop zouden worden aangesproken, zouden ze het etiket 'idealist' waarschijnlijk afwijzen. Een voorbeeld hiervan is vermoedelijk ook de in het vorige hoofdstuk genoemde vrouw met de boodschappentas die het afval van anderen oprapte. Ze deed gewoon wat moest gebeuren en zette zich in voor een schonere omgeving – ook al wist ze dat dit ideaal nooit helemaal bereikt

zou worden. Zo zijn er veel mensen die zich inzetten voor een betere samenleving of voor een beter leven voor hun medemensen, zonder heel bewust bij dergelijke idealen stil te staan. Ook een dergelijke vanzelfsprekende inzet zou ik onder idealisme willen vatten.

Naast het vereiste van persoonlijke inzet is er een tweede criterium voor idealisme, dat betrekking heeft op de inhoud van idealen. Ik heb hiervoor het begrip idealen inhoudelijk heel ruim opgevat. Iemand kan bijvoorbeeld als levensideaal hebben een schilderijenverzameling bijeen te brengen die de beste schilders van de twintigste eeuw omvat. Maar wanneer zij dit alleen maar doet voor haar eigen kunstgenot, zullen we dit niet zo gauw idealisme noemen. Dat doen we alleen wanneer dat verzamelen gebeurt vanuit de gedachte om er later een groter publiek van te laten genieten.

Bij idealisme gaat het om idealen die niet alleen voor de persoon zelf betekenis hebben, maar ook voor anderen van belang zijn. Terwijl we in algemene zin wel degelijk van individuele idealen kunnen spreken, heeft bij idealisme de inhoud van idealen toch altijd een sociaal karakter. Dat wat men nastreeft, is voor een grotere groep of voor de hele samenleving van belang. Dat hoeft niet per se moreel of politiek van aard te zijn, ook het creëren van kunst of van een kunstverzameling, of het instandhouden van een natuurgebied kan van sociale betekenis zijn. Maar het moet gaan om meer dan alleen het privé-genot.

Dat betekent niet dat privé-genot uitgesloten moet zijn! Een natuurbeschermer die zich inzet voor het behoud van een natuurgebied heeft daar meestal zelf ook belang bij, omdat zij zelf graag van de natuur geniet. Iemand die zich inzet voor taallessen aan buitenlandse vrouwen, doet dat ook omdat zij de contacten leuk vindt. En er zullen weinig politici zijn – hoe idealistisch ook – die zich inzetten voor de publieke zaak zonder daar zelf enig plezier aan te beleven. Idealisme hoeft echt niet een volstrekt onbaatzuchtige voortdurende opoffering te zijn – liever niet zelfs, want dat leidt tot een uiterst ongezonde situatie. Meestal is er sprake van gemengde motieven, en dat is nu juist een van de redenen waarom mensen het ook kunnen volhouden.

Aan idealisme worden soms ook nog andere kenmerken verbonden. Vaak wordt het geassocieerd met een overdreven optimisme, met een te positieve of naïeve kijk op de mogelijkheden om de wereld (of de mens) te verbeteren. Of het wordt juist geassocieerd met fanatisme, ideologische scherpelijperijen en humorloosheid. Het is onmiskenbaar dat dit alles vaak voorkomt bij idealisten, maar het is niet noodzakelijk het geval. Dit zijn

mogelijke ontsporingen van idealisme die ik in de volgende hoofdstukken nog zal bespreken. Daarom lijkt het mij voldoende om bij deze, redelijk ruime omschrijving te blijven: idealisme is de persoonlijke inzet voor idealen met een sociaal karakter.

Geloof dat bergen kan verzetten

Die persoonlijke inzet brengt ons op een thema dat al eerder aan de orde is geweest: de motiverende kracht van idealen. In hoofdstuk 2 bleek al dat idealen een aantrekkelijk en wenkend perspectief bieden en dat mensen er inspiratie en kracht aan kunnen ontleenen. Maar wanneer er sprake is van een existentiële verbondenheid met het ideaal zoals bij idealisme het geval is, dan gaat die motiverende kracht nog een stap verder. Die persoonlijke inzet is een van de redenen waarom veel idealisten bereid en in staat zijn relatief grote inspanningen te leveren. Ze kunnen eigenlijk niet anders; het spreekt voor hen vanzelf. Zouden zij het ideaal loslaten, dan zouden ze zichzelf verloochenen. Idealistisch handelen brengt vaak kosten of opofferingen met zich mee in de vorm van geld of tijd, of in extreme gevallen zelfs van het eigen leven. Maar daar staat tegenover dat ze ook een offer zouden brengen wanneer ze die inspanning niet zouden leveren: ze zouden een stukje van zichzelf kwijtraken.

Idealisme is dus riskant. Men zet zichzelf op het spel – voor iets wat er nog niet is en misschien wel nooit zal komen. Die existentiële dimensie van idealisme brengt risico's met zich mee. Zij is een van de oorzaken voor veel ontsporingen van idealisme, voor het feit dat zoveel idealisten intolerant en fanatiek worden, hun ideaal niet kunnen relativiseren en tegenslagen en tegenwerking moeilijk kunnen verdragen. Het raakt immers henzelf, hun eigen identiteit, en dat is niet zo gemakkelijk te relativiseren. Maar tegelijk is die existentiële dimensie een van de redenen dat idealisme zinvol is en dat het mensen in staat stelt grote inspanningen te leveren. De inzet voor het ideaal geeft mede zin aan hun leven, bepaalt mede hun identiteit, en daardoor kunnen ze zich ook met grote kracht daarvoor inzetten. Idealisme kan inderdaad een geloof zijn dat bergen kan verzetten.

Een voorbeeld levert de Amerikaanse burgerrechtenbeweging in de jaren vijftig en zestig. De deelnemers stelden zich met hun acties van burgerlijke ongehoorzaamheid vaak aan grote gevaren bloot. Velen werden mishandeld of verloren hun huis en baan; een aantal vond de dood. Hun overtuiging dat het hier om een gerechtvaardigde strijd ging en dat mede dankzij hun inzet het in de toekomst beter zou worden, gaf hen de kracht om vol te

houden. Maar niet alleen dat, door zich in te zetten voor die strijd, door zich te verzetten tegen de lokale overheid en de blanke overheersing, veranderde hun leven. Voor veel zwarten veranderde hun zelfbeeld, omdat ze ervoeren dat ze kracht hadden en dat ze iets tegen het onrecht konden doen. Hun gevoel van zelfrespect groeide en alleen dit individuele effect al was een belangrijk resultaat van de burgerrechtenbeweging. 'Black' werd 'beautiful'. Hiermee werd hun praktisch idealisme een zichzelf versterkend proces. Het geloof aan het ideaal van gelijke rechten gaf hun kracht om zich ervoor in te zetten, maar de acties bevestigden en versterkten dat geloof ook weer. Een van de toenmalige studentenleiders, John Lewis, beschrijft het als volgt:

Nadat ik voor het eerst was gearresteerd, in Nashville in 1960, was de angst verdwenen. In de gevangenis voelde ik me uitgelaten en bevrijd. Het leek of ik werd opgezogen door de krachten van de geschiedenis. John Lewis, zoon van katoenplukkers, had zijn verleden van zich afgeschud. Ik had een nieuwe familie gevonden: de beweging.³

Vergelijkbare verhalen zijn er ook voor het alledaagse idealisme: de mensen die zich bijvoorbeeld op lokaal niveau inzetten voor het behoud van een natuurgebied of voor de opvang van asielzoekers. Ook voor hen geldt dat die inzet een deel van henzelf geworden is en mede zin geeft aan hun leven en dat ze mede daardoor het ook volhouden. Het geloof in en de inzet voor het ideaal geeft hen een extra kracht en motiveert hen om kleinere of grotere inspanningen te leveren.

Overigens moeten we hier niet overdreven romantisch over doen. Het geloof in een ideaal alleen zal de meeste mensen op de lange duur niet op de been houden. Veel teleurgestelde idealisten haken op een gegeven moment af omdat de inspanningen toch te groot worden of er te weinig resultaten zijn. Ook in de hoogtijdagen van de zwarte burgerrechtenbeweging in de jaren vijftig en zestig waren er veel mensen die het niet volhielden, omdat de offers te zwaar werden en de kansen op succes te gering leken. Of na jarenlange, al dan niet vergeefse inzet voor allerlei maatschappelijke doelen willen mensen eindelijk wat meer rust en tijd voor hun gezin of hun carrière. Idealisme kan soms bergen verzetten, maar vaak ook niet. Daarom is het van belang om niet alleen te vertrouwen op de kracht van idealisme. Er zijn tal van redenen waarom mensen zich blijven inzetten in maatschappelijke bewegingen, en idealisme is er daarvan slechts één, ook al is het niet de onbelangrijkste. Een summiere verkenning van die andere redenen is dan ook zinvol.⁴

In veel gevallen is de deelname aan idealistische bewegingen op zich al

aantrekkelijk. Door te merken dat hun eigen handelingen effect hebben en dat ze nieuwe of zelfs gevaarlijke dingen durven, versterken activisten hun gevoel van eigenwaarde en zelfrespect, zoals bij de Amerikaanse burgerrechtenbeweging bleek.⁵ Dit gevoel van eigenwaarde wordt natuurlijk het sterkst bevorderd bij zogenaamde identiteitsbewegingen als de vrouwenbeweging of de homo- en lesbische beweging. Niet voor niets raakt de jaarlijkse herdenking van de Stonewall-rellen nu steeds meer bekend onder de naam van Gay Pride Day.⁶ Het protestkarakter en de directe politieke doelen zijn hierbij op de achtergrond geraakt – ook omdat ze voor het grootste deel gerealiseerd zijn – en de bevestiging van de eigen identiteit als iets waarop men trots mag zijn, komt sterker naar voren. Deze positieve bevestiging van de eigen identiteit is misschien wel het meest zichtbaar bij de identiteitsbewegingen, maar speelt ook bij andere bewegingen. Het gevoel met honderdduizenden samen te demonstreren tegen de kruisraketten in de jaren tachtig gaf de meeste deelnemers ook een geweldige energie en kracht.

Die deelname heeft ook tal van andere positieve kanten. Mensen ontwikkelen vriendschappen en krijgen het gevoel tot een groep te behoren die zich enthousiast inzet voor belangrijke maatschappelijke doelen. Ze kunnen er ook allerlei vaardigheden verwerven en zich persoonlijk ontwikkelen: leren organiseren, vergaderen, brieven schrijven, spreken in het openbaar. Het lijkt misschien op het eerste gezicht triviaal, maar bij tal van emancipatiebewegingen zijn dit soort aspecten wezenlijk geweest voor de bloei van de beweging en voor de mensen die eraan deelnamen. Bij de vrouwenbeweging bijvoorbeeld hadden de VOS-cursussen (Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving) een belangrijke rol: ze zorgden voor de verdieping van het feministisch engagement, maar tegelijk voor de ontwikkeling van doorgaans laagopgeleide vrouwen.

Wat bij dit alles natuurlijk van groot belang is, is ook de ervaring van resultaten, van succes. Het feit dat iets – al is het maar gedeeltelijk – gelukt is, betekent dat alle inspanningen zin hebben gehad en geeft een stimulans om verder te gaan. Als er nooit enig resultaat geboekt wordt, zal het enthousiasme meestal toch verflauwen. Idealistische groepen hebben overigens een verklaarbare neiging om dit aspect te verwaarlozen. Het zijn immers 'maar deelsuccessen', terwijl het echte ideaal onbereikbaar ver weg blijft. Vanuit een dergelijke negatieve houding is het op de lange termijn moeilijker de motivatie op te blijven brengen, omdat wát men ook doet, het allemaal uiteindelijk toch niet helpt. Om die negatieve houding tegen te gaan is het belangrijk ook de tussentijdse successen als zodanig te ervaren, om daar weer nieuwe inspiratie aan te ontfen.

Dit inzicht dringt gelukkig ook steeds meer door in maatschappelijke bewegingen. Wim Kersten, werkzaam bij de landelijke vereniging Milieu-defensie geeft aan dat dit ook bij een dergelijke professionele organisatie een punt van zorg is: 'Je moet er voor zorgen dat dat personeel gemotiveerd blijft. Het idealisme is aanwezig, maar moet gevoed blijven.'⁷ Het bewust stilstaan bij behaalde successen is een van de methoden om dat te doen. In aansluiting op Kerstens opmerkingen vertelt Yvonne van Zoest van de Brabantse Milieufederatie dat dit bij hen gebeurt: 'We zorgen altijd voor taart als we iets bereikt hebben.'⁸

De betekenis van een positieve feedback bij een voortdurend engagement wordt ook duidelijk verwoord door Nawal el Sadaawi. Ze is arts, schrijfster en activiste voor mensenrechten in Egypte, en vooral bekend van haar strijd tegen de vrouwenbesnijdenis. Ze is vaak uitgeput en ontmoedigd, maar houdt toch vol:

Maar ik heb nooit het gevoel gehad dat wat ik doe zonder zin is. Schrijven is voor mij net als ademen, ik kan niet zonder leven. En als er momenten van spijt zijn, dan word ik telkens weer gered door een brief van deze of gene jonge vrouw of man die mijn boeken heeft gelezen en die me vertelt van de invloed die dat heeft gehad op haar of zijn leven.⁹

Iets waar vaak wat geringschattend over wordt gedaan is materiële beloning. Het motto van John Grisham illustreert hoe idealisme en eigenbelang kunnen samengaan. Toch rust er mijns inziens nog te veel een verdenking op mensen die zich inzetten voor een goed doel en er dan ook nog een behoorlijke boterham aan verdienen. Misschien past het bij ons romantisch beeld van idealisme (vergelijkbaar met het romantisch beeld van de arme kunstenaar) dat de ware idealist bereid moet zijn zich geheel belangeloos in te zetten voor de goede zaak.

Zeker in de beginfase van idealistische bewegingen kan het vaak ook niet anders. Maar de rechtshulpbeweging laat zien dat dit op langere termijn erg moeilijk vol te houden is. De sociale rechtshulp is begonnen als een van de idealistische bewegingen uit de jaren zeventig met rechtswinkels en advocatencollectieven. Het doel was mensen die tot dan toe onvoldoende aan bod kwamen bij gewone advocatenkantoren goede rechtsbijstand te bieden, waarbij de nadruk lag op problemen die te maken hadden met achterstandsituaties, zoals huurproblemen, ontslagzaken en vreemdelingen-recht. In de beginjaren waren veel jonge advocaten nog wel bereid tegen een minimumloon zich daarvoor in te zetten, maar dat enthousiasme werd steeds minder. Wanneer advocaten elders riante salarissen kunnen verdienen, wordt het verschil wel erg groot. Terecht is er de afgelopen jaren dan ook

steeds op gehamerd dat de sociale rechtshulp een hogere vergoeding nodig heeft om te kunnen voortbestaan. De wens om een redelijk inkomen te verdienen doet niets af aan de idealistische inzet voor de publieke zaak. Er is niets op tegen om dat idealisme ook te belonen met een behoorlijk salaris.

Doorgaans zullen er dus tal van redenen zijn waarom mensen het volhouden zich voor idealen in te zetten. Het is leuk en bevordert hun persoonlijke ontwikkeling, ze doen er vrienden op. Behaalde successen kunnen een extra stimulans geven en soms is er zelfs een materiële beloning. Idealisme hoeft zeker niet de enige reden te zijn. Hoe meer redenen er zijn, hoe beter, want hoe groter de kans dat mensen zich er werkelijk intensief voor inzetten en het lang volhouden. Motieven van eigenbelang kunnen idealisme juist versterken. Dit wordt weer mooi geïllustreerd door het beeld van de nieuwe generatie die besproken werd in het in hoofdstuk 1 aangehaalde VN-artikel. Hun idealisme krijgt niet meer noodzakelijk gestalte in 'politiek correcte onderbetaalde banen':

Jongeren zien het leveren van een bijdrage aan een betere wereld als een vorm van zelfverwezenlijking. Ze redeneren heel praktisch: help je de wereld, dan help je jezelf.¹⁰

Een betere samenleving

In het eerste hoofdstuk heb ik gesteld dat idealisme ook een belangrijke bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van de samenleving. Maar is dat ook 'hard te maken'? Hoe meet je dat? En waaruit bestaat die bijdrage dan precies? Op dergelijke vragen is moeilijk een ondubbelzinnig antwoord te geven. Want wat is precies het resultaat van een idealistische inzet? Was het kiesrecht voor vrouwen er zonder feministische beweging ook gekomen? Is het openhouden van de Markerwaard direct toe te schrijven aan de maatschappelijke protesten of aan andere inzichten rond de natuur- en recreatiewaarde van het Markermeer? En ook als het vooral dat laatste zou zijn, komt de vraag op in hoeverre die protesten daaraan weer een bijdrage hebben geleverd. We hebben het hier doorgaans over heel complexe maatschappelijke processen, waarbij moeilijk aangewezen kan worden wat precies de doorslaggevende factoren waren voor een bepaald resultaat.¹¹

Maar dat betekent niet dat we helemaal niets kunnen zeggen over de mogelijke resultaten van idealisme. Op basis van het voorgaande zijn er verschillende redenen aan te voeren waarom het een positieve bijdrage levert aan de kwaliteit van de samenleving. Het feit dat idealen ons een

andere manier van kijken naar de werkelijkheid bieden, aanknopingspunten geven voor kritiek en een richting wijzen voor veranderingen, is een eerste stap in de richting van verbetering. Wanneer idealisten zich inzetten voor die kritiek en die veranderingen, betekent dat op zijn minst een impuls in de goede richting. En dankzij dat idealistisch engagement komen ze daarbij ook verder en houden het langer vol.

De resultaten kunnen overigens nogal verschillen van karakter. Een van de redenen dat sommigen nogal sceptisch zijn over de zin van idealisme is dat ze zich vooral blindstaren op de volledige verwerkelijking van het ideaal, dat nu eenmaal per definitie onbereikbaar is. Als het alleen daarom zou gaan, was idealisme zinloos. Maar het kan natuurlijk wel dichterbij worden gebracht, met grotere of kleine stapjes. De primaire betekenis van veel idealistische bewegingen is dan ook dat ze concrete resultaten boeken. Een weg wordt niet aangelegd, er wordt meer in alternatieve energie geïnvesteerd, mensen gaan bewuster leven en eten geen vlees meer uit de bio-industrie, of helemaal geen vlees.

Daarbij moeten we ook niet alleen kijken naar de gewenste structurele of fundamentele veranderingen. De rechtshulpbeweging wilde bijvoorbeeld structurele veranderingen in de samenleving en in het recht bevorderen. Sommige daarvan zijn gedeeltelijk gerealiseerd (een breder toegankelijke rechtsbijstand), andere niet (de radicale maatschappijhervorming). Maar misschien wel de belangrijkste bijdrage van de rechtshulpbeweging is gelegen in de concrete hulp die in de afgelopen decennia aan individuele rechtzoekenden is geboden. Mensen die niet hun huis werden uitgezet of geen huurverhoging hoefden te betalen, vluchtelingen die toch asiel kregen. Het zijn juist die concrete resultaten die vreemd genoeg gemakkelijk worden vergeten wanneer we het over de invloed van maatschappelijke bewegingen hebben.

Naast zulke concrete resultaten heeft idealisme vaak ook een belangrijke invloed op het denken en het maatschappelijk debat.¹² De milieubeweging heeft het milieu onmiskenbaar op de agenda geplaatst. Ze heeft laten zien dat er betere manieren van energieopwekking zijn dan via kernenergie, dat er met energiebesparing nog veel kan worden bereikt en dat nieuwe wegen niet altijd de beste oplossing zijn voor een fileprobleem. Ze heeft perspectieven geopend op een duurzame samenleving en ideeën gelanceerd over hoe die dichterbij kan komen. Dat werkt op allerlei manieren door in ons denken en doen, zowel in dat van individuen als in dat van de politiek. Dat anders denken, anders naar de werkelijkheid kijken hoeft nog niet meteen te betekenen dat de praktijk ook ingrijpend verandert. De groeiende aandacht voor dieren in onze moraal betekent nog niet dat iedereen

vegetariër is geworden. Maar het verandert wel het maatschappelijk klimaat, waarin niet meer ieder misbruik van dieren geaccepteerd wordt (denk aan het terugdringen van dierproeven en het verbeteren van de omstandigheden in de bio-industrie). Dit zou een eerste stap kunnen zijn in de richting van een verdere omslag. Ons denken over de positie van de vrouw in de samenleving of de acceptatie van homoseksualiteit hebben in de afgelopen eeuw radicale veranderingen doorgemaakt, maar de praktijk volgt die omslag in ons denken nog op afstand. In veel gevallen is de omslag in ons denken het belangrijkste directe resultaat van idealistische bewegingen, en is de praktische doorwerking ervan een zaak van lange adem.

Belangrijke resultaten zijn er soms ook op het gebied van de persoonlijke ontwikkeling en identiteit. Al genoemde voorbeelden zijn de burgerrechtenbeweging, de vrouwenbeweging en de homobeweging. Mensen ontlenen er zelf een eigen, positieve identiteit aan wanneer zij zich inzetten voor de groep waartoe zij behoren, of het nu gaat om culturele of etnische minderheden. En ook al staat iemand zelf nog niet op de barricaden voor gelijke rechten voor homo's, het voorbeeld van anderen die dat wel doen, kan op zijn minst bijdragen tot een bevestiging van de eigen identiteit.

Ten slotte moet ook de voorbeeldfunctie niet vergeten worden, de inspiratie die idealisme kan bieden. Idealisten laten soms zien dat verzet niet zinloos is. Anderen kunnen zich daaraan optrekken en er bemoediging aan ontlenen – ook wanneer zij zich op totaal andere idealen richten. De acties van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging hebben een uitstraling gehad naar allerlei andere bewegingen, van de acties tegen de Vietnam-oorlog tot de aanvankelijk vreedzame protesten van de rooms-katholieke minderheid in Noord-Ierland. 'We shall overcome' werd een strijdlied binnen tal van sociale bewegingen, van de anti-kernergiebeweging tot de homobeweging. En ook veel kleinere acties kunnen een dergelijke voorbeeldfunctie hebben. Het aanvankelijk heel bescheiden initiatief in de Rotterdamse Opzoomerstraat heeft elders in de stad vergelijkbare initiatieven uitgelokt en is daarmee zelfs aanleiding geweest tot het ontstaan van het nieuwe werkwoord 'opzoomeren'.

Wanneer we voldoende aandacht hebben voor de grote verscheidenheid aan effecten die idealistische inzet kan hebben, wordt dus al snel duidelijk dat idealisme inderdaad een positieve bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van de samenleving. Enkele concrete voorbeelden kunnen dit illustreren. In een boek onder de titel *Alledaagse idealen* wordt een aantal strijders voor de mensenrechten belicht.¹³ Mensen als Bartolomé de Las Casas, Mary Wollstonecraft en William Wilberforce, die respectievelijk opkwamen voor de rechten van de indianen, van vrouwen en van zwarte slaven. Maar ook

uit onze tijd, bijvoorbeeld de Egyptische Nawal el Sadaawi en de Nigeriaanse schrijver Wole Soyinka. Uit die verhalen blijkt dat voor hen de mensenrechten geen grote abstracte gedachten zijn, maar juist alledaagse idealen van menselijkheid.¹⁴ Rond ieder van die mensen is een verhaal te vertellen over hun invloed op de (gedeeltelijke) verwezenlijking van die mensenrechten. Het zijn mensen die hun tijd vooruit zijn, maar tegelijk hun tijd vooruit helpen. Natuurlijk zijn dit alleen de beroemd geworden personen. Zonder de steun van anderen, minder bekend maar vaak even moedig, lukt het ook zulke voortrekkers meestal niet om belangrijke hervormingen te realiseren. De afschaffing van de slavernij en de invoering van het vrouwenkiesrecht waren niet mogelijk geweest zonder de niet aflatende inzet van deze bekende en onbekende mensen. Hun acties bleven verborgen voor de buitenwereld, zoals de 'ondergrondse spoorweg' die ontvluchte slaven naar Canada hielp ontsnappen, of trokken juist bewust veel aandacht, zoals de vaak als schokkend ervaren acties van de suffragettes. Maar al deze acties samen hebben in belangrijke mate bijgedragen aan het feit dat onze samenleving op het gebied van de mensenrechten er beter aan toe is dan 500 jaar geleden.

Bij iets groots als de mensenrechten is dit misschien gemakkelijker aan te tonen, maar het geldt ook voor recentere bewegingen. De homobeweging in Nederland heeft bijvoorbeeld in de afgelopen decennia veel bereikt. Daarbij heeft zij veel te danken aan die enkelingen en kleine groepjes uit de beginjaren die zich openlijk als homo durfden te afficheren en actie voerden, en daarmee de publieke zichtbaarheid van homoseksualiteit bevorderden. In grote delen van de wereld is de homobeweging nog steeds afhankelijk van kleine groepjes die, ondanks maatschappelijke uitstoting, discriminatie en zelfs vaak vervolging en geweld, blijven geloven in gelijke rechten. Zonder mensen die aldus hun nek uitsteken, is de kans op verandering klein.

Een misschien controversiëler voorbeeld is de milieubeweging. De laatste jaren heeft die immers relatief weinig aansprekende successen op haar naam kunnen schrijven. Het lijkt erop alsof er in de huidige verheerlijking van economische groei en werkgelegenheid weinig meer mogelijk is. Allereerst moet bij een dergelijke negatieve schets worden opgemerkt dat zonder de inspanningen van de milieubeweging het waarschijnlijk nog een stuk minder goed zou gaan. Het resultaat van allerlei inspanning is soms alleen maar dat het niet nog slechter wordt, maar ook dat kan al de moeite waard zijn. Maar bovendien kan worden gewezen op de invloed van de milieubeweging in de jaren zeventig, toen in ieder geval (mede dankzij de steun binnen het kabinet) wel een aantal aansprekende successen werden

behaald: het voorkomen van nieuwe kerncentrales en uiteindelijk ook het niet in gebruik nemen van de kweekcentrale in Kalkar, het openblijven van de Waddenzee, de Markerwaard en het halfopen blijven van de Oosterschelde. Dit soort resultaten waren alleen mogelijk dankzij de inzet van grote groepen mensen die protesteerden, lobbyden, procedures aanspanden en in de politiek hun invloed deden gelden.

Wie wil weten of idealistische inzet resultaten heeft, moet niet alleen naar de korte termijn kijken. Dat is niet alleen omdat idealen betrekking hebben op een verre toekomst, maar vooral omdat maatschappelijke ontwikkelingen vaak veel langzamer gaan dan we eigenlijk wel zouden willen. Idealisme kent veel tijdelijke tegenslagen (en soms ook definitieve), het gaat via kronkelige omwegen, en soms is het niet meer dan een gedeeltelijk tegenhouden van ongewenste ontwikkelingen. Soms zal alle inzet ook zonder enig resultaat blijven en een gevecht tegen de bierkaai zijn; vooraf is dat helaas moeilijk te voorspellen. Maar er zijn gelukkig ook voorbeelden te vinden waar de inspanningen – zeker op de lange termijn – wel resultaat hadden. De strijd voor de afschaffing van de slavernij of de invoering van het vrouwenkiesrecht duurde honderden jaren, maar was uiteindelijk succesvol. Het vervolg, de strijd voor een werkelijke gelijkberechtiging van zwarten en vrouwen, is nog steeds gaande en gaat uiterst moeizaam. Maar wie niet kijkt naar een korte periode van jaren, maar naar een periode van decennia, ziet ook daar duidelijke vooruitgang. Zekerheid biedt dit alles niet voor de toekomst, maar het is voldoende om te vertrouwen dat idealisme ook nu weer een zinvolle bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van de samenleving.

6. Bezwaren tegen het idealisme

Bij 'idealisme' stellen mensen zich verbeten koppen voor, kille ogen rond de tafel van het collectief waarvan de leden elkaar niet meer kunnen uitstaan, de persoonlijke ambitie als basaltblokken op de maag, woedende strofen op het kringlooppapier van het logboek.

Natasha Gerson¹

Animal Farm

Het beroemde verhaal *Animal Farm* van George Orwell beschrijft de teloorgang van een revolutie.² Het begint allemaal heel mooi, met een droom van een oude, wijze varkensbeer, die een wereld voorziet waar de dieren niet langer zullen worden uitgebuit door de mensen. In een meeslepend lied, 'Beasts of England', wordt een gouden toekomst geschetst waarin alle dieren vrij en gelukkig zullen zijn. Na deze droom, al snel gevolgd door het overlijden van de profeet, gaan de drie intelligentste dieren op de boerderij, de varkens Snowball, Napoleon en Squealer, aan de slag om een compleet systeem van beginselen uit te werken, het Animalisme. Eigenlijk vrij onverwachts komt de onvrede tot uitbarsting en met vereende krachten worden de boer en zijn personeel van de boerderij verjaagd. De boerderij wordt omgedoopt tot Animal Farm.

Aanvankelijk gaat alles goed. Alle dieren, enthousiast door het slagen van hun revolutie, werken met veel inzet om hiervan een succes te maken. De oogst wordt dankzij deze gezamenlijke inspanning zelfs sneller binnengehaald en deze is rijker dan voorgaande jaren. De Seven Commandments, waarin de kernthesen van het Animalisme zijn samengevat voor de minder intelligente dieren, worden op de muur geschilderd. De belangrijkste ervan is de slogan 'All animals are equal'. In democratische discussies (waarbij overigens alleen de varkens echt het woord voeren) wordt over het beleid van de boerderij besloten. Als de boer probeert zijn land terug te veroveren, wordt de aanval dankzij de superieure strategie van Snowball afgeslagen.

Maar geleidelijk verandert de situatie. Al vanaf de eerste dag weten de varkens extra voer voor zichzelf te verwerven. Het denken en het nemen van beslissingen wordt ook steeds meer aan hen overgelaten. De verdeeldheid tussen Snowball en Napoleon zorgt aanvankelijk nog voor een voortdurend levendig debat, maar dat is voorbij wanneer Napoleon de macht grijpt. Door de schapen in te zetten, die met massale spreekkoren

zijn tegenstander het spreken beletten, wordt eerst het democratisch debat lamgelegd. Met behulp van door hem afgerichte honden verjaagt hij vervolgens Snowball van de boerderij en intimideert ook alle andere oppositie. Zijn retorisch begaafde rechterhand Squealer praat steeds alles weer recht.

Als eenmaal de macht van Napoleon en de andere varkens stevig verankerd is, gaat het snel bergafwaarts. Discussies worden afgeschaft; het nieuwe motto wordt 'Napoleon is always right'. De geschiedenis wordt voortdurend herschreven. De heldhaftige rol van Snowball bij de verdediging van de boerderij wordt eerst geminimaliseerd en uiteindelijk wordt hij juist van heulen met de vijand beschuldigd. In schijnprocessen worden dieren die zich verzetten tegen de leider vals beschuldigd van samenspannen met Snowball en zonder pardon geëxecuteerd. Het optreden van de varkens gaat natuurlijk geheel in tegen de oorspronkelijke Seven Commandments, maar deze krijgen in het geheim nieuwe toevoegingen waardoor de strijdigheid verdwijnt. Zo wordt het zevende gebod uitgebreid tot het beruchte 'All animals are equal but some are more equal than others'. Ondertussen krijgen de varkens en de hen ondersteunende honden het steeds beter en de andere dieren het steeds slechter. Uiteindelijk blijft er van de revolutie niets meer over en zien de dieren het verschil niet meer tussen de varkens en de mensen die hen vroeger onderdrukten.

De risico's van ontsporing

Orwells verhaal is gemodelleerd naar de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie. Een in aanzet idealistische revolutie, gericht op de gelijkheid van alle arbeiders, kon in het begin nog op enthousiasme rekenen van grote groepen van de bevolking. Maar de machtsgreep van de communisten leidde al snel tot onderdrukking en terreur, tot hongersnood en grote verschillen tussen de elite en de rest van de bevolking.

Ook al vindt het zijn inspiratie in de geschiedenis van de Sovjet-Unie, het verhaal heeft een ruimere betekenis. In *Animal Farm* is een aantal karakteristieke elementen te herkennen zowel van de positieve kanten van idealisme als van de risico's van ontsporing. Het begint met een droom en een profetisch lied, die een weerspiegeling zijn van een grote onvrede over de bestaande onrechtvaardige situatie. De idealistische beweging wekt groot enthousiasme op en men is bereid om harder te werken voor het gemeenschappelijk ideaal. Begaaft denkers ontwikkelen de vage ideeën tot een samenhangende theorie en weten deze in pakkende slogans te vatten. Met

gezamenlijke inspanningen lijkt het ideaal te realiseren.

Maar ook al vanaf het begin wordt de beweging gecorrumpeerd. Sommigen weten materiële voordelen voor zichzelf te verwerven – in strijd met het gelijkheidsideaal. De revolutionaire theorie wordt slechts begrepen door de ingewijden, de leiders, die in feite ook de beslissingen nemen. Het democratisch debat wordt eerst in de praktijk lamgelegd en daarna ook formeel afgeschaft. En ten slotte grijpt een kleine elite door terreur de macht en blijft uiteindelijk niets meer over van de oorspronkelijke idealen.

In de eerste hoofdstukken van dit boek heb ik vooral de positieve kant van idealisme belicht. Maar idealisme is een merkwaardig begrip. In sommige contexten heeft het een sterk positieve lading, maar vrijwel even vaak heeft het juist een heel negatieve bijklank. Idealisme wordt geassocieerd met fanatisme en naïviteit, en zelfs met onderdrukking en totalitarisme. Na de jaren zestig van de vorige eeuw is idealisme geleidelijk in een steeds negatiever daglicht komen te staan.

Dat is goed te begrijpen, want idealisme is zeker niet per definitie goed. Het kan verbonden zijn met verwerpelijke idealen en het kan op veel manieren ontsporen. Het is helaas niet moeilijk hiervan voorbeelden te vinden. Of het nu gaat om de ideologische verblinding van sektarische linkse bewegingen als de RAF en de Rode Brigades, om nationalistische verzetsbewegingen die ontaardden in etnische zuiveringen, om Mao's Grote Sprong Voorwaarts met zijn vele miljoenen doden of om de islamitische revolutie in Iran, onverdraagzaamheid en geweld lijken nauw verbonden te zijn met tal van in oorsprong idealistische bewegingen. Dergelijke voorbeelden zijn te talrijk en ook te ernstig om ze eenvoudig als toevalligheden af te doen. Het lijkt erop dat aan het verschijnsel idealisme op zijn minst een gevaar van ontsporing verbonden is.

Het is niet te ontkennen dat in aanzet idealistische bewegingen verantwoordelijk zijn voor een groot deel van de massale misdaden tegen de menselijkheid uit de twintigste eeuw. In sommige gevallen is het onjuist om het idealisme daarvoor verantwoordelijk te stellen. De Joegoslavische leider Milošević gebruikte bijvoorbeeld het Servische nationalisme vooral om zijn eigen machtspolitieke doelen te verwezenlijken. Maar in de meeste gevallen lijkt het idealistisch karakter van bepaalde bewegingen juist wel een factor van betekenis in hun succes. Wie beelden ziet van nazi-Duitsland of communistisch Rusland kan er niet omheen dat – zeker in de beginjaren – veel aanhangers gedreven lijken door een oprecht idealisme. Gegrepen door het ideaal waren aanhangers bereid zich geweldige opofferingen te getroosten – zelfs om hun leven te geven – maar ook om misdaden te begaan en onschuldige mensen uit te moorden.

Blijkbaar is idealisme niet alleen verbonden met grote verworvenheden van de beschaving, maar ook met de grote debacles. Een studie over idealisme kan daar niet omheen. We zullen een antwoord moeten vinden op de vraag wat hiervan de oorzaken zijn en hoe dit in de toekomst te vermijden is. Bij de ontsporing van de genoemde bewegingen spelen tal van factoren een rol die voor een groot deel niets met het al dan niet idealistische karakter ervan te maken hebben, zoals sociaal-economische omstandigheden en het streven naar macht door bepaalde leiders. Maar daarnaast zijn er wel degelijk ook tendensen die in het idealisme ingebakken lijken, zoals een neiging tot ideologisering en onverdraagzaamheid.

Kunnen we die fouten vermijden? Of is het misschien juist in het licht van al die ontsporingen maar beter helemaal af te zien van idealistische ondernemingen? Deze laatste conclusie lijkt getrokken te worden door Hans Achterhuis, die in zijn essay *Politiek van goede bedoelingen* een ware kruistocht voert tegen idealistische politiek.³ Idealistische politici zouden meer kwaad dan goed doen. In plaats van een zorgvuldige strategische afweging op basis van een realistische inschatting van de problemen zouden ze hun ogen sluiten voor de realiteit en zich te veel laten leiden door hun morele verontwaardiging. Zowel de slecht verlopen NAVO-interventie in Kosovo als het falen van de ontwikkelingshulp aan de Derde Wereld worden door Achterhuis toegeschreven aan een dergelijke politiek van de goede bedoelingen.

De argumenten van Achterhuis in dit essay zijn veel te schematisch om werkelijk te overtuigen en een bevredigend alternatief over hoe de politiek wel goed zou kunnen functioneren biedt hij ook niet. Voor we tot te algemene conclusies over de mogelijkheid van idealistische politiek komen, is het daarom goed om eerst uitgebreider na te gaan in welke opzichten idealisme precies in de fout kan gaan, en in hoeverre dat ook onvermijdelijk is. Het is immers goed mogelijk dat er vormen van idealisme zijn die de voordelen van het idealisme weten te behouden en de uitwassen weten te vermijden.

In de discussie over idealisme zijn tal van verklaringen aangedragen waarom het tot uitwassen leidt. Het utopisch denken of de maakbaarheidsgedachte zouden een rol spelen, of het gesloten ideologisch karakter. Idealisme zou zelfs noodzakelijk met geweld en dwang verbonden zijn. We zouden bovendien thans het einde van de grote verhalen of het einde van de ideologie beleven, waarin geen ruimte meer is voor idealisme. Deze kritieken hangen grotendeels met elkaar samen, maar het is toch goed mogelijk een aantal aspecten te onderscheiden.

Allereerst richten sommige bezwaren zich tegen de inhoud of de in-

vulling van de nagestreefde idealen. Racistische idealen als die van het nationaal-socialisme of politieke idealen als die van het fascisme zijn moreel verwerpelijk. Helaas zijn ze richtinggevend geweest voor massale politieke bewegingen met desastreuze gevolgen. Soms richt het bezwaar zich niet op het ideaal als zodanig, maar op een specifieke invulling ervan. Niet het ideaal van de rechtvaardige samenleving is fout, maar wel de communistische invulling ervan als een samenleving zonder inkomensverschillen. Niet de gedachte van een leven in navolging van Christus is verkeerd, maar wel de specifieke invulling die er daaraan is gegeven in sommige theologische doctrines.

Een tweede groep bezwaren richt zich tegen de dogmatische manier van omgang met idealen. Veel idealistische bewegingen hebben een sterk gesloten ideologie, die niet meer voor correctie vatbaar is. Er is een marxistische heilsleer geformuleerd of een kerkelijke dogmatiek, die precies aangeeft hoe de wereld in elkaar zit, hoe de ideale toekomst eruit ziet en hoe we moeten handelen om die te bereiken. Tegenspraak is niet meer mogelijk; men claimt dat de ideologie de enig juiste invulling is. Vaak worden daarbij institutionele mechanismen als kerkelijke tucht of partij-discipline ingezet om afwijkende meningen tegen te gaan. Zodra een dergelijke denkwijze gecombineerd wordt met werkelijke macht lijken de inquisitie en de concentratiekampen op de loer te liggen. Die laatste stap lijkt misschien wat erg snel, maar toch bevat dit bezwaar een duidelijke kern van waarheid. Er is een bepaalde ideologische of dogmatische vorm van idealisme die, indien consequent doorgevoerd, leidt tot onderdrukking van afwijkende opvattingen. Blijkbaar is er een soort ingebouwde logica in het verschijnsel idealisme die tot een dergelijke onverdraagzaamheid kan leiden en die we op zijn minst moeten onderkennen om ons ertegen te kunnen wapenen.

Een derde kritiekpunt richt zich niet tegen het ideaal of tegen de dogmatische omgang ermee, maar tegen de manier waarop men het ideaal in de praktijk wil brengen. De gedachte dat het doel de middelen heiligt, is maar al te gangbaar binnen idealistische stromingen. Wanneer men het ideaal maar mooi genoeg voorstelt en de zekerheid denkt te hebben dat het door de gekozen middelen bereikt zal worden, kan ieder middel gerechtvaardigd lijken, van terreuraanslagen tot de heilige oorlog. Critici als Hans Achterhuis hebben zelfs gesteld dat utopisch denken noodzakelijk leidt tot geweld en dwang, omdat het vereist dat we de samenleving volledig, tot in detail moeten beheersen en controleren. Nauw hiermee verbonden is de illusie van het harmoniedenken. Sommige idealisten zien Utopia als een wereld zonder spanningen en conflicten en ook de weg ernaartoe als

harmonieus en conflictvrij. Vanuit een dergelijke naïeve gedachte ligt het voor de hand om dreigende conflicten meteen de kop in te drukken en alle meningsverschillen weg te werken – al dan niet door dwang en geweld. In veel Utopia's is dan ook weinig ruimte voor vrijheid en menselijke creativiteit, voor pluralisme en verandering.

Een hiermee samenhangend vierde type bezwaren is dat van naïviteit en gebrek aan realiteitszin. Wie gegrepen is door het ideaal is soms zo in de ban ervan dat er geen ruimte meer is voor kritische afweging van de juiste strategie. Daarbij komt dat idealen nu eenmaal nooit geheel realiseerbaar zijn en dat ook de gedeeltelijke realisering ervan vaak op weerstanden en praktische problemen stuit. Wie de ogen sluit voor die praktische kanten en te overspannen verwachtingen heeft van de maakbaarheid van de samenleving of van de mens, veroorzaakt gemakkelijk brokken en bereikt soms weinig. Dagdromers, hemelfietsers, illusiepolitiek, naïviteit – het zijn termen die veelvuldig verbonden worden met idealisme. Idealisten vergeten vaak de weerbarstige werkelijkheid goed te analyseren en daarmee rekening te houden in hun handelen. Het gevolg is dat ze vrijwel machteloos of ineffectief zijn.

Een laatste punt van kritiek is misschien nog wel het meest gehoorde. Is idealisme nog wel van deze tijd? Volgens filosofen als Jean-François Lyotard beleven we het einde van de grote verhalen.⁴ Francis Fukuyama proclameerde zelfs het einde van de geschiedenis.⁵ Hoe kan men dan serieus nog menen dat het najagen van idealen zinvol is? Is het hele project van idealisme niet achterhaald, of zelfs een reactionair of nostalgisch verlangen naar de goede oude tijd?

Deze vijf vormen van kritiek lijken mijn pleidooi voor idealisme nogal problematisch te maken. Geen ervan is al bij voorbaat te ontzenuwen als volstrekt onredelijk. De enige manier om te zien of ze steekhoudende argumenten tegen idealisme leveren, is ze nauwgezet één voor één te analyseren. Dat is dan ook wat ik in de volgende vijf hoofdstukken zal doen.

7. Het verlangen naar absolute zekerheid

Too many idealists, unfortunately, are ideologues whose commitments leave them frustrated by the frailties of adversaries who refuse to adopt their perspectives.

Melvyn L. Fein¹

Verwerpelijke idealen

Een speurtocht op Internet naar trefwoorden als idealen en idealisme een paar jaar geleden werd voor mij een weinig bemoedigende exercitie. Het wemelde er van de sektarische groepjes en wereldvreemde wereldverbeteraars. Treffers die verwezen naar serieuze en respectabele politieke bewegingen waren schaars; de voornaamste uitzondering vormde het PvdA-Vlugschrift. Afgaande op het Internet leken vooral extreme organisaties als de Afrikaner Broederbond (een van de steunpilaren van de apartheid) of het Vlaams Blok idealen hoog in hun vaandel te voeren.²

Wie naar de geschiedenis van de twintigste eeuw kijkt, moet erkennen dat idealisme veel kwaad teweeggebracht heeft, en mede verantwoordelijk is voor enkele van de grootste humanitaire catastrofes. Hitler had on-miskenbaar idealen: de heerschappij van het Arische ras over Europa, een sterke staat onder leiding van de Führer. Idealisme was hier een van de motoren (naast overigens veel andere zoals machtsstreven en eigenbelang) om verkeerde idealen te verwezenlijken ten koste van veel mensenlevens.

Vaak zijn het niet zozeer de abstracte idealen die verkeerd zijn als wel de concrete invullingen ervan. Het communisme streefde een samenleving na waarin macht en inkomen gelijk verdeeld zouden zijn. Het communistisch ideaal in de meest abstracte zin is mijns inziens niet moreel verwerpelijk (hoogstens naïef), maar de invulling die het meestal kreeg dat alle verschillen moeten worden uitgebannen – en daarmee ook de verscheidenheid in de samenleving – is dat wel. Zodra dit uniformiteitsstreven uitgewerkt werd in communistische ideologieën en die ideologieën ook in de praktijk werden gebracht, waren de gevolgen desastreus. Communistische leiders als Lenin, Stalin, Mao en Pol Pot zijn verantwoordelijk voor tientallen miljoenen slachtoffers onder kunstenaars, intellectuelen, boeren, stadsbewoners, etnische minderheden, dissidenten en anderen die niet aan de uniformiteitseis voldeden.

Kortom, er zijn veel verkeerde idealen en verkeerde invullingen van

idealens. Maar natuurlijk zijn ook weer niet alle idealen verwerpelijk. Idealens als democratie en mensenrechten zijn wel positief te waarderen. Idealisme dat gericht was op deze idealen heeft juist ook grote vooruitgang weten te bereiken, zelfs tegen onmogelijk lijkende historische omstandigheden in. Het ideaal van sociale rechtvaardigheid heeft in de vorige eeuw tot de welvaartsstaat geleid; het ideaal van gelijkheid tussen mannen en vrouwen tot vrouwenkiesrecht en een wezenlijke verbetering van de positie van vrouwen. Idealisme kan dus zowel op goede als verkeerde idealen zijn gericht.

Eén manier om met dit probleem om te gaan is alleen mensen die 'goede' idealen nastreven als idealisten te beschouwen; 'idealisme' zou daarmee als woord een positieve lading behouden. Diegenen die 'Eigen volk eerst' nastreven, zouden dan per definitie geen idealisten zijn, evenmin als de Russische revolutionairen Lenin en Stalin of de Servische nationalistens. Dat hun opvattingen en optreden verwerpelijk zijn, hoeft geen betoog. Maar ik denk dat we het onszelf te gemakkelijk maken door categorisch iedereen uit te sluiten die verkeerde idealen nastreeft. De Russische revolutie omvatte heel veel mensen die oprecht geloofden in de communistische idealen, en ook binnen nationalistische bewegingen zijn oprechte idealisten te vinden. Het zou arbitrair zijn om hen niet meer als idealisten te zien, en het zou bovendien het echte probleem niet oplossen, maar alleen verschuiven. Want het is lang niet altijd duidelijk wat precies 'verkeerde' idealen zijn – zelfs achteraf niet.

Dit alles leidt tot de vraag hoe we onderscheid kunnen maken tussen goede en foute idealen. Misschien zijn sommige van onze eigen idealen, waarvan we zo stellig overtuigd zijn, bij nader inzien ook wel verkeerd. En als we niet zeker kunnen zijn van de juistheid, is het dan wel verantwoord om ons niet slechts op die idealen te richten, maar ons er misschien zelfs hartstochtelijk voor in te zetten? Moet het feit dat sommige communisten en sommige nazi's ook volledig overtuigd waren van hun opvattingen, geen waarschuwing zijn voor ons dat wij ook helemaal fout kunnen zitten met onze overtuigingen?

Deze vragen zijn in feite niet wezenlijk anders dan de algemene vraag hoe we verantwoord tot een politieke theorie of tot morele oordelen kunnen komen. Ook in de ethiek speelt natuurlijk de vraag of we zekerheid kunnen claimen voor bepaalde morele opvattingen, en of we, bij een negatief antwoord, toch moreel verantwoord kunnen handelen. Of anders geformuleerd: wat is de rechtvaardiging voor onze morele en politieke oordelen wanneer we geen zekerheid hebben over de juistheid van onze opvattingen? In plaats van die vraag rechtstreeks te beantwoorden

– wat vele boeken op zich zou vereisen – wil ik in dit hoofdstuk een bescheidener en beter te hanteren vraag stellen. Is het mogelijk om het risico te beperken dat onze idealen of invullingen van idealen verkeerd zijn?

Het opvallende bij vrijwel alle vormen van apert verwerpelijke idealistische bewegingen is dat ze een onwrikbaar, vaak absoluut geloof hebben in de juistheid van hun opvattingen. Het gezag voor die opvattingen wordt vaak ontleend aan bepaalde bronnen. Goddelijke openbaring en wetenschappelijke kennis zijn traditioneel de meest gebruikelijke bronnen van morele kennis en ook van het gezag van idealistische opvattingen. In andere gevallen genieten idealen gezag omdat ze verbonden zijn met charismatische leiders of met de nationale identiteit. Voor elk van deze vier bronnen van gezag zijn duidelijke voorbeelden te vinden van hoe ze verbonden zijn geweest met verwerpelijke idealen. Maar voor elk van deze bronnen zijn ook voorbeelden te vinden van hoe ze juist een vruchtbaar idealisme hebben ondersteund. Door na te gaan waar bij elk van deze bronnen het soms is misgegaan, kunnen we misschien leren die fouten te vermijden.

Goddelijke openbaring

De klassieke bron van morele kennis is goddelijke openbaring. Wat God geopenbaard heeft, is natuurlijk volledig betrouwbaar. Volgens sommige gelovigen is daarom de Torah, de Bijbel of de Koran een onbetwifelbare bron van morele waarheden. Anderen denken dat bepaalde personen een bron zijn van religieuze kennis: goeroes als Bhagwan, media als Mariska, of religieuze leiders als de Dalai Lama of de paus. Daarnaast zijn er natuurlijk ook geschriften of personen aan wie (althans door sommige lezers of aanhangers) een bijna met openbaring vergelijkbare status wordt toegedicht.

Religieus geïnspireerd idealisme is een van de meest voorkomende vormen van idealisme. In combinatie met fundamentalisme kan het tot ernstige conflicten of zelfs religieuze oorlogen leiden. Het moslim-fundamentalisme is in de huidige wereld een invloedrijke stroming die soms tot religieus geïnspireerd geweld en onverdraagzaamheid leidt, zoals in Iran en Afghanistan, maar ook in wereldwijd opererende terroristische groepen als die van Bin Laden. Het christendom kent een lange geschiedenis van godsdienstig gemotiveerd geweld en burgeroorlogen, die ook nu nog zichtbaar is – van Noord-Ierland tot de bomaanslagen op Amerikaanse abortusklinieken en daar werkzame artsen. Veel joodse (ultra-)orthodoxe

gelovigen stellen zich, op grond van Gods belofte van het heilige land aan de joden, onverzettelijk op tegenover legitieme Palestijnse aanspraken op hetzelfde land. En India kent de laatste jaren een groeiende steun voor het hindoe-fundamentalisme dat zich onverdraagzaam opstelt tegenover religieuze minderheden als moslims en christenen.

Religieus fundamentalisme heeft overigens vaak wel de gedrevenheid en grote persoonlijke inzet gemeen met idealisme, maar moet daar goed van worden onderscheiden. Fundamentalisme richt zich doorgaans juist niet op bepaalde algemene idealen, maar op een strikte naleving van door God uitgevaardigde regels. Een strikt wetticisme en een rigide dogmatiek zijn vaak kenmerkend, waarbij er geen enkele ruimte is voor de meerduidigheid die idealen kenmerkt. Daarom is fundamentalisme doorgaans niet verbonden met idealisme, maar is het juist het tegendeel ervan.

Voor sommige vormen van religieus fundamentalisme geldt niettemin wel degelijk dat ze gecombineerd zijn met idealisme. Het ideaal van de joodse staat in heel het bijbelse gebied van Israël, geregeerd volgens joodse wetten, motiveert tot taai verzet van kolonisten tegen ieder compromis met de Palestijnen. En de heilige oorlogen gericht op de verbreiding van de islam (of in eerder eeuwen het christendom) en de bestrijding van 'de Amerikaanse Satan' zijn vaak ook een combinatie van idealisme en fundamentalisme.

Religieuze gedrevenheid lijkt tegenwoordig vooral verbonden met geweld en onverdraagzaamheid. Maar naast dergelijke af te wijzen vormen van religieus idealisme zijn er natuurlijk ook vormen die juist uitermate positief zijn. Daarbij gaat het niet alleen om grote figuren als Albert Schweitzer, die zich concreet inzetten voor praktische noden, maar ook om de praktische inzet van veel gelovigen om iets van die betere wereld zichtbaar te maken. Veel maatschappelijke hervormingsbewegingen in de afgelopen eeuwen in het Westen zijn (mede) gedragen door christelijke idealisten, zoals de quakers in de anti-slavernijbeweging en de christen-pacifisten in de vredesbeweging. De recente pleidooien van de gezamenlijke kerken voor een nieuwe rechtvaardige en duurzame wereldorde passen in een lange traditie van christelijke inzet voor maatschappelijke idealen.

De verbinding van idealen met godsdienst kan dus beide kanten uit werken. Godsdienst kan extra kracht en inspiratie geven om zich in te zetten voor een goed doel, maar hij kan ook ertoe leiden dat verwerpelijke doelen met groot fanatisme worden nagejaagd. Het feit dat bepaalde idealen met religieus gezag worden ondersteund, zegt op zich niets over de waarde van het ideaal.

De vraag is of er manieren zijn om de goede varianten te onderscheiden.

Helaas is er geen simpel onderscheidingscriterium, maar enkele praktische aanwijzingen zijn er wel te vinden. Laten we een aantal concrete voorbeelden van verwerpelijke vormen van religieus fundamentalisme eens nader bekijken: Amerikaanse christelijke groepen die ageren tegen abortusklinieken en homoseksuelen, joodse kolonisten die zich met geweld verzetten tegen ieder compromis met de Palestijnen, het islamitisch terrorisme of, meer in het algemeen, al die landen waar godsdiensttwisten leiden tot onderlinge strijd of zelfs burgeroorlog. Wat maakt al deze verschijnselen zo verwerpelijk? Allereerst de gebruikte middelen, het geweld. Verder de onmogelijkheid van ieder redelijk gesprek waarin partijen serieus naar elkaar luisteren en van elkaars inzichten leren. De overtuigdheid van het absolute eigen gelijk maakt een open discussie onmogelijk en maakt het erg onwaarschijnlijk dat opvattingen worden herzien in het licht van kritiek van anderen. Daarmee wordt een conflict een kwestie van buigen of barsten. Mede als gevolg daarvan gaat religieus fundamentalisme vaak gepaard met uitsluiting en discriminatie van andersdenkenden, soms ook letterlijk uitmondend in eliminatie.

Op basis hiervan kunnen we een drietal vragen formuleren die religieus geïnspireerde idealisten – maar niet alleen zij – zich zouden kunnen stellen om na te gaan of ze op de goede weg zitten. Ten eerste een vraag naar de middelen: staan die in verhouding tot het doel, is bijvoorbeeld het geweld gerechtvaardigd? Op deze vraag zal ik in komende hoofdstukken nog uitgebreid ingaan. Ten tweede een vraag naar de openheid voor argumentatie: sta ik voldoende open voor gesprekken met andersdenkenden? Verabsoluteer ik mijn opvattingen of laat ik ook ruimte voor mogelijke tegenpraak, voor heroverweging van mijn ideeën? De derde vraag betreft de inclusiviteit. Kan het ideaal ook door niet-aanhangers van de godsdienst (of van de specifieke variant daarvan) worden geaccepteerd, of op zijn minst gerespecteerd? Het ideaal van een vreedzame wereld en van sociale rechtvaardigheid is ook acceptabel voor niet-christenen. Het persoonlijk ideaal van een boeddhistische of christelijke monnik van een zuiver leven van onthechting of in gemeenschap met God wordt weliswaar niet door ieder gedeeld, maar kan wel gerespecteerd worden. Maar met het ideaal van een protestants Nederland, een joods Israël of een geheel islamitische wereld ligt dit anders. Deze idealen kunnen door andersdenkenden moeilijk als iets waardevols gerespecteerd worden zonder daarbij de eigen identiteit te verloochenen. Wanneer idealen uitsluiting en onderdrukking dreigen te veroorzaken, moet er op zijn minst een waarschuwingsslampeje gaan branden.

Met dergelijke vragen kunnen in ieder geval de meest onaanvaardbare vormen van religieus idealisme onder kritiek worden gesteld. Iets anders

is natuurlijk of een dergelijke intellectuele exercitie veel verschil maakt voor de praktijk van het fundamentalisme. Deze vragen zullen de meeste aanhangers van de Afghaanse Taliban niet zomaar tot een andere overtuiging brengen.

Dat is dan ook niet mijn bedoeling met het formuleren van deze vragen. Het zijn allereerst vragen die gesteld kunnen worden binnen een samenleving wanneer men worstelt met het probleem hoeveel ruimte men moet geven voor bepaalde religieus gemotiveerde bewegingen. Wanneer hun idealen op zich acceptabel of op zijn minst respectabel zijn, kan hun meer ruimte worden geboden dan wanneer ze voor andersdenkenden uitsluitend en onderdrukkend zijn. Wanneer ze hun opvattingen dwingend willen opleggen aan anderen is de situatie anders dan wanneer ze in een open debat anderen proberen te overtuigen en daarbij ook bereid zijn naar anderen te luisteren om zichzelf eventueel te laten overtuigen. En het gebruik van geweld of discriminerend optreden is daarbij natuurlijk een heel zwaarwegende factor.

Maar belangrijker nog is uiteindelijk het eerste-persoonsperspectief, wanneer mensen zichzelf oprecht afvragen: is mijn idealisme verantwoord, hoe kan ik weten dat de idealen die ik nastreef de juiste zijn? Dat is het perspectief waarop ik mij in dit boek richt. In een dergelijke context kunnen deze vragen ons helpen bij het zo verantwoord mogelijk ontwikkelen en toetsen van onze opvattingen. Een beroep op de autoriteit van religieuze bronnen maakt een kritisch debat op zijn minst moeilijker. Ook wanneer men aan het gezag van die religieuze bronnen wil vasthouden, zal men zijn best moeten doen om de eigen opvattingen zo goed mogelijk te verantwoorden tegenover andersdenkenden die deze bronnen niet erkennen. Te gemakkelijk functioneren religieuze gezagsargumenten als stopwoorden die verdere discussie onmogelijk maken. In een pluralistische en democratische samenleving heeft men op zijn minst de plicht om andersdenkenden serieus te nemen en vooral om hun inzichten en mogelijke kritiek serieus te nemen. Als ik niet in staat ben om aan anderen overtuigend uit te leggen wat mij beweegt, zal ik mij toch serieus moeten afvragen of dat werkelijk zo'n aantrekkelijk ideaal is. Zeker wanneer ik daarbij tot de conclusie moet komen dat mijn idealen door veel anderen niet slechts als dom of onhoudbaar, maar als zelfs volstrekt onaanvaardbaar worden gezien, is een diepgaande kritische reflectie geboden.³

Zoals ik al eerder heb benadrukt, is een pluralisme op het gebied van idealisme niet slechts toelaatbaar, maar moet het zelfs toegejuicht worden. Maar dat houdt niet in dat alles maar toelaatbaar is. Sommige idealen zijn moreel verwerpelijk. De vraag of idealen voor anderen aanvaardbaar of op

zijn minst tolerabel kunnen zijn, is een eerste toets om in ieder geval een deel van de verkeerde idealen uit te filteren. De bereidheid om mijn opvattingen daarbij aan kritiek bloot te stellen, en zo goed mogelijk te beargumenteren zonder een beroep op door anderen niet geaccepteerde religieuze autoriteiten is daarbij onmisbaar.

Wetenschappelijke kennis

Een tweede manier om morele of politieke opvattingen te funderen is door middel van de filosofie of de wetenschap. Vooral in de filosofie zijn veel pogingen gedaan tot een vergelijkbare onbetwistbare fundering voor moraal als de goddelijke openbaring geacht werd te bieden. Sommige filosofen zoals Kant vertrekken vanuit een analyse van wat het is om een persoon te zijn en funderen daarop idealen als autonomie. Anderen zoals Hobbes en Locke kijken naar wat er nodig is om een samenleving in stand te houden en proberen dan een sociaal contract te construeren dat aan de basis van de samenleving zou moeten liggen. Weer anderen, zoals Hare en Habermas, denken een fundering te vinden in de eigen kenmerken van de morele taal of van communicatie.

Het is niet goed mogelijk om hier op de gebreken en voordelen van elk van deze pogingen in te gaan. Het gemeenschappelijke probleem ervan is mijns inziens dat ze uiteindelijk niet volledig overtuigend zijn en zeker niet de volstreekte zekerheid kunnen bieden die er vaak van verwacht wordt.⁴ Ze kunnen ons in het beste geval inzichten opleveren waar we rekening mee moeten houden bij het ontwikkelen en kritisch toetsen van onze eigen morele opvattingen. De gedachte van bepaalde minimumnormen, zoals het verbieden van moorden, stelen en bedriegen, komt in vrijwel elk van deze filosofische constructies voor. Maar ook dergelijke minimumnormen kennen weer uitzonderingen en vooral onderlinge conflicten en interpretatieproblemen. Minimumnormen kunnen van groot belang zijn voor het toetsen van onze opvattingen. Als onze godsdienst of onze politieke overtuiging ons zou gebieden om te liegen of te stelen, zou dat een goede reden zijn om onze opvattingen aan te passen. Hetzelfde geldt voor de wetenschap: ook deze kan ons tal van inzichten aanreiken waar we rekening mee moeten houden, bijvoorbeeld over wat er nodig is om een samenleving goed te laten functioneren en om economische voorspoed te bevorderen. In volgende hoofdstukken zal ik op dit soort realiteitstoetsen terugkomen.

Maar hier richt ik me op een verdergaande claim vanuit wetenschap en filosofie: niet dat ze bepaalde randvoorwaarden aangeven of minimumnor-

men, maar dat ze de fundering kunnen vormen voor bepaalde idealistische opvattingen. Een dergelijke verdergaande claim lijkt me niet goed houdbaar. Vooral de gedachte dat men langs deze weg tot een absolute fundering van idealen kan komen, moet mijns inziens verworpen worden. Nu zijn er gelukkig ook weinig voorbeelden te vinden waar dergelijke filosofische of wetenschappelijke funderingspogingen hebben bijgedragen aan een idealisme dat tot ernstige maatschappelijke uitwassen heeft geleid. Maar er is één wetenschappelijk-filosofische fundering voor maatschappelijk idealisme die wel enorme invloed gehad heeft: die van het marxisme.

Volgens de gedachtegang van Marx was de communistische samenleving niet een onbereikbaar ideaal, maar een onvermijdelijk resultaat van de maatschappelijke ontwikkeling. Dankzij uitgebreide studies van de economische werkelijkheid dacht hij bepaalde wetmatigheden op het spoor gekomen te zijn die de onvermijdelijkheid van de communistische revolutie aantoonde. Aldus gaf hij een stevige wetenschappelijke basis voor het streven naar die communistische heilstaat.

Met een beroep op zijn wetenschappelijk socialisme zijn vervolgens in de twintigste eeuw tientallen miljoenen mensen opgeofferd. De kampen in Siberië, de hongersnoden in China en de genocide in Cambodja zijn onlosmakelijk verbonden met het communisme. Maar in hoeverre is dit toe te rekenen aan het communistisch ideaal?

Over het communistisch ideaal bleef Marx uitermate vaag.⁵ Afgezien van gemeenschappelijk eigendom van de productiemiddelen – iets waarover men, ook economisch gezien, verschillend kan denken maar wat zeker geen apert verwerpelijke gedachte is – is er in het ideaal zelf dan ook weinig controversieels te vinden, simpelweg omdat we er weinig over weten. De belangrijkste bezwaren tegen het communisme betreffen dan ook de manier waarop de communisten de weg naar dit ideaal invulden en hun opvattingen trachtten door te zetten, met behulp van geweld en onderdrukking. Daarbij is er één bezwaar dat wel direct te maken heeft met de wetenschappelijke fundering van het communisme – niet zozeer van het ideaal maar wel van de weg ernaartoe.

Een van de bezwaren tegen het 'wetenschappelijk socialisme' is mijns inziens dat het zo weinig wetenschappelijk bleef. De oorspronkelijke ideeën van Marx zijn als wetenschappelijke theorieën over economie en samenleving een zeker voor die tijd geweldige prestatie. Hij wordt niet voor niets nog steeds geëerd als een van de grondleggers van de sociologie en de economie. Er zaten natuurlijk belangrijke fouten in zijn werk, maar dat neemt niet weg dat het als bijdrage aan de wetenschappelijke theorievorming een grote betekenis heeft gehad.⁶ Waar het wetenschappelijk

socialisme vervolgens in gebreke bleef, was in het kritisch evalueren van deze wetenschappelijke basis en in het aanpassen aan nieuwere inzichten en ontwikkelingen. De eenmaal geschreven werken werden sacrosanct en onfeilbaar verklaard. Hoogstens probeerde men nog tot nadere theorievorming te komen, maar die werd altijd (overigens vaak niet geheel terecht) als interpretatie van de marxistische leer gepresenteerd. Als gevolg hiervan werden de theorieën steeds minder adequaat en ook de ideeën over de communistische heilstaat en over de weg ernaartoe werden niet aangepast aan gewijzigde omstandigheden.

De wetenschap kan zeker helpen bij het ontwikkelen van theorieën over de samenleving en over hoe mensen in elkaar zitten, welke mogelijke ontwikkelingen er zijn en welke idealen al latent aanwezig zijn in de sociale werkelijkheid.⁷ Maar net zomin als de Bijbel spreekt de wetenschap (of de filosofie) hierover het laatste woord. Het blijft een voortdurend zoeken naar betere inzichten, een kritisch toetsen van bestaande inzichten en een aldus herdefiniëren van zowel de mogelijke idealen als de mogelijke wegen om die idealen dichterbij te brengen. De fout van het wetenschappelijk socialisme was dat men een eenmaal gepresenteerde wetenschappelijke theorie over de ideale heilstaat en de weg ernaartoe voor onfeilbaar hield en dus niet meer bereid was deze wezenlijk te herzien.

Met een wetenschappelijke ondersteuning van idealen is op zich niets mis, integendeel. Maar ook de wetenschappelijke basis mag niet verabsoluteerd worden. Een van de gevaren van een uitgewerkte – al dan niet wetenschappelijke – theorie over idealen en de weg ernaartoe is dat men hierin te heilig gaat geloven. Juist omdat het systeem zo mooi klopt, is men niet meer in staat tot kritische herziening van de eenmaal verworven inzichten. Willen we dan ook de fouten van het wetenschappelijk socialisme vermijden, dan zullen we voortdurend open moeten blijven staan voor een kritische toetsing van het eigen idealisme. Een bereidheid tot herziening van onze opvattingen in het licht van veranderende omstandigheden en van voortschrijdende wetenschappelijke of praktische inzichten kan helpen ons te behoeden voor de verstarring waaraan de marxistische ideologie mede ten onder is gegaan.

Charismatische leiders

Idealen ontleen soms hun gezag aan dat van een leider: een charismatische persoonlijkheid wiens woord kritiekloos wordt aanvaard en wiens bezielende uitstraling de aanhangers kracht geeft om zich in te zetten voor het

ideaal. Idealistische bewegingen zijn vaak verbonden met charismatische leiders. In sommige gevallen leidt dit tot de kritiekloze aanvaarding van moreel verwerpelijke idealen. Lenin, Hitler en Mussolini zijn afschrikwekkende voorbeelden van dergelijke leiders, die door hun persoonlijkheid (maar overigens vooral door hun vrijwel absolute politieke macht) grote groepen mensen wisten te mobiliseren.

Aan de andere kant zijn er ook tal van positief te waarderen voorbeelden waarin idealistische bewegingen veel te danken hebben aan charismatische leiders. Om er slechts drie te noemen: Gandhi en de onafhankelijkheidsbeweging in India, Martin Luther King en de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten of Domela Nieuwenhuis ('Ús Forlosser') en de arbeidersbeweging in Nederland. Hun bewegingen en de mensen die er deel van uitmaakten hebben zeer veel aan hen te danken. Dankzij de uitstraling van deze leiders waren mensen bereid zich in te zetten voor belangrijke maatschappelijke veranderingen; aan hun voorbeeld ontleenden ze kracht. Zoals ik al opmerkte in het hoofdstuk over heiligen en helden, maakt een bezielde iemand die persoonlijk het idealisme belichaamt, dit tastbaarder en verleent het geloofwaardigheid.

Het verschijnsel van charismatische leiders als zodanig kunnen we dus niet afwijzen. Maar tegelijk is het vaak wel beangstigend wanneer bewegingen zo sterk gedomineerd worden door één persoon. Het wordt vooral gevaarlijk wanneer de gerichtheid op de charismatische leider het kritisch denkvermogen opzijzet en nog slechts de opvatting van de leider als de juiste wordt aangenomen. Het paard Boxer in *Animal Farm* heeft als slogan 'Napoleon is always right' en overstemt daarmee zijn eigen twijfel over de geschiedvervalsing door Napoleon. Dit gevaar is natuurlijk vooral groot wanneer de charismatische leider zijn gezag mede ontleent aan wetenschappelijke kennis of zelfs religieuze status, zoals bij religieuze leiders als Ayatollah Khomeiny.

De vergelijking met heiligen en helden kan duidelijk maken waar precies het gevaar in schuilt. Bij de navolging van heiligen en helden hoeven we ons kritisch denkvermogen niet uit te schakelen. We kunnen hun voorbeeld inspirerend vinden en hun persoonlijkheid aantrekkelijk, maar uiteindelijk zijn we het zelf die bepalen wat we er aantrekkelijk aan vinden en welke overtuigingen van de aanbestede we overnemen. Veel van de mensen die Moeder Teresa's werk voor de armen bewonderen, zullen haar streng afwijzende opvattingen over abortus niet delen. Niet voor niets is er een grote verscheidenheid aan heiligen, omdat niet ieder zich met dezelfde ideeën of voorbeelden hoeft te vereenzelvigen.

Charismatisch leiderschap gaat een stap verder. Aan de leider wordt gezag

toegekend. Hij is niet alleen voorbeeld (vaak is hij dat ook niet eens), maar vooral degene die het het beste weet, die het beter weet dan ikzelf. Ik onderwerp me aan zijn oordeel en laat mijn eigen oordeel terzijde.

Nu is dit persoonlijk gezag tot op zekere hoogte een normaal verschijnsel. Als ik naar de huisarts ga, ga ik er ook van uit dat hij het beter weet dan ik en leg ik me doorgaans neer bij zijn oordeel. Ik lever me in het dagelijks leven voortdurend uit aan allerlei specialisten – reparateurs, notarissen – omdat zij geacht mogen worden het beter te weten. We hebben zelfs functionarissen zoals rechters die met gezag bekleed zijn om conflicten op te lossen – zelfs als ik het er volledig mee oneens ben, moet ik me toch bij hun oordeel neerleggen. Maar het verschil is dat er bij al deze voorbeelden mechanismen zijn om dit gezag te controleren. Een arts of notaris die faalt, kan voor de (tucht)rechter gebracht worden en eventueel uit zijn beroep ontzet worden. Als mijn reparateur er maar niet in slaagt om een lekkage te verhelpen, ga ik naar een ander of schakel de Consumentenbond in. Ook bij een rechterlijk oordeel heb ik vrijwel altijd de kans om in beroep te gaan. Bij charismatische leiders daarentegen is een dergelijk correctiemechanisme afwezig. Ze kunnen heel veel fouten maken zonder dat er iemand durft op te treden en zelfs dan is het protest vaak weinig effectief.

De conclusie hieruit lijkt op die bij de vorige bronnen van gezag. Een verbinding van idealisme met charismatisch leiderschap hoeft niet verkeerd te zijn, integendeel. Het kan extra kracht geven aan de idealistische beweging. Maar het risico is aanwezig dat het gezag van de leider wordt overgewaardeerd en dat zijn opvattingen niet meer openstaan voor kritische discussie. Charismatisch leiderschap staat bijna per definitie op gespannen voet met kritische toetsing en openheid voor discussie. Eenvoudige oplossingen zijn hiervoor niet. Voor een deel is het een kwestie van het levendhouden van kritisch bewustzijn, zowel bij de leider zelf als bij de aanhangers. Voor een deel is het een kwestie van goede democratische procedures en 'checks and balances' om dit risico binnen de perken te houden.⁸ Maar een garantie dat charismatisch leiderschap niet ontaardt, is helaas niet te geven.

Nationale identiteit

Een vierde grond waaraan idealen en idealistische opvattingen vaak hun gezag ontleen, is die van een vermeende nationale identiteit of historische missie. Hitler had de droom van een Duits Derde Rijk dat duizend jaar zou

bestaan, waarin Duitsland de wereld zou leiden in een nieuwe, levenskrachtige beschaving. Zijn tegenstanders Churchill en Roosevelt zagen juist Groot-Brittannië en de Verenigde Staten als de dragers van de beschaving en als de verdedigers van de waarden van vrijheid en democratie. In een dergelijke visie is de eigen natie de drager van belangrijke waarden, en daarom is er ook een plicht om zich in te zetten voor de historische missie van de natie. De historische nationale missie en de daardoor belichaamde waarden versmelten dan tot een ideaal waarin de bloei van de eigen natie centraal staat.

In veel gevallen is de nationale glorie niet verbonden met andere waarden als verdraagzaamheid of democratie, maar is de nationale identiteit het ideaal op zich. De meeste nationalistische bewegingen leggen het accent op het (weer) tot bloei komen van het eigen volk, met zijn eigen onderscheidende cultuur. Vaak is dat een reactie op onderdrukking of achterstelling van de cultuur door een dominante meerderheidsgroep of door machtige buurlanden. Milošević zag de droom van een Groot-Servië als een historische opdracht, die na een geschiedenis van vele eeuwen onderdrukking het Servische volk weer groot aanzien zou geven.

We hoeven overigens niet ver van huis te gaan om een beroep te vinden op de eigen nationale identiteit als drager van bepaalde waarden. 'God, Nederland en Oranje' was een spreuk die tot voor enkele decennia het nationaal gevoel van een grote groep protestanten verwoordde. Deze spreuk gaf aan dat God een bijzondere bedoeling had gehad met de Reformatie in Nederland en met de Opstand onder leiding van het Huis van Oranje, zodat Nederland werd gezien als drager van een bijzondere religieuze missie. Meer recentelijk wordt de Nederlandse identiteit vaak gezocht in waarden als tolerantie en gelijkheid, en worden daaraan weer argumenten ontleend voor bijvoorbeeld de omgang met vreemdelingen.⁹ Ook in de Verenigde Staten is er een sterke nationale retoriek: dat dit het beste land ter wereld is, dat ook internationaal een belangrijke missie heeft om vrijheid en democratie te beschermen en te verbreiden – al dan niet met geweld.

Op zich kan er geen bezwaar tegen zijn dat men een gemeenschappelijke identiteit (van een volk of van een andere groep) verbindt met bepaalde waarden of idealen.¹⁰ Bovendien is het onmiskenbaar dat bepaalde historische omstandigheden de kans bieden aan een dergelijke groep om zich in te zetten voor die waarden. Die kans schept dan ook een verantwoordelijkheid. De Verenigde Staten hadden in de Tweede Wereldoorlog de mogelijkheid om zich als sterkste democratie te verzetten tegen het fascisme en hadden daarom ook een specifieke verantwoordelijkheid. We kunnen dat ook hun historische missie noemen. Aan het besef van die

historische verantwoordelijkheid en aan het besef dat het juist de eigen gemeenschap is die deze verantwoordelijkheid heeft, kunnen mensen kracht ontlelen om zich in te zetten voor die waarden. Het is mede met een beroep op de grootheid van Amerika en zijn historische missie in de verwezenlijking van humanitaire waarden als de 'Four Freedoms' dat president Roosevelt de Amerikanen tijdens de oorlog wist te motiveren voor de inspanningen.

Maar tegelijk is, juist bij deze verbinding met idealen, het risico van ontsporingen groot. Dat heeft vooral te maken met de inhoud. Als het bij uitstek de eigen natie is die als drager wordt gezien van bepaalde idealen, dan zijn dus andere naties daar minder sterk mee verbonden. Dat kan al snel leiden tot superioriteitsgevoelens waarbij men die anderen minderwaardig acht. De gedachte dat zij in de weg staan bij de historische missie en dus uit de weg moeten worden geruimd, is dan niet ver meer verwijderd. Zodra de eigen natie gezien wordt als bij uitstek gericht op bepaalde waarden en miskend wordt dat deze waarden ook bij anderen aanwezig kunnen zijn, is het risico van discriminatie, racisme en etnische zuivering aanwezig. Dit maakt het beroep op een dergelijke nationale identiteit uitermate riskant. Hetzelfde nationalisme dat de Britten door de Tweede Wereldoorlog heen hielp, maakte het voor hen moeilijk om het streven naar zelfstandigheid in landen als India te accepteren.

Daarbij komt dat diezelfde kracht die nationale gevoelens vaak hebben, het ook uiterst moeilijk maakt om die vermeende historische missie ter discussie te stellen. Iemand die het er niet mee eens is, wordt al gauw als een slechte patriot beschouwd en monddood gemaakt. Juist iets heiligs als de nationale identiteit is, net als een religieuze openbaring, vaak vrijwel onaantastbaar. Dit alles maakt een met nationale identiteit verbonden idealisme tot een uitermate riskante onderneming, waarbij het risico van ontsporingen erg groot is.

Iets soortgelijks geldt voor de versterking van de nationale identiteit als zelfstandig ideaal, dus los van eventueel daarmee verbonden waarden. Het ideaal van bescherming van de nationale (of culturele) identiteit en bevordering van de nationale ontplooiing hoeft niet verdacht te zijn. Het onafhankelijkheidsstreven van de Baltische landen ten opzichte van Rusland en de inzet van tal van etnische groepen in heel Europa naar een gelijkwaardige plaats van hun minderheidstalen in het onderwijs en het openbare leven zijn daarvan voorbeelden. Maar ook hiervoor geldt dat het ideaal door zijn inhoud de neiging heeft om uitsluiting te veroorzaken. Het benadrukken van het bijzondere werkt al gauw uitsluitend voor degenen die zich niet met dat bijzondere kunnen identificeren. De Russen in de nu onaf-

hankelijke Baltische landen die vaak ernstig gediscrimineerd worden, zijn daarvan een voorbeeld.

Overigens speelt dit verschijnsel niet alleen bij bewegingen die gericht zijn op nationale of etnische identiteit, maar ook in tal van emancipatiebewegingen. Ook bij de vrouwenbeweging en de homobeweging is het risico aanwezig dat het terecht benadrukken en bevorderen van de eigen identiteit door anderen als uitsluiting wordt ervaren. Net als daar is dit risico van achterstelling van de tot dan toe dominante groep ook bij een nationale of etnische identiteit niet altijd een reden om dat benadrukken van de eigen identiteit dan maar achterwege te laten. Organisaties waarbinnen bepaalde groepen zich verenigen, of het nu vrouwencafé's, homosportverenigingen of culturele clubs zijn, kunnen een legitieme rol spelen in het emancipatiestreven. Al dan niet tijdelijke steun aan achtergestelde groepen – ook als die ten koste gaat van leden van de meerderheidsgroep – kan als middel daarbij gerechtvaardigd zijn. Maar het debat over positieve discriminatie laat zien hoe moeilijk het is een voor alle betrokkenen aanvaardbaar beleid te voeren. Wanneer de 'buitenstaanders' worden uitgesloten van belangrijke voordelen, kan het legitieme streven naar versterking van de eigen identiteit immers doorslaan naar ongerechtvaardigde discriminatie.

De conclusie is dat de nationale (of etnische) identiteit op zich een krachtige bron van idealisme kan zijn, zowel als zelfstandig ideaal als ook wanneer deze verbonden wordt met andere inhoudelijke idealen. Maar juist hierbij is het risico van ontaarding sterk aanwezig. Uitsluiting en discriminatie van groepen met een andere identiteit (of met een andere invulling van dezelfde identiteit) zijn een reëel gevaar. Daarom dient er uiterst terughoudend mee te worden omgegaan.

Het risico van verabsolutering

Idealistische bewegingen ontlelen vaak zekerheid en kracht aan de vier genoemde bronnen van gezag. De behoefte daaraan is begrijpelijk. Immers, idealisme vergt concrete inspanningen en het richt zich op iets wat er nog niet is en dus onzeker is. Elk op hun eigen manier voorzien de vier bronnen deels in deze behoefte door een grotere zekerheid te bieden en kracht om het vol te houden.

Dat kan verantwoord zijn. Een van de conclusies van dit hoofdstuk is dat er geen doorslaggevende redenen zijn om een van die bronnen van gezag zonder meer overboord te zetten. Religieuze inspiratie en persoonlijk charisma kunnen belangrijke positieve bijdragen leveren aan het succes van

een idealistische beweging. Martin Luther King is een duidelijk voorbeeld van beide. Ook een wetenschappelijke en filosofische theorie kan idealisme op het juiste spoor zetten en houden, bijvoorbeeld door aan te geven in welke richting verbetering te verwachten en mogelijk is. Zelfs iets waarover we in Nederland doorgaans nogal kritisch zijn, de gedachte van een nationale missie, hoeft op zich niet verdacht te zijn. Vooral in tijden van crisis, zoals oorlog of grote rampen, kan het mensen de kracht geven om zich in te zetten voor de gemeenschap en voor de waarden die deze gemeenschap belichaamt.

Tegelijk zit in elk van deze bronnen van gezag en zekerheid een risico. Ze kunnen namelijk het eigen kritisch vermogen van de aanhangers uitschakelen. Het charisma werkt verblindend, de vermeende goddelijke openbaring laat geen kritische toetsing meer toe, de wetenschap levert het odium van zekere kennis, en ter discussie stellen van het beweerdde nationale karakter wordt in een hechte beweging zelden gewaardeerd. Rond elk van deze bronnen is er een tendens tot verabsolutering, tot het zich afsluiten voor verdere kritische reflectie en herziening. Deels is het moeilijk om tot een openlijke, kritische discussie van de bronnen van gezag te komen, omdat deze niet volledig rationeel verdedigbaar en toetsbaar zijn. In een openbaring (of het nu van een heilige schrift of van een profeet of medium is) geloof je of niet, een charisma spreekt je gevoelsmatig aan of niet en je voelt je deel van een nationale gemeenschap of niet. Alleen bij de wetenschap of de filosofie lijkt dit op het eerste gezicht anders, maar ook daar moeten we de aantrekkingskracht van een coherent, allesverklarend systeem niet onderschatten. Naarmate het systeem steeds completer en samenhangender wordt, wordt het moeilijker om elementen ervan ter discussie te stellen omdat daarmee het systeem als zodanig, met al zijn aantrekkingskracht, ook ter discussie wordt gesteld. Deels is het ook moeilijk om tot een openlijke, kritische discussie te komen, omdat kritiek sociaal niet geaccepteerd wordt. Iemand die de goddelijke openbaring of de marxistische heilsleer ter discussie stelt, is een ongelovige of heeft een 'vals bewustzijn'; iemand die de nationale identiteit betwijfelt, is een landverrader of anderszins niet zuiver op de graat. Juist rond dergelijke emotioneel geladen bronnen is kritische discussie moeilijk.

Een tweede risico ligt in het verlengde hiervan. Juist door het moeilijker worden van kritische toetsing en discussie is er het risico dat foute idealen of verwerpelijke vormen van idealisme de kans krijgen om zich te handhaven. Het geopenbaarde heil is exclusief voor de gelovigen, en er hoeft geen rekening te worden gehouden met ongelovigen (eventueel kunnen ze het heil deelachtig worden door gedwongen bekering). Of de revolutie

is historisch noodzakelijk en de slachtoffers onder 'kapitalistische boeren' of leden van de middenklasse zijn dus onvermijdelijk, en hun protest en verzet zijn irrelevant. Etnische minderheden staan de nationale missie in de weg, en mogen dus worden geëlimineerd. Andersdenkenden kunnen simpelweg worden genegeerd.

Verabsolutering van idealen en, al dan niet in samenhang daarmee, het najagen van verwerpelijke idealen zijn dus reële risico's voor (bepaalde vormen van) idealisme. Het zou naïef zijn dit te ontkennen. Tegelijk is duidelijk dat het niet noodzakelijk zo hoeft te gaan. Er zijn immers eveneens tal van voorbeelden waar de verbinding van idealisme met charisma of religieuze inspiratie juist uitermate positieve gevolgen heeft gehad. De vraag is dus of er manieren zijn om deze risico's te beheersen.

Helaas zijn er hiervoor geen simpele recepten. Geen van de vier genoemde bronnen kan ons zekerheid geven over de juiste idealen of de juiste manier om ze na te streven. Het zijn geen onfeilbare bronnen van gezag en we gaan de fout in wanneer we dat proberen te ontkennen en ze toch een hogere status toeschrijven. Een absolute fundering van idealen is niet mogelijk, en absolute zekerheid over de juistheid van bepaalde vormen van idealisme is er ook niet. Wel kunnen de vier bronnen ons helpen tot betere en betrouwbaarder oordelen over idealen te komen. Een religieuze traditie kan ons voorbeelden en verhalen aanreiken over mensen die bepaalde idealen belichaamden, of juist over situaties waarin deze geweld werden aangedaan. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek en filosofische analyse kunnen ons inzicht verlenen in de (in)effectiviteit van verschillende vormen van idealisme of over de logische samenhang tussen meer abstracte idealen en concrete oordelen. Charismatische leiders kunnen door hun voorbeeld en door hun argumenten laten zien dat het mogelijk en zinvol is om zich volledig in te zetten voor bepaalde idealen. En reflectie op de eigen nationale tradities kan laten zien dat bepaalde idealen passen bij onze samenleving en daarom niet slechts de moeite waard zijn om na te streven, maar ook praktisch houdbaar zijn.

Elk van deze invalshoeken kan een bescheiden bijdrage leveren aan een beter doordachte en beter verdedigbare vorm van idealisme. Elk van hen kan ook bepaalde emotionele lagen in ons aanspreken en de passie opwekken die voor het welslagen van idealistische projecten van zo groot belang is. Zolang ze niet verabsoluteerd worden en open blijven voor kritische toetsing, kunnen de risico's ervan beperkt blijven. Maar we moeten ons tegelijk voortdurend blijven realiseren dat de passie van het idealisme ook gepaard kan gaan met een blikvernuwning die te gemakkelijk ons kritisch bewustzijn aantast.

8. De aantrekkingskracht van een ideologisch systeem

IDEALISME

Doe ik mijn ogen toe,
Dan wil ik 't wel gelooven;
Doch als ik ze open doe
Komt weer de Twijfel boven.

P.A. de Génestet¹

De alomvattende theorie

Zo af en toe kom je ze nog wel eens tegen. Bevlogen, vaak wat dramme-rige figuren die precies weten hoe onze wereld structureel verkeerd in elkaar zit, hoe de heilstaat eruit ziet en hoe we die kunnen bereiken door de klassenstrijd of door bekering tot een zuiver leven. Elk probleem waar we nu mee worstelen, kan worden verklaard vanuit hun theorie, en voor elke vraag is er een oplossing. Meestal baseren ze zich op de geschriften van Marx en sommigen van zijn volgelingen, maar vaak ook op religieuze of esoterische geschriften. Overtuigd als ze zijn van hun eigen gelijk, is een open gesprek met hen nauwelijks mogelijk; het gaat hen vooral om het verkondigen van de Waarheid. Het zijn vaak zeer gedreven personen, die zich volledig inzetten voor het verspreiden van de blijde boodschap.

In de jaren zeventig en begin jaren tachtig hadden ideologische politieke systemen nog veel aanhang. Het marxisme en allerlei varianten ervan waren toen nog populair. Binnen op marxistische leest geschoeide clubs vonden stevige ideologische debatten plaats over de juiste leer, en bestudeerde men in het kader van ideologische scholing de geschriften van Marx, Lenin en Mao. Soms leidde dit tot ernstige ideologische conflicten en afsplitsingen. Tegenwoordig zijn het vaker godsdienstig geïnspireerde bewegingen die vanuit een sterke ideologische zekerheid de wereld tegemoet treden. Jehovah's Getuigen en evangelische en orthodoxe christenen hebben daarbij inmiddels gezelschap gekregen van tal van op oosterse religies en New Age gerichte gelovigen.

Een dergelijk ideologisch denken hoeft overigens niet verbonden te zijn met idealisme. Veel fundamentalistische christenen hebben een gesloten ideologisch stelsel van geloofsopvattingen, maar idealen spelen daarin, zoals

al eerder opgemerkt, een veel minder sterke rol dan strikte regels. Maar ook al is niet ieder ideologisch denken idealistisch, in idealisme is wel altijd een zekere neiging tot ideologisering ingebakken. Mensen die zich sterk inzetten voor idealen lopen daardoor altijd het risico zich te verliezen in een gesloten ideologisch systeem.

Dit probleem heeft sterke verwantschap met dat wat ik in het vorige hoofdstuk heb besproken. Daar ging het om de neiging om aan de eigen idealen en idealistische opvattingen een absoluut gezag toe te kennen en, als gevolg daarvan, die niet meer aan open, kritische discussie te onderwerpen. Hier gaat het om de neiging om de opvattingen uit te werken tot een compleet systeem en, ook weer als gevolg daarvan, dit systeem vervolgens niet meer ter discussie te stellen.

Het gevaar van ideologisering

Wat is precies het bezwaar tegen ideologisering? Het uitwerken van idealen in concretere ideeën en samenhangende theorieën is op zich niet het probleem. Integendeel, dat is onvermijdelijk. Idealen zijn vrij vaag en abstract. Daardoor bieden ze weinig houvast en zijn ze ook moeilijk concreet voorstelbaar. Verbeeldingen en invullingen zijn dan ook wenselijk. Op die manier kunnen we ons een betere voorstelling vormen van wat het ideaal precies inhoudt en ook beter bepalen hoe we dat ideaal dichterbij kunnen brengen.

Dergelijke concrete invullingen van idealen zijn dan ook veel gemaakt. Er bestaan honderden utopia's en uitgewerkte blauwdrukken voor de volmaakte samenleving – met overigens grote onderlinge verschillen. Zo zijn ook religieuze idealen als het Koninkrijk Gods of het leven in overeenstemming met Gods wil op tal van manieren uitgewerkt tot aanschouwelijke voorstellingen. Vaak zijn er hele theologische dogmatische systemen op gebouwd over hel, hemel en vagevuur, of complete stelsels van verboden en geboden waaraan een gelovige zich moet houden die langs het smalle pad van de deugd het Koninkrijk Gods wil beërven.

Zulke exercities zijn waardevol. Ze bieden inspiratie en houvast voor het dagelijks handelen. Als pogingen om aan te geven hoe een goede samenleving of een goed leven eruit ziet, zijn ze onmisbaar. Iedereen die bepaalde idealen nastreeft, zal daarbij voor zichzelf meer of minder uitgewerkte voorstellingen hebben van wat die idealen inhouden en hoe we die moeten verwezenlijken.

Maar tegelijk houden dergelijke invullingen een risico in. Het zijn slechts

pogingen om het ideaal en de weg ernaartoe te vatten. Bovendien kunnen ze altijd slechts een deel van het ideaal verwoorden – een ideaal onttrekt zich immers aan iedere poging om het compleet te vatten. Het gevaar is nu dat men de eigen invulling steeds verder denkt te kunnen perfectioneren en daarbij blind blijft voor de beperkingen. Wanneer men die uitwerking in de vorm van een omvattende theorie giet die nauwelijks meer vatbaar is voor kritiek, kunnen we spreken van een ideologisch systeem.

Dat risico is maar al te reëel, en daarmee komen we op de neiging tot ideologiseren. Als iemand heel erg gegrepen is door een ideaal en zijn best heeft gedaan om tot een samenhangende uitwerking daarvan te komen, is natuurlijk het risico erg groot dat die uitwerking dezelfde onaantastbare status krijgt als het ideaal zelf. De drie-eenheid Gods is één van de pogingen om sommige theologische mysteries te verwoorden, maar werd een dogma waaraan rechtgelovigheid kon worden afgemeten. Het gemeenschappelijk eigendom van de productiemiddelen is een van de manieren om de rechtvaardige samenleving als alternatief voor de huidige voorstelbaar te maken, maar werd door velen gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor een rechtvaardige samenleving.

Op basis van dergelijke vaste uitgangspunten wordt vervolgens vaak een heel theoretisch systeem geconstrueerd. Pogingen om het ideaal anders te begrijpen en in te vullen, krijgen dan geen kans meer. Kritische vragen worden op zijn best nog gebruikt om bepaalde onderdelen van de theorie aan te passen en verder te perfectioneren. Een dergelijk systeem wordt op een gegeven ogenblik immuun voor kritiek.

Ideologisch systeemdenken gaat niet toevallig gepaard met fanatisme en onverdraagzaamheid. Wie kan er immers weerstand bieden aan zo'n aantrekkelijk ideaal, dat bovendien nog geheel logisch blijkt te kloppen? De bijna esthetische aantrekkingskracht van zo'n volmaakte constructie moet niet worden onderschat – een mooi uitgewerkte dogmatiek of utopie is gewoon een fascinerend intellectueel bouwwerk. Bovendien biedt het zekerheid en houvast, omdat het door de vaak veelomvattende uitwerking voor alle vragen een antwoord lijkt te bieden.²

Een ideologisch systeem heeft dus – althans voor sommige mensen – een potentieel grote aantrekkingskracht. Meestal is het de uitwerking van een heel breed ideaal zoals de rechtvaardige samenleving. Het heeft dan betrekking op vrijwel het hele leven en vrijwel de hele samenleving. Een idealist die zich inzet voor zo'n breed ideaal verbindt zichzelf daardoor voor een groot deel van zijn persoon met dat ideaal en met de hele ideologie. De combinatie van een complete ideologie en inzet met vrijwel de hele persoon leidt dan al gauw tot fanatisme. Als er buiten de ideologie weinig

is omdat deze vrijwel het hele leven bestrijkt, en de ideologie voor de persoon sterk bepalend is, is er weinig meer over wat als bron voor relativisering en kritische distantie kan dienen. Dit laat vervolgens nog weer minder ruimte om andere idealen of andere invullingen van het ideaal toe te laten, zodat mensen met andere opvattingen daarover – maar ook mensen die meer realiteitszin bepleiten – het wel bij het verkeerde eind moeten hebben. Een reden te meer om met nog meer kracht het ideaal uit te dragen, in de zekerheid (niet slechts de hoop) dat anderen op een gegeven moment zich niet langer voor de waarheid kunnen afsluiten.

Het is geen toeval dat juist idealisme gemakkelijk leidt tot dogmatisme, fanatisme en onverdraagzaamheid. Het is immers een sterk persoonlijk commitment – het gaat echt ergens over. Dit persoonlijk engagement verklaart voor een deel de verbeterheid. Omdat iemand zichzelf op het spel heeft gezet, is er voor hem ook veel aan gelegen dat het ideaal dichterbij komt.

Dit alles wordt nog versterkt doordat uitwerkingen van idealen niet gemakkelijk gecorrigeerd en getoetst kunnen worden. Wie een huis bouwt dat ondeugdelijk is, merkt dat gauw genoeg. Wie een wet ontwerpt die niet wordt nageleefd, zal ook merken dat het beoogde effect niet wordt bereikt. De praktijk corrigeert min of meer vanzelf bij zulke concrete projecten. Maar wie een filosofische utopie of een dogmatiek ontwerpt die belangrijke eenzijdigheden en imperfecties bevat, wordt niet snel door de feiten terechtgewezen. De fantasie kan gemakkelijk op hol slaan en wordt dan moeilijk afgeremd. Juist bij idealisme zijn (bijna per definitie) toetsing en aanpassing door de werkelijkheid vaak moeilijk.

Toetsing aan andere theoretische of praktische inzichten is doorgaans een andere methode om onhoudbare opvattingen te corrigeren. Maar juist bij ideologisering wordt deze mogelijkheid geleidelijk ontkracht. Het systeem wordt steeds meer samenhangend gemaakt en alternatieve inzichten worden gedeeltelijk geïncorporeerd en gedeeltelijk terzijde gelegd als niet overtuigend. Hoe langer dit proces is voortgeschreden, hoe hechter het bouwwerk wordt en hoe moeilijker het wordt om het systeem nog ter discussie te stellen. De voornaamste dogma's staan vast en worden alleen maar verder bevestigd doordat het steeds beter mogelijk blijkt op basis daarvan een compleet stelsel te bouwen. Zeker wanneer dit dan ook nog verbonden wordt met de claim van een goddelijke openbaring of een wetenschappelijke basis wordt het nauwelijks meer mogelijk om een andere interpretatie als verdedigbaar overeind te houden. Mensen die het er niet mee eens zijn, zijn dan eenvoudig (nog) niet verlicht genoeg of anderszins afwijkend van de norm.

De meest uitgewerkte ideologische systemen hebben voor dit verschijnsel van afwijkende meningen zelfs een verklaring die deze effectief neutraliseert.³ Marxisten spreken van een vals bewustzijn dat het mensen levend onder kapitalistische omstandigheden moeilijk, zo niet onmogelijk maakt om tot een juiste theorie te komen. Evangelische christenen spreken van mensen die Jezus nog niet hebben ontmoet en God niet in hun leven hebben toegelaten. Meer wetenschappelijk-rationalistische utopisten wijten de afwijkende mening aan vooroordelen, bijgeloof of simpelweg domheid. Het effect is hetzelfde: de gesprekspartner hoeft niet meer serieus genomen te worden en dus zijn kritiek en alternatieve ideeën ook niet.

Aldus kan de kritische discussie met anderen vooral in de gevorderde stadia van ideologisering gemakkelijk uit de weg worden gegaan. Wanneer men er al bij voorbaat van uitgaat dat andersdenkenden het bij het verkeerde eind hebben en dit bovendien kan verklaren vanuit de ideologie zelf, is ook deze mogelijkheid van interne of externe correctie uitgeschakeld. In dat geval is het ideologisch systeem compleet en niet meer corrigeerbaar. Het is dan geheel in zichzelf besloten, en eigenlijk niet meer open voor correctie vanuit de werkelijkheid of vanuit een discussie met andersdenkenden.

Een ondogmatische houding

Het bezwaar van ideologisch denken is dat het één mogelijke invulling van het ideaal en van de weg ernaartoe verabsoluteert en afschermt voor kritiek. Maar omdat idealen nooit helemaal te verwoorden zijn, kan dit nooit – ondanks de andere pretenties – de enig mogelijke invulling zijn. Zelfs als een ideologie een mogelijke en verdedigbare interpretatie van het ideaal zou zijn, is het nooit de enige en nooit de complete invulling. Er blijven altijd aspecten van het ideaal die er niet binnen passen. Vergelijk het met de maan of een diamant: je kunt nooit alle kanten tegelijk zien. Daarnaast blijft natuurlijk iedere invulling, iedere theorie mensenwerk en dus vermoedelijk op zijn minst op onderdelen (of zelfs in heel wezenlijke elementen) gebrekkig en onjuist. De fout van het ideologisch denken is dat deze eenzijdigheid en mogelijke onjuistheid niet alleen niet worden onderkend, maar dat zij bovendien worden afgeschermd van kritiek en aanvullingen.

De remedie bestaat niet uit het geheel afzien van uitwerkingen van idealen. Die zijn immers zinvol en nodig om handen en voeten te kunnen geven aan het ideaal. We kunnen niet zonder pogingen tot verwoording

en tot uitwerking in theorieën over hoe dit ideaal te bereiken. Gewaagde fantasieën en inspirerende utopieën kunnen ons op een ander spoor zetten, nieuwe inzichten geven en daarmee ook onze realiteit in een ander licht zetten. We kunnen niet zonder dromers en kunstenaars die ons de werkelijkheid steeds weer anders laten zien. We kunnen ook niet zonder filosofen en wetenschappers die pogingen doen om het ideaal verder uit te werken en de mogelijke wegen ernaartoe aan te geven.

Maar we zullen er op een andere, niet-dogmatische manier mee moeten omgaan. Iedere verwoording en verbeelding moet principieel gezien worden als een voorlopige die voortdurend openstaat voor bijstelling en aanvulling, of zelfs voor complete verwerping. Onze verwoording kan slechts een eenzijdige zijn, omdat onmogelijk alle kanten van het ideaal erin meegenomen kunnen zijn. Onze poging om aan te geven hoe we moeten handelen om het ideaal dichterbij te brengen kan ook slechts een voorlopige zijn, omdat we misschien eens erachter zullen komen dat dit niet de juiste weg is.

Er zijn verschillende manieren waarop die ondogmatische houding, die openheid voor kritische reflectie, bevorderd kan worden. Hiervoor zijn ze al impliciet aan de orde geweest. Als ideologisering versterkt en in stand gehouden wordt door het zich afsluiten voor de feiten en voor kritische discussie, dan zal in die beide richtingen naar mogelijkheden moeten worden gezocht om haar tegen te gaan.

Kritische toetsing

Het gedichtje van De Génestet illustreert mooi dat veel idealisten de neiging hebben de ogen te sluiten voor de werkelijkheid. In zekere zin is dat ook begrijpelijk. Ze richten zich immers op iets wat er nog niet is, en wat dus niet in de werkelijkheid te vinden is. Maar dat betekent nog niet dat het verantwoord is om de werkelijkheid dan maar helemaal links te laten liggen. Want het is wel vanuit die werkelijkheid dat we moeten vertrekken, en zonder gedegen analyse daarvan is het moeilijk om de goede richting te bepalen. Wie naar Utrecht wil, zal vanuit Tilburg een andere richting moeten inslaan en ook andere vervoermiddelen moeten gebruiken dan wie op Terschelling start.

Weliswaar is toetsing van het ideaal aan de feiten moeilijk, maar het is niet onmogelijk. Sommige utopieën schetsen een ideale situatie waarin alle schaarste voorbij is en mensen tevreden zijn met wat ze hebben. Maar dit is nogal onrealistisch in het licht van de kennis die we hebben over mens

en samenleving. Zelfs als de schaarste aan voedsel en elementaire levensbehoeften zou kunnen worden opgeheven, dan zou die schaarste zich verplaatsen naar 'luxe' behoeften. En het is onwaarschijnlijk dat in de ideale samenleving ineens niemand meer zou willen streven naar meer goederen, naar verbetering van zijn leefsituatie in materieel opzicht. De meeste multimiljonairs, hoe rijk ze ook zijn, blijven immers streven naar vermeerdering van hun vermogen. Deze kritiek neemt niet weg dat een rechtvaardige verdeling van materiële goederen een zinvol ideaal is. Maar we moeten daarbij wel eraan denken dat ook bij een veel rechtvaardiger verdeling het fenomeen van schaarste en het streven naar meer zal blijven bestaan. Een ideologie die hiermee geen rekening houdt, moet dus worden afgewezen. Op vergelijkbare wijze kunnen vanuit onze kennis over hoe de wereld in elkaar zit en hoe mensen functioneren tal van volstrekt onrealistische idealen worden gecorrigeerd. Een dergelijke kritische toets betekent niet dat idealen volledig in de werkelijkheid worden gefundeerd, maar wel dat ze in ieder geval enige realiteitswaarde hebben.

Niet alleen de idealen zelf, maar ook de opvattingen over de weg ernaartoe en over de vertreksituatie kunnen op zo'n manier aan een kritische toets vanuit de realiteit worden onderworpen. Een theorie over de te verwachten ontwikkeling van de samenleving zoals die van Marx, die ooit misschien in specifieke historische omstandigheden verdedigbaar was, hoeft dat niet meer te zijn in andere omstandigheden. Als we een aantal stappen hebben gedaan in de richting van ons ideaal, zullen we merken dat het niet helemaal zo uitpakt als we gedacht hadden, en zullen we weer andere aspecten van het ideaal zien. Ook dit kan aanleiding zijn voor herziening.

Zo is, mede dankzij de socialistische beweging, de Nederlandse samenleving veel rechtvaardiger dan honderd jaar geleden. Extreme armoede komt veel minder voor dan toen. Inkomen, kennis en macht zijn aanmerkelijk rechtvaardiger verdeeld. Het ideaal is natuurlijk lang niet geheel gerealiseerd, maar er is wel belangrijke vooruitgang geboekt.⁴ Doordat we nu in een andere samenleving leven, moet ook het rechtvaardigheidsideaal worden aangepast, en moeten ook de ideeën over hoe we dat moeten nastreven worden herzien. We leven niet meer in de tijd van de Industriële Revolutie, met grote groepen extreem arme arbeiders zonder enige politieke invloed. Het heeft dus weinig zin om de huidige middenklasse toch te analyseren in marxistische termen als een onderdrukte arbeidersklasse. Het heeft ook weinig zin om alle hoop te vestigen op massale revoluties. En ten slotte krijgt ook het ideaal van rechtvaardigheid

een andere invulling vanuit de context van de moderne postindustriële informatiesamenleving.

Ook tijdens het in praktijk brengen van idealistische overtuigingen blijft voortdurende toetsing wenselijk. Brengen onze handelingen het ideaal dichterbij? Hebben ze ongewenste neveneffecten? 'Aan de vruchten zal men de boom herkennen' is ook een goed criterium voor idealisme.⁵ Kortom, op alle niveaus van abstractie en zowel in de theorie als in het handelen blijft een voortdurende koppeling naar de realiteit wenselijk en mogelijk.

Een tweede manier om idealistische opvattingen te toetsen is deze aan anderen voor te leggen en na te gaan in hoeverre ze standhouden tegen kritiek, of in hoeverre andere opvattingen aantrekkelijker of aanvullend kunnen zijn. Juist in een voortdurend open gesprek kunnen we onze opvattingen steeds weer kritisch bekijken en aanpassen. Anderen hebben andere invalshoeken waar we mogelijk van kunnen profiteren. In plaats van andersdenkenden te beschouwen als mensen die nog niet verlicht of bekeerd zijn, dienen we hun ideeën serieus te nemen en met een open instelling na te gaan wat we van hen kunnen leren.

Dit werpt ook een nieuw licht op het ideaal van verdraagzaamheid. Het verdragen van afwijkende opvattingen is niet slechts een noodoplossing om conflicten te vermijden. Het is zelfs niet slechts een uitvloeisel van het principieel aanvaarden van ieders gewetensvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Het is dat ook, maar niet uitsluitend. Verdraagzaamheid is ook nodig omdat die ander mogelijk een deel van het ideaal verwoordt en een weg tot het ideaal kiest die even verdedigbaar is als de mijne, maar die ik vanuit mijn eigen beperkte perspectief niet goed kan zien. De visie van die ander kan mij iets leren over mijn eigen inzichten – haar invulling kan een zinvolle aanvulling zijn op mijn beperkte visie.

In een dergelijke benadering wordt tolerantie geleidelijk tot 'actieve tolerantie'.⁶ We gaan bewust het gesprek aan met andersdenkenden vanuit de gedachte dat we iets van elkaar kunnen leren. Pluralisme van opvattingen is verrijkend en niet betreurenswaardig. Juist door de botsing van opvattingen komen we hopelijk verder in de richting van verschillende goede opvattingen die elkaar kunnen corrigeren en aanvullen.

Conclusie

Het uitwerken van idealistische opvattingen tot een meer samenhangende theorie over de idealen en de weg ernaartoe is onvermijdelijk en nood-

zakelijk. Maar juist bij idealisme is de kans groot dat een dergelijke uitwerking verabsoluteerd wordt en tot een gesloten ideologie verwordt.

Een reden daarvoor is dat bij idealistische opvattingen de werkelijkheid minder gemakkelijk voor correctie van onjuiste ideeën kan zorgen dan bij sterker bij de realiteit aansluitende opvattingen. Ook andere mechanismen waardoor kritiek en aanpassing mogelijk zijn, zijn bij idealistische opvattingen vaak minder sterk. Het gaat immers om een persoonlijk commitment – het gaat echt ergens over. Deze persoonlijke verbondenheid verklaart voor een deel de verbeterheid en het fanatisme. Omdat iemand zichzelf op het spel heeft gezet, is er voor hem ook veel aan gelegen dat het ideaal dichterbij komt. Maar dan is ook vrij snel de stap gemaakt naar een niet meer openstaan voor andere opvattingen, die immers de eigen identiteit bedreigen. Vanuit een uitgewerkte ideologie kunnen bovendien vaak verklaringen worden aangereikt voor het verschijnsel dat mensen de waarheid niet onder ogen zien. Ook daarmee kan het kritisch debat uit de weg worden gegaan.

Daarom is ideologisering een reëel risico van idealisme. Maar het is gelukkig niet onvermijdelijk. Door een open en ondogmatische houding kunnen we zo veel mogelijk proberen onze opvattingen als voorlopig en voor verbetering vatbaar te blijven beschouwen. Een realistische benadering, waarbij we onze opvattingen toetsen aan de werkelijkheid en vooral ook steeds weer opnieuw aan de veranderingen daarin, kan daarbij een belangrijke bijdrage leveren. Het deelnemen aan open discussies over die opvattingen en het bewust in gesprek gaan met andersdenkenden is een tweede methode.

Geen van deze benaderingen kan absolute juistheid garanderen of ideologisering geheel voorkomen. Maar ze kunnen ons wel blijven wijzen op de beperktheid van de inzichten die we hebben en op de mogelijke noodzaak van aanpassing. Daarmee kunnen ze in ieder geval ons voor de ernstiger vormen van ideologische verstarring behoeden.

9. De illusie van de perfecte beheersing

Those who believe that final truths may be reached, that there is some ideal order of life on earth which may be attained, that all that is necessary is to establish it, by whatever means, whether peaceful or violent – all those who believe that such a finality, whether of life or of thought and feeling, is in principle attainable will, however benevolent their desires, however pure their hearts, however noble and disinterested their ideals, always end by repressing and destroying human beings in their march towards the Promised Land.

Isaiah Berlin¹

De erfenis van de utopie

In de afgelopen jaren kwamen twee boeken uit die scherpe kritiek formuleerden op utopieën. De psychologen Hans Crombag en Frank van Dun bekritiseerden in hun boek *De utopische verleiding* bepaalde denkpatronen van 'het utopisch denken'.² Hun hoofdbezwaar is dat utopisten de rol van de individuele mens onderschatten en maatschappelijke diversiteit en menselijke individualiteit willen uitbannen. Voor een belangrijk deel overlapt hun kritiek die van het een jaar later verschenen boek van Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, dat echter veel dieper graaft.³ Daarom zal ik me op dit laatste concentreren.

Achterhuis beschrijft een basistype van de utopie, dat hij destilleert uit tientallen concrete voorbeelden van utopia's.⁴ Een utopie is maakbaar en volledig te verwezenlijken door menselijke inspanning, al dan niet geholpen door de techniek (maar niet door Goddelijke genade).⁵ De utopie ligt dus niet op de mens te wachten, maar moet en kan door de mens gemaakt worden. Deze menselijke inzet vormt een belangrijk verschil met de visie op het Koninkrijk Gods in het tot de zestiende eeuw – de tijd waarin de literaire utopia's hun bloei beleefden – gangbare christelijk denken. Meestal gaat het om een literaire beschrijving, een verhaal over een samenleving die wezenlijk anders is dan de huidige. Daarbij wordt de huidige samenleving vaak heel negatief afgeschilderd, zodat de perfectie van de utopie nog beter naar voren komt. Soms wordt de huidige samenleving gezien als ten dode gedoemd, zodat onze enige redding gelegen is in het accepteren van de utopie. Om die utopie te realiseren is een radicale, totale verandering vereist.

Omdat elke afwijking ontregeling kan veroorzaken, moet utopia tot in de details worden gepland en gereguleerd. Het individu is ondergeschikt

aan het gemenebest en sociale harmonie is een groot goed, dat zo nodig met dwang wordt beschermd. Individuen hebben weinig vrijheid en vaak ook weinig luxe, maar dat vinden ze niet erg omdat ze als rationele mensen inzien dat dit in het algemeen belang is. Intensieve sociale controle is daarbij een belangrijk aanvullend instrument van beheersing. Geweld is schijnbaar afwezig, maar is volgens Achterhuis in veel gevallen op de achtergrond heel bepalend. Achterhuis ziet elke utopie namelijk als een heimelijke machtsdroom. Deze uit zich in de gewelddadigheid waarmee afwijkend gedrag en afwijkend denken worden bejegend. Er is een grote nadruk op zuiverheid, die steeds bijna automatisch tot zuiveringen leidt.

Achterhuis ziet utopieën niet slechts als onschuldige literaire fantasieën. Het gaat hem om het daarmee verbonden utopisme, het bewust en met inzet van alle mogelijke middelen nastreven van deze utopieën door daadwerkelijke sociale verandering. Volgens hem is er een immanente logica van de utopie. In het utopisch denken past geen stapsgewijze, gedeeltelijke acceptatie van elementen uit de utopie; het is een holistische benadering. Omdat de utopie zo perfect is en de huidige werkelijkheid zo zwart wordt afgeschilderd, is er geen twijfel mogelijk dat de utopie de schitterende toekomst is waarnaar we moeten streven. De utopisten weten dus zeker dat ze gelijk hebben en daarom hoeven tegenstanders niet serieus genomen te worden. Ze weten bovendien dat de utopie realiseerbaar is, als men maar bereid is tot radicale stappen. Die zullen weliswaar in de overgangsfase voor sommigen nadeel meebrengen, maar dat weegt niet op tegen de grote voordelen van de gerealiseerde utopie. Daarom heiligt het doel de middelen en is onderdrukking of geweld gerechtvaardigd om de utopie te verwezenlijken. Bovendien is de utopie zelf zo perfect dat er met iedereen die zich ertegen verzet, wel iets mis moet zijn. Geweld en onderdrukking van dissidenten is dan ook volstrekt gerechtvaardigd in de utopie, hoewel deze mensen natuurlijk het beste als psychiatrische ziektegevallen worden gezien. Kortom, de utopie is niet het rijk der vrijheid, maar juist erg eentonig en eenvormig.

Achterhuis doet met zijn schets bepaald geen recht aan tal van utopia's zoals ze in de literatuur naar voren komen. Verschillende auteurs worden door hem veel te eenzijdig geïnterpreteerd. Zo is bij veel door hem besproken auteurs de koppeling van hun utopie aan utopisme, het met alle macht willen doorzetten van de utopie, volstrekt onterecht.⁶ Om alles maar in zijn schema te doen passen, maakt hij vaak rare kronkelredeneringen.⁷ Maar dit alles kunnen we hier buiten beschouwing laten. Het belangrijkste is dat hij door deze versimpeling en zwart-wit schets een aantal ontsporingen van idealisme helder formuleert. Sommige daarvan heb ik in vorige

hoofdstukken al besproken, zoals het ideologisch denken en het onaantastbaar gezag van de idealen. Waar ik me hier op wil richten is de gedachte van de beheersing en de maakbaarheid van de ideale samenleving.

De rechtvaardiging van dwang en geweld

De kritiek van Achterhuis (en ook die van Crombag en Van Dun) richt zich dus vooral tegen de gedachte dat de ideale samenleving perfect beheersbaar is en dat die ideale samenleving maakbaar is. Daarmee hangt samen de volstrekte ondergeschiktheid van het individu aan het algemeen belang en de beperkte ruimte voor individuele vrijheid en maatschappelijke verscheidenheid. Deze gedachten komen zowel in de beschrijving van de utopieën zelf naar voren als in het daarmee verbonden utopisme. De bekritiseerde gedachtegang kan als volgt worden samengevat.

Ons ideaal is realiseerbaar: de perfecte samenleving ligt binnen handbereik. Om die utopie te kunnen blijven waarborgen, zullen intensieve planning en controle nodig zijn. Dat betekent inderdaad minder vrijheid voor de mensen, maar dat zullen ze niet erg vinden, omdat ze in een dergelijke ideale samenleving als vanzelf het goede zullen willen. Er is slechts één manier om dat ideaal te realiseren, een radicale omwenteling. Helaas heeft die wat tijdelijke nadelen (bijvoorbeeld geweld tegen tegenstanders, of een dictatuur in de overgangsfase), maar dat kan geen groot bezwaar zijn, omdat aan de einder ons ideaal gloort. Bij zo'n schitterend ideaal moet het doel wel de middelen heiligen.

Dergelijke redeneerpatronen zijn bij idealistische bewegingen maar al te herkenbaar. Het marxisme-leninisme rechtvaardigde aldus de dictatuur van het proletariaat en grootscheepse onderdrukking. Binnen revolutionaire groepen en guerrilla-bewegingen rechtvaardigt het vaak terreur. Bij rechtse dictaturen als die van Pinochet zijn dergelijke redeneringen eveneens te vinden: om de democratie te beschermen tegen het communisme is tijdelijk een dictatuur nodig die de anti-democratische elementen wegzuivert. Maar ook bij instituties die zich richten op persoonlijke idealen komt zo'n gedachtegang voor. Bekering onder dwang of zelfs de Inquisitie en de brandstapels kunnen worden gerechtvaardigd met de stelling dat het gaat om de redding van zielen van de eeuwige verdoemenis. Wat is dan nog het tijdelijk lijden van het lichaam tegenover de eeuwige zaligheid?

Ook de gedachte dat dwang gerechtvaardigd zal zijn – maar door de vrijwillige inzet van de gelukkige burgers vrijwel overbodig – om de ideale samenleving te verdedigen als die eenmaal totstandgekomen is, is in veel

utopische bewegingen te herkennen. Om gelijkheid te blijven waarborgen zijn er strenge eisen aan de mogelijkheden tot inkomensverwerving, bijvoorbeeld door maximuminkomens; meestal is er gemeenschappelijk bezit. Eten en kleding zijn eenvoudig en voorzien alleen in de 'echte' behoeften. Om te zorgen dat allerlei onaangenaam werk toch gedaan wordt, wordt vaak een algemene dienstplicht voor dit soort werk bepleit. Mensen die zich niet conformeren aan de sociaal noodzakelijke regels, moeten worden heropgevoed tot ze begrijpen dat hun houding tegen het algemeen belang en ook tegen hun eigen belang indruiste. Om intellectuele dwalingen tegen te gaan, en in het hogere partijbelang, moeten dissidenten worden gedwongen tot zelfkritiek of anders uit de partij worden gezet.

Eenzelfde basisidee ligt ten grondslag aan beide gedachten. Om het waardevolle doel te bereiken en om het vervolgens te verdedigen, zijn op het eerste gezicht onacceptabele middelen nodig en gerechtvaardigd.⁸ Dat dit vaak samengaat met een ideologische geslotenheid en paternalisme, hoeft nauwelijks te worden toegelicht. Wie overtuigd is van het eigen gelijk en heilig gelooft dat er één weg is om het ideaal te realiseren, krijgt bijna als vanzelf de neiging om ook anderen te helpen – zo nodig te dwingen – in te gaan tot het heil. Net als bij het opvoeden van kinderen is immers zeker dat de betrokkenen later zullen inzien dat het voor hun eigen bestwil was en dat het bovendien ook nog in het algemeen belang was. Gebruik van dwang, en zo nodig geweld, is voor zo'n geweldig belangrijk doel wel te rechtvaardigen.

Deze argumentatie bestaat uit twee stappen:

1. De ideale samenleving is maakbaar door een radicale omwenteling en vervolgens beheersbaar door een gedetailleerde regulering en planning.
2. Om dat doel te verwezenlijken en daarna te blijven realiseren, zijn bepaalde vormen van dwang en geweld nodig. Omdat het ideaal zo waardevol is, heiligt dit doel de middelen.

De eerste stap lijkt echter niet noodzakelijk in een idealistische benadering zoals ik die tot nu toe heb bepleit, en staat daarmee zelfs op gespannen voet. Immers, ik heb benadrukt dat we een ideaal nooit compleet kunnen beschrijven, wat in strijd is met de gedachte van een utopia als een complete beschrijving van de ideale samenleving. En de vooronderstelling van volledige maakbaarheid van de utopie is in strijd met de gedachte dat idealen nooit geheel realiseerbaar zijn. Maar de mogelijke noodzaak van geweld en dwang en van gedetailleerde planning en regulering die weinig ruimte laat voor individuele vrijheid, zijn nog niet aan de orde geweest. Achterhuis maakt op zijn minst aannemelijk dat in bepaalde vormen van idealisme er een duidelijke tendens is in deze richting.

De vraag is dus of dat voor iedere vorm van idealisme geldt en zo nee, hoe deze tendens vermeden kan worden.

Beheersbaarheid

In utopische literatuur is er doorgaans een onbegrensd vertrouwen in de beheersbaarheid van de samenleving. Om de ideale samenleving in stand te houden, is het dagelijks leven tot in de details geregeld. Vaak zijn niet alleen de arbeidstijden sterk gereguleerd, maar ook de tijden gereserveerd voor eten, sport en ontspanning (doorgaans van stichtende of culturele aard). Opvallend is daarbij de uniformiteit: iedereen valt onder dezelfde regels en leidt dus hetzelfde leven. Voor individuele variatie is weinig ruimte, laat staan voor experimenten met alternatieve leefstijlen.⁹ Naast de formele controle is er bovendien door de organisatie van de samenleving en de onderverdeling ervan in kleinere groepen gezinnen een zeer grote sociale controle.

Omdat iedereen inziet dat de gestelde regels in het algemeen belang zijn, zijn er doorgaans weinig overtredingen van de regels. Zelfs als de regels de vrijheid bieden om af te wijken, wordt daar weinig of geen gebruik van gemaakt, omdat alle burgers immers rationeel het goede nastreven. Zo bestaan er in Mores *Utopia* naast gemeenschappelijke maaltijdvoorzieningen ook mogelijkheden om apart te koken en te eten; alleen maakt daar vrijwel nooit iemand gebruik van omdat er geen behoefte aan is. Iedereen doet als vanzelf het goede. Natuurlijk zijn er kleine groepen afwijkende elementen, maar die kunnen doorgaans worden heropgevoed; alleen bij hardnekkige criminaliteit worden dergelijke elementen soms uit de samenleving verwijderd (of – veel productiever – veroordeeld tot het verrichten van onaangename maar noodzakelijke werkzaamheden).

Wat is er nu eigenlijk mis met deze droom van de perfecte beheersing? Twee dingen: dat hij onrealistisch is en dat hij onwenselijk is. Totale beheersing is een onrealistisch idee, omdat het geen rekening houdt met de beperkte mogelijkheden om de werkelijkheid te kennen en te sturen, maar vooral omdat er een onhoudbaar idee over de menselijke natuur aan ten grondslag ligt. In de afgelopen decennia is steeds meer inzicht verworven in de beperkte mogelijkheden die een overheid heeft om menselijk gedrag te sturen. Wetgeving blijkt vaak weinig effect te hebben op het menselijk gedrag en zelfs strafbepalingen hebben maar een beperkte afschrikkende werking. Maatschappelijke ontwikkelingen blijken in hoge mate onvoorspelbaar en nauwelijks te sturen. De gedachte van de totale

beheersbaarheid van het maatschappelijk leven is een illusie. De gedachte dat we kunnen voorspellen dat een radicale omwenteling ons bij de utopie zal brengen, is in dat licht al helemaal onhoudbaar.

Dit alles houdt vooral verband met het feit dat mensen geen machines zijn, maar vrije en creatieve individuen, die zelf bepalen wat ze willen. Naast een onmiskenbare neiging tot conformisme is er evenzeer een neiging om grenzen te verkennen en te overschrijden en het nieuwe te ontdekken. Dit zorgt voor een voortdurende verandering en vernieuwing van de samenleving. Het utopisch denken stelt een groot vertrouwen in een Nieuwe Mens, die in de gelukzalige omstandigheden van de nieuwe wereld geheel rationeel vanzelf het goede zal doen. Men vertrouwt er dus op dat in een perfecte samenleving er een nieuw type van geheel verlichte mensen zal bestaan, dat niet alleen niet meer egoïstisch is, maar ook niet meer geneigd is om voortdurend nieuwe mogelijkheden te onderzoeken en de zin van de maatschappelijke ordeningen ter discussie te stellen of op zijn minst deze ordeningen soms te ontwijken. Dit is een veel te eenzijdig beeld van de mens, dat geen grond vindt in de realiteit.

Belangrijker nog is het bezwaar dat het ook onwenselijk is. Om de utopische samenleving te laten functioneren moeten mensen zich voortdurend conformeren en houden ze weinig vrijheid over.¹⁰ Een groot deel van hun leven is voorbestemd, zelfs al wordt er soms rekening gehouden met individuele aanleg in de beroepskeuze. Voor pluralisme van levensstijlen is geen plaats, voor politieke meningsverschillen evenmin. Men leeft immers al in de ideale samenleving en heeft daar een ideaal leven, dus is er geen reden voor diversiteit. Ook voor creativiteit, voor experimenten met andere levensstijlen en opvattingen, voor verdere ontwikkelingen is nauwelijks ruimte.¹¹ Het gevolg is dat de meeste utopia's erg saai zijn; er gebeurt zelden iets spannends of iets nieuws en verrassends. Niet voor niets zijn veel utopia's uitermate stabiele samenlevingen waar weinig verandert. De filosoof Bertrand Russell wijst er terecht op dat de droom van een perfecte, voltooide samenleving waarin aan alle vermoeidheid en inspanningen een einde gekomen is, heel begrijpelijk is als reactie op het dagelijks leven van veel mensen. Maar activiteit en vooral creativiteit zijn ook een vereiste voor een gelukkig leven, en zullen daarom altijd weer de status quo ondergraven:

There can be no final goal for human institutions; the best are those that most encourage progress toward others still better. Without effort and change, human life cannot remain good. It is not a finished Utopia that we ought to desire, but a world where imagination and hope are alive and active.¹²

Bovendien wordt in het utopisch denken de vrijheid van individuen heel sterk ingeperkt om die goede samenleving in stand te houden. In de literaire utopia's wordt dit probleem meestal weggepoetst door de veronderstelling dat mensen de regels vrijwillig naleven omdat ze de redelijkheid ervan inzien.¹³ Maar hier wringt de overgang naar het in praktijk brengen van een utopie. In de realiteit zullen veel mensen het helemaal niet zo'n ideale samenleving vinden, andere levensstijlen prefereren, andere opvattingen over de goede samenleving of het goede leven aanhangen. Het risico van meningsverschillen en normafwijkend gedrag is levensgroot en in de 'gerealiseerde utopie' is dan het gebruik van dwang onvermijdelijk. Maar dat is volgens de voorstanders van de utopie immers legitiem, omdat de dissidenten blijkbaar de 'Oude Mens' nog onvoldoende hebben afgelegd en dus heropvoeding nodig hebben.

Tegen de logica van de communistische heropvoedingskampen of de katholieke Inquisitie is weinig in te brengen. In zoverre heeft Achterhuis gelijk wanneer hij stelt dat er een immanente logica is van de utopie die leidt tot onderdrukking. Wanneer men, geleid door de gedachte van de totale beheersbaarheid, de utopie daadwerkelijk tracht te realiseren, is dat risico van onderdrukking zeer groot. Ook in het citaat van Isaiah Berlin waarmee dit hoofdstuk begint, komt dit tot uitdrukking.

De bezwaren tegen utopisme komen er dus op neer dat er zowel theoretisch als praktisch te weinig ruimte is voor de menselijke vrijheid. In de meeste literaire of theoretische beschrijvingen van de utopische samenleving wordt de vrijheid ingrijpend beperkt, terwijl dit toch een van de belangrijkste waarden is die een ideale samenleving zou moeten belichamen. In de meeste pogingen om de utopie daadwerkelijk in praktijk te brengen blijkt bovendien dat wanneer mensen toch die vrijheid uitoefenen met als gevolg een pluralisme van levensstijlen, politieke verscheidenheid en het ter discussie stellen van de utopie, te vanzelfsprekend wordt gegrepen naar dwang en geweld.

We zullen dus moeten waken voor de gedachte dat de samenleving volledig beheersbaar is; dit element van het utopisch denken moet worden verworpen.¹⁴ Maar dat betekent nog niet dat we de gedachte dat de samenleving gedeeltelijk maakbaar is ook moeten afzweren. Uit het feit dat perfecte beheersing niet kan en niet wenselijk is, volgt niet dat we moeten afzien van iedere poging tot beïnvloeding. Het lijkt me dat sommige anti-utopisten als Crombag en Achterhuis in dit opzicht doorschieten. In iedere poging om de samenleving althans gedeeltelijk te controleren of te beïnvloeden, ontwaren ze al snel een utopisch machtsstreven of een illusiepolitiek.

Dit past natuurlijk in een bredere kritiek op de idee van maakbaarheid van de samenleving. De maakbaarheidsgedachte is overigens helemaal niet exclusief voor idealisme of utopisme. Volgens de socioloog Jan Willem Duyvendak zijn in Nederland juist de liberalen de uitvinders ervan en is de periode waarin een sterk veranderingsgezind kabinet, het kabinet-Den Uyl, aan het bewind was de laagconjunctuur van de maakbaarheidsgedachte.¹⁵ Juist in de idealistische jaren zeventig toen men sterk gericht was op sociale veranderingen, was als gevolg van recente emancipatieprocessen de weerstand tegen paternalistische praktijken groot, wat leidde tot het taboe op maakbaarheid.

In de discussie hierover slaan sommigen door. Dat de samenleving niet compleet maakbaar en beheersbaar is, betekent nog niet het failliet van iedere poging om de samenleving te veranderen en te verbeteren.¹⁶ Ook al moeten we erkennen dat de perfecte samenleving (gelukkig maar) nooit bereikt zal worden, het streven naar een betere samenleving is daarmee nog niet onderuitgehaald. Het is immers ook een ervaringsfeit dat tot op zekere hoogte verbeteringen wel degelijk mogelijk zijn en dat idealistische inzet daarbij een positieve rol kan spelen. Wie kijkt naar de strijd om het kiesrecht en om sociale rechtvaardigheid in het begin van de vorige eeuw, of die om de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen en lesbiennes in de tweede helft van die eeuw, ziet daarin dat er wel degelijk vooruitgang mogelijk is, ook al is het ideaal bepaald niet bereikt.

Er is geen reden voor eenzijdig optimisme dat de ideale samenleving gerealiseerd kan worden. Maar er is evenmin reden om aan te nemen dat we niet in ieder geval een stuk dichterbij de richting van een ideale samenleving kunnen komen en dat het zinvol is bepaalde idealen na te streven. Een realistisch idealisme vermijdt beide extremen.

De droom van de harmonie

Er is nog een dieperliggende reden waarom de meeste utopieën tekortschieten en zowel onmogelijk als onwenselijk zijn. In de voorgestelde ideale samenlevingen bestaan doorgaans geen conflicten, geen strijd en onderlinge tegenstellingen. Alle mensen leven harmonieus samen en komen tot volledige zelfontplooiing en volmaakt geluk. Zij leven geheel in harmonie met zichzelf en hun omgeving.

Dit is een illusie. Een samenleving kent altijd verschillende idealen, die onderling conflicterende eisen met zich mee kunnen brengen. Het vrijheidsideaal kan in andere richtingen wijzen dan idealen als rechtvaardigheid

en gelijkwaardigheid. In iedere samenleving waar vrijheid als een belangrijk ideaal wordt hooggehouden – met andere woorden, in iedere goede samenleving – doen zich dergelijke conflicten voor.¹⁷ Maar dit is een veel algemener probleem. Meer werkgelegenheid conflicteert vaak met behoud van natuurgebieden of zorg voor het milieu; een betere gezondheidszorg vereist middelen die niet voor een beter onderwijs kunnen worden ingezet. Het is een waanidee om te verwachten dat in een ideale samenleving dergelijke tegenstellingen niet meer zouden bestaan.

Omdat mensen verschillend denken over de onderlinge verhouding van dergelijke conflicterende idealen (en er vaak ook conflicterende belangen bij hebben), zijn politieke meningsverschillen onvermijdelijk. Pluralisme van opvattingen over hoe de samenleving zich het beste verder kan ontwikkelen is een wezenskenmerk van een democratie. Er is slechts één mogelijkheid om dit – althans in theorie – te vermijden: door ervan uit te gaan dat de samenleving af is en het perfecte compromis behelst tussen de verschillende idealen en belangen. Maar dit is de dood in de pot. Er is dan geen verdere mogelijkheid tot verandering, tot groei en tot ontplooiing van tot dusverre niet ontwikkelde menselijke talenten. Het leven van een individu verschilt dan niet wezenlijk meer van dat van zijn ouders, of zelfs van zijn verre voorouders.¹⁸ Eerder heb ik al opgemerkt dat het bij mensen hoort om naar iets te streven, zich op idealen te richten. Dat zou ook in Utopia niet anders zijn. Ook daar zouden mensen zich niet neerleggen bij het toevallig bereikte compromis tussen de verschillende idealen, maar zouden ze bepaalde idealen blijven nastreven die onvolledig gerealiseerd zijn. Daarmee is de dynamiek onvermijdelijk en dus de meningsverschillen over de richting van de ontwikkeling.

De blindheid voor deze onvermijdelijkheid van conflicten lijkt voort te komen uit de gedachte van utopisten dat de voornaamste conflicten individuele belangenconflicten zijn. In een rechtvaardige samenleving zijn deze rechtvaardig opgelost en over de wenselijke samenleving zijn we het eens, want die is er dan al. Dus is er geen reden meer voor conflicten. Maar dit is naïef. Ook in een ideale samenleving zullen er belangenconflicten zijn: niet iedereen kan dat mooi gelegen huis hebben of die begeerde politieke functie, en een relatie met die aantrekkelijke filmster of populaire popzanger is al helemaal voor weinigen weggelegd. Alleen door een volstrekte gelijk-schakeling, waarin alle huizen identiek zijn, alle mensen identieke kleding hebben, aantrekkelijke functies puur door het lot rouleren of toegewezen worden op basis van geheel onomstreden kwaliteitscriteria kan dit geminimaliseerd worden, en we zien dan ook dat veel utopia's een dergelijke uniformiteit inhouden. Maar een samenleving zonder onderlinge ver-

schillen en diversiteit, met andere woorden zonder de mogelijkheid om een eigen individualiteit te ontwikkelen, is niet bepaald een aantrekkelijke samenleving. In die samenlevingen waar een dergelijke eenvormigheid feitelijk is geïntroduceerd, zoals in China, zie je dan ook dat die moeilijk in stand te houden is, omdat individuen steeds weer proberen zich te onderscheiden – al is het maar door subtiele verschillen in kleding of haar.

Belangrijker nog dan de individuele belangenconflicten zijn de conflicten over hoe de samenleving als geheel eruit moet zien. Ook met ruimere middelen kunnen we niet alles tegelijk. Er zullen keuzes moeten worden gemaakt, prioriteiten gesteld. Veel mensen zouden graag willen wonen in een huisje in een mooi natuurgebied, maar als we dat onbeperkt toestaan, blijft er geen natuurgebied meer over. De conflicterende belangen van aantrekkelijk wonen en het behoud van natuurgebieden moeten dus tegen elkaar worden afgewogen. Daarover is een politieke discussie wenselijk en zal een besluit genomen moeten worden waar nooit iedereen helemaal gelukkig mee is. En dus blijft er iets te wensen over in de ideale samenleving en blijft de behoefte aan veranderingen bestaan. Mensen kunnen niet alles tegelijk hebben, maar ze zullen blijven hopen dat het beter kan.

Ook op individueel niveau doet dit verschijnsel zich voor. In een ideale samenleving staat niets mensen in de weg om zich volledig te ontplooien en hun talenten tot bloei te brengen. Natuurlijk zijn er nu nog tal van zaken die mensen hierin belemmeren, zoals gebrekkige scholingsmogelijkheden en financiële middelen. Maar die zullen in Utopia niet meer aanwezig zijn. Zo zou je het naïeve ideaal misschien kunnen omschrijven. Maar ook bij ideale omstandigheden kan men niet alles tegelijk.

Albert Schweitzer was een veelzijdig begaafd man. Op zijn dertigste was hij al een beroemd theoloog en een uitstekend organist. Toch koos hij ervoor om een medicijnenopleiding te gaan volgen en zich in Afrika te wijden aan de zorg voor de zieken. Zijn theologische en musicale talenten kwamen hierdoor natuurlijk niet tot volledige bloei, ook al probeerde hij op beide gebieden zo goed mogelijk bij te blijven.¹⁹ Hij werd dus gedwongen tot wat vaak een 'tragische keuze' wordt genoemd: hij moest voor een van zijn persoonlijke idealen kiezen, daarbij andere idealen offerend.²⁰

Niet iedereen heeft natuurlijk de veelzijdigheid van een Schweitzer, maar in ieders leven kunnen dergelijke keuzes een rol spelen. Illustratief is de uitspraak van een vredesactivist in een interview dat hij zich het liefst helemaal aan de strijd voor de vrede zou wijden, maar dat zijn vriendin graag kinderen wilde. Ook in de literatuur is deze tragische onvereenigbaarheid van idealen een bekend thema. In Herman Hesses boek *Narziss und*

Goldmund voelt Goldmund zich aanvankelijk verscheurd tussen twee tegenstrijdige persoonsidealen, die van de geleerde Narziss en de vriendelijke en eenvoudige abt Daniel:

Er konnte nicht den guten demütigen Abt zum Ideal und Vorbild haben und zugleich den überklugen, gelehrten, scharfgeistigen Narziss. Und dennoch strebte er mit allen Seelenkräften seiner Jugend beiden Idealen nach, den unvereinbaren. Oft machte ihn das leiden.²¹

Uiteindelijk blijkt voor hem nog een derde persoonsideaal het juiste: dat van de intens levende kunstenaar. Maar om deze roeping te kunnen volgen en grote kunst te kunnen maken, moet hij bewust afzien van de beide andere idealen en de beslotenheid en rust van het klooster verlaten.

Ook in een ideale samenleving, waar mensen in principe de kans krijgen om hun talenten zo goed mogelijk te ontplooien, zijn dergelijke tragische keuzes onvermijdelijk. We kunnen niet al onze mogelijkheden benutten, en we moeten zelf kiezen. Dat betekent dat we zullen moeten leven met conflicten in onszelf over wat we eigenlijk willen, en met het voortdurend besef dat we mogelijkheden voor onszelf hebben afgesneden. De gedachte dat we voortdurend geheel in harmonie met onszelf zullen leven, is in dat licht gezien dan ook naïef.²²

De perfecte harmonie is dus zowel op de schaal van de samenleving als op de schaal van het individuele leven een illusie. Interne verdeeldheid en conflicten zijn onvermijdelijk. En niet alleen dat: ze zijn ook wenselijk, omdat zonder hen geen ontwikkeling, geen diversiteit en uiteindelijk geen vrijheid mogelijk is. De droom der harmonie is op het eerste gezicht prachtig: een wereld zonder conflicten, zonder strijd, waarin volmaakt geluk bestaat. Alleen is hij niet haalbaar en niet wenselijk. Diversiteit en meningsverschillen, conflicten en strijd horen bij het menselijk leven. Het is niet de vraag hoe we ze kunnen uitbannen, maar hoe we ermee kunnen leren omgaan op een vruchtbare manier.

Maar als we dit alles serieus nemen, zullen we ook moeten erkennen dat het realiseren van een ideale wereld niet mogelijk is, juist omdat voortdurende strijd en meningsverschillen het moeizaam bereikte evenwicht steeds weer in gevaar zouden brengen. Steeds verdergaande dwang en afgedwongen eenvormigheid zouden dan zijn vereist om het evenwicht te beschermen, waardoor dit juist weer in andere opzichten (minder vrijheid en diversiteit) uit zijn evenwicht zou worden gebracht.

Een belangrijke stap in de 'logica van de utopie' is dat een radicale omwenteling vereist is waarbij dwang en geweld onvermijdelijk zijn, waarbij het doel de middelen heiligt. Ook dit is in idealistische bewegingen een veelvoorkomend denkpatroon. We moeten vanuit een zeer onrechtvaardige wereld naar de perfecte wereld en dat vergt een grote verandering. Tegen een dergelijke radicale verandering bestaat weerstand, vooral van mensen die veel te verliezen hebben bij de status quo. We zullen dus die omwenteling met dwang en zo nodig met geweld moeten doorzetten, anders komt die nooit tot stand. Dat betekent dat er inderdaad slachtoffers kunnen vallen, maar dat is helaas onvermijdelijk. In het licht van de ideale samenleving die daarna bereikt wordt, is dit echter te verwaarlozen.

Op verschillende punten kan de redenering worden bekritiseerd. De huidige wereld is doorgaans aanmerkelijk minder zwart en het ideaal is minder welomschreven dan gesuggereerd. Bovendien is onduidelijk waarom alleen een radicale, zelfs gewelddadige omwenteling succes kan hebben en een geleidelijker veranderingsproces is uitgesloten. Er kunnen meerdere wegen naar Rome zijn. En ten slotte is de vraag of dit doel inderdaad de voorgestelde middelen heiligt.

Om met het laatste te beginnen: soms heiligt het doel inderdaad de middelen. Een politieman mag om burgers te beschermen geweld gebruiken, ook al is geweld op zich doorgaans verkeerd. Bovendien hangt de aanvaardbaarheid wel degelijk af van het doel: datzelfde geweld is niet toegestaan om een fietser aan te houden die door rood licht rijdt. Op zich is het dus denkbaar dat voor het bereiken van een veel betere samenleving dan de huidige, of voor het dichterbij brengen van een ideaal, vormen van geweld en dwang zijn toegestaan die we normaal gesproken zouden afwijzen.²³ De geallieerden en het verzet in de Tweede Wereldoorlog gebruikten geweld om een democratisch en vrij Europa te bereiken. In het algemeen was dit gerechtvaardigd, maar bij elke afzonderlijke oorlogshandeling kan de vraag worden gesteld of deze handeling gerechtvaardigd was. (Zo kunnen we bijvoorbeeld vraagtekens plaatsen bij de massale bombardementen van Duitse steden als Dresden.) Om een dergelijke vraag te kunnen beantwoorden, is een zorgvuldige afweging nodig, waarbij allerlei factoren worden meegenomen: de mogelijkheid van alternatieven, de verhouding tussen het belang van het doel en de nadelige gevolgen van het middel, de effectiviteit van het middel etc.

Utopische bewegingen schieten hierbij vaak in meerdere opzichten tekort. Meestal wordt de discussie over de verhouding tussen doel en

middel nauwelijks gevoerd. En als het al gebeurt, wordt de utopie als extreem waardevol gezien en worden de slachtoffers gebagatelliseerd als incidentele overgangsproblemen die in het niet vallen bij de oneindige gelukzalige toekomst. Het belangrijkste bezwaar is echter dat door de ideologische geslotenheid men zich niet afvraagt of er ook andere manieren zijn om het ideaal dichterbij te brengen.

Het bijzondere van idealen is nu juist dat er verschillende invullingen mogelijk zijn en dat men de nadruk kan leggen op verschillende aspecten van het ideaal. Dat geeft al een groot aantal verschillende manieren om het ideaal na te streven. Als we ons bovendien realiseren dat zelfs bepaalde aspecten van het ideaal nooit helemaal te bereiken zijn (laat staan dat het ideaal als geheel te realiseren is), is duidelijk dat sterk uiteenlopende prioriteiten mogelijk zijn over welke aspecten we het belangrijkste vinden. Het gevolg is een grote verscheidenheid aan legitieme opvattingen.

Het ideaal van de rechtvaardige samenleving is heel complex en bestaat weer uit verschillende deelidealen. Sommigen zullen in het streven ernaar de nadruk leggen op een grotere inkomensgelijkheid van alle werkenden, terwijl anderen zich meer ergeren aan de bestaande ongelijkheden tussen mannen en vrouwen. Beide groepen richten zich dan op verschillende aspecten van dit ideaal en zullen daarbij behorende uiteenlopende strategieën kiezen. In de jaren zeventig werden de tegenstellingen tussen beide invullingen vaak aanleiding tot verbeter en onvruchtbare debatten binnen linkse partijen over welk aspect prioriteit diende te hebben. Dient de socialistische samenleving waarin de algemene inkomensongelijkheid overwonnen is, eerst gerealiseerd te worden en is de bevrijding van de vrouwen daaraan ondergeschikt of is het een niet los te zien van het ander en moeten ze dus tegelijkertijd nagestreefd worden? In deze debatten overheerste vooral bij de voorstanders van de eerste positie te veel de veronderstelling dat er één duidelijk ideaal was met één duidelijke weg ernaartoe. Wanneer men had ingezien dat er meerdere kanten aan het ideaal zaten (of meerdere legitieme idealen waren) en er dus ook meerdere legitieme manieren waren om zich in te zetten voor dit ideaal, waren dergelijke discussies op zijn minst minder heftig geweest.

Er is dus een pluralisme van meerdere legitieme manieren om hetzelfde ideaal na te streven, of soms ook om verschillende idealen na te streven. Een belangrijke tegenstelling waarin dat pluralisme tot uitdrukking komt, is die tussen direct en indirect idealisme. Bij direct idealisme doet men alsof het ideaal hier en nu al gerealiseerd is en handelt men overeenkomstig de normen die in zo'n situatie zouden gelden. Als het ideaal de geweldloze

samenleving is, ziet men nu al af van iedere vorm van geweld en wordt principieel pacifist. Wie als ideaal de volstreekte gelijkheid en gemeenschappelijkheid van bezit heeft, richt een commune of kloostergemeenschap op waarin dit principe gestalte krijgt. Dit direct idealisme laat hier en nu al iets zien van de realisering van dat ideaal, ook al is het op bescheiden schaal.

Indirect idealisme is meer strategisch en onderzoekt welke strategie op lange termijn het gewenste ideaal dichterbij kan brengen. Om bijvoorbeeld een vreedzame samenleving te bevorderen houdt men een leger in stand, ter verdediging tegen agressie of als interventiemacht voor humanitaire doelen. Beperkte inzet van geweld wordt nodig geacht om hogere waarden te dienen (bijvoorbeeld de bescherming van onschuldige burgers). Op deze wijze hoopt men geleidelijk toe te groeien naar de vreedzame werelddamenleving. De verwezenlijking van het ideaal wordt geheel in de toekomst geprojecteerd.

Beide benaderingen zijn te eenzijdig. Wie uitsluitend kiest voor direct idealisme, staat vaak machteloos tegenover onrecht. In een wereld waarin machtspolitiek de toon aangeeft, zal iemand die niet bereid is tot op zekere hoogte het spel mee te spelen, vaak weinig bereiken. Getuigenispolitiek resulteert misschien in schone handen, maar verandert niet veel. Wie de directe realisering van het ideaal verabsoluteert, loopt daarom het risico van naïviteit, van afzijdigheid bij pogingen de bestaande orde te veranderen. Als alle maatschappijcritici zich terugtrekken op een boerderijtje in Frankrijk om daar in harmonie met de natuur te gaan leven, heeft dat weinig effect op onze samenleving. Vuile handen zijn soms nodig omdat we nu eenmaal in een niet-perfekte samenleving leven.

Maar wie uitsluitend kiest voor een doelrationele calculatie, overschat gauw de mogelijkheden van sturing en beïnvloeding. Juist omdat de toekomst niet voorspeld kan worden en we altijd geneigd zijn deze eenzijdig te beoordelen maken we daarbij gemakkelijk fouten. Dan vervalt men al snel in een situatie waarin men middelen inzet die juist averechts werken of intrinsiek verwerpelijk zijn, en waarin het doel bijna alle middelen heiligt. Ter wille van de wereldvrede worden dan bomaanslagen gerechtvaardigd. Maar we kunnen nooit zeker weten wat de beste strategie is en of de middelen inderdaad door het doel worden gerechtvaardigd. Daarom is het zinvol ons handelen nooit geheel in het teken van de doel-middelrationaliteit te zetten.

Beide vormen van ideaalgerichtheid vullen elkaar aan en kunnen elkaar corrigeren in hun eenzijdigheid. Tussen beide bestaat een heilzame spanning. Het gaat erom een goede balans te vinden, met andere woorden een evenwichtig idealisme. Elke persoon, elke tijd komt weer tot een

andere verhouding tussen beide. Het lijkt mij bijvoorbeeld dat mensen rond 1980 veel meer gericht waren op grote maatschappelijke idealen en op indirecte manieren (zoals demonstraties, blokkades) om die na te streven dan nu. Nu lijkt er meer een accent te liggen op persoonlijke idealen en op directe manieren om die vorm te geven. De weg naar een goede en vreedzame wereld wordt tegenwoordig (mede onder invloed van New Age) vaker gezocht in het streven om als mens in harmonie met jezelf en je omgeving te leven. Op zich kan dit verantwoord zijn, zolang er een balans blijft en het niet betekent dat men geheel afziet van indirecte manieren en politieke en maatschappelijke activiteiten verwaarloost. 'Verbeter de wereld, begin bij jezelf' is een aardige slogan, maar kan te gemakkelijk ertoe leiden dat we niet verder komen dan dat eerste begin en die hele wereld buiten onszelf vergeten.

In een samenleving hoeft niet iedereen dezelfde keuze te maken, integendeel. In de politiek zijn vuile handen onvermijdelijk en is dus vooral een meer indirect idealisme wenselijk. Van de overheid mogen we verwachten dat deze zo goed mogelijk probeert de samenleving te besturen en daarbij dus ook allerlei middelen gebruikt (zoals beperkt geweld) die voor gewone burgers niet toelaatbaar zijn. Politici moeten durven vuile handen te maken. Anderzijds heeft een samenleving ook behoefte aan burgers die zich zichtbaar niet bij de huidige onrechtvaardigheid neerleggen en in hun eigen leven laten zien dat het anders kan, bijvoorbeeld door zich in te zetten voor geweldloosheid en voor een andere levensstijl. Door hun voorbeeld houden ze het bewustzijn levend dat het niet alleen om calculatie op de lange termijn gaat, maar dat ook hier en nu al iets zichtbaar moet zijn van die idealen waarvoor men zich zegt in te zetten.²⁴

Realistisch, pluralistisch en evenwichtig

Utopisch denken blijkt gemakkelijk te ontsporen. De waarschuwingen daartegen van auteurs als Achterhuis en Crombag en Van Dun zijn terecht. Die ontsporingen zijn weliswaar verbonden aan bepaalde varianten van idealisme die ik utopisme heb genoemd, maar ze zijn niet onvermijdelijk. Daaruit kunnen we lessen trekken voor een idealisme dat de risico's zo veel mogelijk beperkt.

Een verantwoord idealisme moet allereerst realistisch zijn. De samenleving is niet volledig maakbaar en beheersbaar en dus kunnen de pretenties niet te hoog zijn. De menselijke vrijheid staat de voorspelbaarheid en beheersbaarheid in de weg, en die vrijheid is bovendien van grote waarde.

Dit maakt elk utopia, elke complete blauwdruk voor de ideale samenleving, van beperkte betekenis. Anderzijds is het evenmin realistisch om de mogelijkheid van sturing en beïnvloeding van de maatschappelijke ontwikkelingen volledig te ontkennen. Een realistisch idealisme houdt voldoende rekening met de weerbarstige werkelijkheid, zonder zich daarbij neer te leggen.

Verder moet een pluralisme van idealistische opvattingen erkend worden als waardevol. Er zijn verschillende manieren om eenzelfde ideaal dichterbij te brengen, en er zijn meerdere waardevolle idealen. De verschillende manieren kunnen elkaar aanvullen en corrigeren en daarmee juist een eendimensionale ideologische verstarring tegengaan. Die erkenning van dat pluralisme heeft zowel betekenis voor de samenleving als voor het individu. Sommige mensen kiezen ervoor zich vrij eenzijdig voor slechts één specifieke invulling van een ideaal in te zetten. Zolang niet iedereen precies dezelfde keuzes maakt en bovendien iedereen open blijft voor andere idealen en andere manieren om die idealen te verwezenlijken, hoeft dit niet tot problemen te leiden. Een samenleving heeft er baat bij als niet iedereen zich op hetzelfde ideaal en dezelfde invulling daarvan richt, laat staan dat ieder precies dezelfde weg voor ogen heeft om dat ideaal dichterbij te brengen.

Pluralisme is onder meer van belang bij de verhouding tussen directe en indirecte varianten van idealisme. Beide zijn nodig, beide kunnen elkaar corrigeren en aanvullen. We moeten daarom streven naar een evenwichtig idealisme waarin plaats is voor directe en indirecte manieren. De radicale pacifist en de minister van Defensie hebben elkaar nodig, ook al zijn ze in de praktijk vaak elkaars tegenstanders.

10. Naïviteit

Idealisme zonder realisme wordt al snel ineffectief en dromerig. Realisme zonder idealisme vervalt vaak tot onverschilligheid en soms zelfs tot cynisme.

Kees Schuyt en Max Kommer¹

Gebrek aan realiteitszin

Het meest gehoorde bezwaar tegen idealisme is ongetwijfeld dat het naïef is. Het 'haalt toch niets uit'; het houdt onvoldoende rekening met de weerbarstige werkelijkheid. In de echte wereld hebben idealen geen invloed, maar bepalen geld en macht wat er gebeurt. Idealistische voorstellen worden dan ook vaak afgedaan als naïef, onpraktisch, zweverig, onrealistisch. Idealisten zijn hemelbestormers, luchtfietsers, dromers die getuigenis-politiek bedrijven.

Dit verwijt heeft een triviale kern van waarheid. Idealisten richten zich immers op iets wat er (nog) niet is, op een denkbare maar niet bestaande wereld. Maar het verwijt van naïviteit gaat verder dan dat. Het gaat erom dat er onvoldoende rekening wordt gehouden met hoe mensen in elkaar zitten en hoe de samenleving feitelijk functioneert. Idealisten miskennen vaak de realiteit van machtspolitiek en de invloed van economische belangen waartegen morele overwegingen het vaak moeten afleggen. En ze denken te optimistisch over de menselijke natuur, waarin motieven als afgunst, eerzucht en eigenbelang het doorgaans winnen van nobeler motieven. Of ze verliezen de praktische problemen uit het oog. Sommige idealisten gaan zelfs zover de historisch gegroeide werkelijkheid geheel te verwaarlozen, alsof een nieuwe samenleving op de tekentafel kan worden ontworpen en planmatig gerealiseerd.

De geschiedenis van het idealisme is voor een groot deel een geschiedenis van mislukkingen. De afgelopen eeuw zijn er tal van experimenten geweest met nieuwe leefgemeenschappen, doorgaans ver buiten de stedelijke wereld; het merendeel ervan is na kortere of langere tijd gestrand. De leefgemeenschap Walden, gesticht door de bekende schrijver Frederik van Eeden in de bossen bij Laren, was na enkele jaren alweer ter ziele. Veel communes uit de jaren zestig en zeventig trof hetzelfde lot.² Het boerenbestaan was toch veel zwaarder dan gedacht en het bleek vaak moeilijk om het hoofd boven water te houden – zeker voor mensen zonder enige agrarische achtergrond. De onderlinge tegenstellingen leidden vaak

tot stevige ruzies, de onderlinge solidariteit bleek op beperkingen te stuiten en de verworvenheden van de moderne samenleving bleken minder gemakkelijk op te geven dan gedacht.

De ontwikkelingshulp is misschien wel een van de duidelijkste voorbeelden van goedbedoeld idealisme dat tot weinig positieve of zelfs tot negatieve resultaten leidde. Een groot deel van de grootschalige ontwikkelingsprojecten in de afgelopen vijftig jaar is mislukt. De hulpgoederen verdwenen in de handen van de lokale elite of werden gebruikt voor de aanschaf van wapens.³ De nieuwe technologie bleek niet aan te sluiten op de lokale cultuur en stond vaak na enkele jaren ongebruikt weg te roesten. Vaak ook werkte de hulp verstoring op de lokale economie, doordat de import van goedkope of gratis hulpgoederen (vaak afgedankt materiaal of overtollige productie uit het Westen) de lokale producenten uit de markt verdreef. Een nieuwe afhankelijkheid werd gecreëerd, waarbij de lokale bevolking steeds afhankelijker werd van de hulp. Ondertussen werd het voor de ontwikkelingslanden steeds moeilijker de rente en de aflossing op te brengen van de leningen die werden aangegaan voor deze weinig effectieve hulp. Na tientallen jaren ontwikkelingshulp zijn de inkomens- tegenstellingen tussen de rijke wereld en de armste landen alleen maar groter geworden.

Wat er allemaal is misgegaan in de hulp, is een heel complex vraagstuk. Maar een gemeenschappelijke noemer is wel het gebrek aan realiteitszin. In de opzet van de projecten is te weinig aandacht geweest voor de lokale culturele en politieke context, voor de manier waarop de lokale en de wereldeconomie in elkaar zitten. Met de belangen en invloed van lokale machthebbers, maar ook van de eigen hulporganisatie werd onvoldoende rekening gehouden. Te veel is er gedacht vanuit het nagestreefde ideaal, geleid door het gevoel dat er snel iets moest veranderen aan de onaanvaardbare toestand. Te weinig is er gekeken naar de realiteit die allerlei praktische obstakels met zich meebracht waardoor de projecten wel moesten mislukken.

Verschillende vormen van miskenning van de realiteit komen in dit voorbeeld en in de algemene kritiek op het idealisme naar voren. Het meest gebruikelijk is de naïeve overschatting van wat idealisme vermag en de ontkenning van de betekenis van alledaagse machtspolitiek, economische belangen en egoïsme. Daarnaast is er vaak een eenzijdig en beperkt perspectief op de werkelijkheid, waardoor concrete weerstanden en obstakels – maar ook reële mogelijkheden en kansen – worden genegeerd. Als gevolg hiervan blijft idealisme vaak weinig effectief en machteloos. Iemand die onvoldoende rekening houdt met de werkelijkheid, zal minder

goed in staat zijn om die te veranderen. Een politicus of een actievoerder die de invloed van de moderne media negeert en te weinig inspeelt op mogelijkheden van positieve mediaprofilering, zal bijvoorbeeld meestal niet erg succesvol zijn.

Een aantal van deze bezwaren zijn al eerder aan de orde geweest. Ik zal me hier richten op drie thema's: de tegenstellingen tussen idealisme enerzijds en machtspolitiek en economische belangen anderzijds, de tegenstelling tussen idealisme en eigenbelang, en ten slotte het beweerde gebrek aan resultaat dat bij voorbaat ieder idealistisch streven zinloos zou maken.

Machtspolitiek en economische belangen

Zijn idealisten niet volstrekt kansloos tegenover de overmacht van 'het grootkapitaal' en 'de heersende machten'? Is het niet een illusie te menen dat we het daartegen kunnen opnemen? Zo simplistisch wordt het tegenwoordig zelden meer geformuleerd, maar de kerngedachte is helder en begrijpelijk. In deze wereld zijn het niet de nobele bedoelingen die uiteindelijk bepalen wat er gebeurt, maar is het de grote invloed van de economische belangen en machtspolitieke overwegingen.

In het verhaal van het voormalige Tweede-Kamerlid Jacques de Milliano komt deze teleurstelling goed naar voren. Al een half jaar na de verkiezingen verliet hij de Tweede Kamer weer, teleurgesteld in de beperkte mogelijkheden om aan zijn idealisme in de politiek gestalte te geven:

Natuurlijk twijfel je. Ik heb een aantal idealen en de beste plek om ze te verliezen, is de politiek, daar ben ik voor gewaarschuwd. Mensen gaan erin met idealen en komen er cynisch uit, alsof ze door de gehaktmolen zijn gehaald. Ik wist dat ik een risico nam en dat er ook een breukpunt kon ontstaan. Ik had dat niet al na zes maanden verwacht.⁴

En ook de macht van het bedrijfsleven kan niet snel worden overschat. De omzet van de grootste multinationals is groter dan de begroting van de meeste ontwikkelingslanden. De winsten die uit de handel met die landen naar het rijke Westen terugvloeiën, zijn doorgaans een veelvoud van de hulp die vanuit het Westen naar die landen gaat. Gezien de macht van dat internationale bedrijfsleven over die kleine landen is iedere idealistische poging om hen te helpen – zelfs als die effectief zou zijn – nauwelijks meer dan een druppel op een gloeiende plaat.

De beperkte invloed van idealistische inspanningen is gewoon een feit waar we niet omheen kunnen. Machtspolitieke overwegingen en economische belangen zijn meestal doorslaggevend. Natuurlijk zou het naïef zijn om te beweren dat idealen de wereld regeren. Maar door het aldus te presenteren wordt soms ook een valse tegenstelling gecreëerd. Idealen hoeven niet altijd tegenover economische en politieke belangen te staan. Idealistische groepen die goed strategisch denken, kunnen juist inspelen op die belangen en daarmee veranderingen in de goede richting bewerkstelligen. Ook het bedrijfsleven is gevoelig voor publieke druk. De Brent-Sparkwestie is daarvan een goed voorbeeld. Een van de grootste multinationals ter wereld, Shell, moest wijken voor de druk van Greenpeace, die een economisch wapen inzette in de vorm van een consumentenboycot. In plaats van een vervuild olieplatform in de Noordzee te dumpen, moest het naar elders worden versleept om te worden ontmanteld.⁵ Ook op andere punten blijken multinationals gevoelig voor de druk van consumentenorganisaties. Als gevolg daarvan zijn veel ondernemingen inmiddels met gedragscodes gekomen waarin bijvoorbeeld mensenrechten worden bepleit, kinderarbeid wordt verboden en ernstige vormen van milieuvervuiling worden tegengegaan.⁶

Dit blijven natuurlijk relatief beperkte wijzigingen. Maar er lijkt een tendens zichtbaar waarbij het bedrijfsleven een grotere maatschappelijke gevoeligheid ontwikkelt, zowel onder druk van de consumentenorganisaties, vakbonden en actiegroepen als omdat de mensen die er werken het zelf ook belangrijk vinden om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Dit geeft aan dat idealistische overwegingen niet haaks hoeven te staan op de macht van het bedrijfsleven, maar er juist gebruik van kunnen maken. Dat kan door druk van buitenaf, maar ook door invloed van binnenuit, als werknemer of aandeelhouder.⁷

De vroegere houding van veel linkse groepen waarin het bedrijfsleven automatisch verdacht is, is dan ook veel te simpel. Het bedrijfsleven heeft veel macht, maar dat betekent niet dat die macht alleen maar ten gunste van het 'kapitaal' en ten nadele van maatschappelijke idealen kan worden ingezet. In het al vaker aangehaalde *Vrij Nederland*-artikel over de dromen en ambities van de nieuwe generatie wordt dit zichtbaar in het verhaal van Diederik Samsom, een technoloog die nu, als tussenstation in zijn loopbaan, werkzaam is bij Greenpeace.⁸ Hij twijfelt nog over zijn toekomst, of die in het bedrijfsleven of bij de overheid ligt, want hij beseft dat hij met zijn ideaal van invoering van schone energie misschien wel beter bij het bedrijfsleven uit de voeten kan. Een groot bedrijf dat zich nu nog richt op sterk vervuulende en weinig duurzame producten kan immers heel goed dezelfde mentaliteit en middelen inzetten voor het grootschalig ontwikkelen

van duurzame energie. Juist de macht van het bedrijfsleven maakt het ook mogelijk om een belangrijke bijdrage te leveren aan verbeteringen in de goede richting. Wanneer Albert Heijn besluit om (onder druk van consumentenorganisaties) geen producten meer te verkopen waarin genetisch gemodificeerde maïs is verwerkt, heeft dat meer invloed dan wanneer een winkel voor biologische voeding dat doet. Juist door de gezamenlijke druk van Europese consumentenorganisaties en bedrijven staat de grootschalige productie van genetisch gemodificeerde maïs in Amerika nu onder druk.

Ook de politiek biedt voldoende mogelijkheden voor praktisch idealisme. Natuurlijk zijn veel politici ook gericht op het behoud van hun macht en zo mogelijk uitbreiding daarvan. Machtsspelletjes horen daarbij. Maar dat betekent niet dat ze helemaal niet geïnteresseerd zijn in het verwezenlijken van hun politieke idealen, of op zijn minst gevoelig zijn voor druk van anderen. Juist politici zijn uitermate gevoelig voor druk vanuit het publiek, omdat ze herkozen willen worden. Wanneer idealistische bewegingen voldoende mensen weten te mobiliseren, kan dat dan ook belangrijke invloed hebben op de politiek. Bovendien zijn veel mensen toch de politiek ingegaan vanuit idealistische motieven, omdat ze een bijdrage wilden leveren aan de samenleving en die in de goede richting wilden bijsturen. In de dagelijkse problemen van de politiek raken dergelijke motieven vaak op de achtergrond, maar dat betekent nog niet dat ze helemaal verdwijnen.

Macht corrumpeert, en dat geldt voor politici en ambtenaren en ook voor het bedrijfsleven. Wie de lange mars door de instituties aandurft, zal natuurlijk onderweg veranderen en loopt het risico zijn vroegere idealisme gedeeltelijk kwijt te raken. Vuile handen zijn daarbij ook niet te vermijden. Maar tegelijk kan die macht ook ten goede gebruikt worden. Meestal zal de invloed beperkt zijn tot kleinere bijstellingen, maar soms ook kan de invloed gebruikt worden voor wezenlijke veranderingen.

Eigenbelang

Idealisten miskennen vaak de rol die eigenbelang speelt in menselijk handelen. Gegrepen als zij zijn door het ideaal, verwachten zij dat iedereen bereid zal zijn tot dezelfde inspanningen en opofferingen als zijzelf. Als vervolgens blijkt dat anderen helemaal geen zin hebben in het opofferen van vrije avonden voor vergaderingen of van vrije zaterdagen voor demonstraties, raken zij teleurgesteld en vaak zelfs verbitterd. Hetzelfde geldt voor bewegingen of leefgemeenschappen die alles willen delen. Meestal blijkt al snel dat niet iedereen hiertoe bereid is.⁹

Idealisten hebben vaak een te optimistische kijk op de menselijke natuur. Ze miskennen dat zeker niet iedereen bereid is voortdurend zijn eigenbelang opzij te schuiven voor het hogere doel of voor het algemeen belang. Wanneer ze toch daarvan uitgaan, zijn hun projecten dan ook tot mislukken gedoemd. Vooral experimenten rond communes of andere bewegingen die veel van hun leden eisten, zijn daaraan ten onder gegaan.

Idealisme en eigenbelang staan dus vaak tegenover elkaar en het is noodzakelijk om tot een realistische inschatting te komen van wat feitelijk van mensen verwacht kan worden. Maar idealisme en eigenbelang hoeven niet altijd een tegenstelling te vormen. Natuurlijk is eigenbelang een belangrijk motief voor menselijk handelen. Zeker in gevallen waar het puur gaat om overleven, zal dat doorgaans sterker zijn dan idealistische motieven. Maar zodra het pure overleven niet meer in het geding is, komt de kwaliteit van het eigen leven sterker naar voren, en idealisme kan juist deel uitmaken van een zinvol leven. Eigenbelang wordt soms ook te beperkt uitgelegd, als alleen maar gericht op het korte-termijn materiële belang, maar het is een veel rijker begrip.

In de eerste hoofdstukken heb ik al verwezen naar auteurs als Nicholas Rescher die het nastreven van idealen als wezenlijk voor het menselijk bestaan beschouwen.¹⁰ Hoewel hij het niet in termen van idealen giet, gaan ook de gedachten van Mihaly Csikszentmihalyi over 'flow' in eenzelfde richting. Mensen kunnen een rijker leven krijgen wanneer ze zich richten op dingen die nu nog boven hun vermogen lijken te zijn.¹¹ Juist door nieuwe en zeer moeilijke taken aan te pakken kunnen mensen groeien. Geluk bestaat volgens Csikszentmihalyi vooral in het beleven van flow-ervaringen waar mensen op de toppen van hun kunnen (en eigenlijk net iets daarboven) bezig zijn.¹² Dit op psychologisch onderzoek gebaseerde idee van 'flow' vertoont sterke parallellen met Aristoteles' idee van geluk, waarbij geluk gezien wordt als het realiseren van potentiële kwaliteiten. Met andere woorden, geluk hangt samen met zelfverwerkelijking.

Het verhaal van Csikszentmihalyi staat nog los van de inhoud van idealen. Flow-ervaringen verbindt hij vooral aan voorbeelden als bergbeklimmen of andere complexe taken waarvoor volledige concentratie nodig is. Maar het bevestigt wel dat ons bestaan aan kwaliteit kan winnen, als we ons niet zonder meer neerleggen bij de beperkingen van dat bestaan, maar onze eigen beperkingen proberen te overstijgen. Idealisme kan in die zin dan ook een alleszins verdedigbare vorm van zelfverwerkelijking zijn, en kan dus in ons eigen belang zijn.

Ook dit wordt goed geïllustreerd door het *Vrij Nederland*-verhaal over de nieuwe generatie, waarin idealisme verbonden wordt met eigenbelang:

Jongeren zien het leveren van een bijdrage aan een betere wereld als een vorm van zelfverwezenlijking. Ze redeneren heel praktisch: help je de wereld, dan help je jezelf.

(...)

Met slim kiezen kun je persoonlijk groeien en je idealen verwezenlijken. Zo zelfverzekerd is de jonge generatie wel.¹³

Wanneer we het eigenbelang voldoende ruim opvatten, dan kan actieve inzet voor de eigen idealen daar deel van uitmaken. Daarbij komt dat het ook in een andere zin in het eigen belang kan zijn om zich in te zetten voor maatschappelijke idealen. Een samenleving waarin de kwaliteit van het onderwijs en de gezondheidszorg hoog is, is in ieders belang. Ook de rijken hebben er belang bij dat de wereld om hen heen niet bestaat uit slecht-opgeleide en slechtverzorgde mensen. Dat is niet alleen vanwege de puur strategische overweging dat sociale ontevredenheid en onrust hen mogelijk schade kunnen berokkenen; ook het besef dat er om hen heen, in de samenleving waar zij deel van uitmaken, mensen het slachtoffer zijn van slecht onderwijs en slechte zorg, kan hun geluk negatief beïnvloeden.¹⁴ Mensen zijn sociale wezens en kunnen zich moeilijk afsluiten voor het lijden van concrete anderen of voor andere misstanden.

Zodra we onszelf niet opvatten als volledig tegenover de samenleving staande, maar als deel uitmakend van de samenleving, is ons eigenbelang dan ook medebepaald door het belang van die samenleving. Wanneer ik in een schone samenleving woon, waar mensen van verschillende culturen vreedzaam samenleven en waar extreme armoede is uitgebannen, is dat ook in mijn belang. Inzet voor dergelijke maatschappelijke idealen kan dus ook in mijn eigen belang zijn.¹⁵

Een goede analyse van eigenbelang toont dus aan dat idealisme soms heel goed daarmee is te verenigen. Toch moet worden toegegeven dat dit zeker niet altijd het geval is. Het zou inderdaad naïef zijn om te denken dat eigenbelang en idealisme altijd in harmonie samengaan. Ook dan hoeft overigens het eigenbelang niet altijd te winnen. Mensen zijn wel degelijk soms bereid tot een zeer vergaande inzet voor hun idealen, in strijd met hun eigen belangen. Maar in veel gevallen zal het eigenbelang toch het zwaarst wegen.

Maar is daarmee het failliet aangetoond van het idealisme? Alleen wanneer men dit als de allesbepalende kracht zou zien die de hele wereld radicaal gaat veranderen. Inderdaad zijn er veel voorbeelden van mensen die dergelijke overtrokken verwachtingen hadden van de bewegingen waar zij deel van uitmaakten. Een dergelijke instelling is zonder meer naïef. Maar dat idealisme soms wordt overstemd door eigenbelang betekent natuurlijk niet

dat het altijd zonder betekenis is. Mijn pleidooi in dit boek is bescheiden: idealisme is zinvol en kan een bijdrage leveren aan een betere kwaliteit van de samenleving en van ons eigen leven. Idealisme is soms in ons eigen belang en is soms in staat om ons te bewegen tot handelen in strijd met ons belang. Dat het dat in de praktijk niet altijd doet, is evenmin een weerlegging van idealisme als het feit dat mensen niet altijd vriendelijk zijn een weerlegging is van het feit dat vriendelijkheid mogelijk en zinvol is.

Het haalt niets uit

De vermeende naïviteit slaat niet alleen op een miskenning van hoe de wereld eruitziet, maar vooral ook van wat praktisch haalbaar is. Idealisme wordt vaak verbonden met jonge mensen die nog onbekommerd kunnen dromen, zoals in het lied *Testament* van Boudewijn de Groot:

Maar ik heb nog wel wat mooie idealen,
Goed van snit, hoewel ze uit de mode zijn.
Wie ze hebben wil, die mag ze komen halen;
Vooral jonge mensen vinden ze nog fijn.

Wie eenmaal oud en volwassen is geworden, ziet in hoe de wereld werkelijk draait en dat er van die idealen toch niets terechtkomt.¹⁶ Hoe je je ook inzet, het maakt toch niets uit.

Wie kijkt naar de ontwikkeling van een aantal wereldproblemen sinds de jaren zeventig, wordt ook niet bepaald enthousiast. Ondanks decennia inzet voor ontwikkelingssamenwerking is er in een groot deel van de Derde Wereld nog steeds extreme armoede. Ondanks tal van acties voor het milieu en de inzet voor een duurzame samenleving is er nog steeds grote milieuvervuiling en worden de natuurlijke hulpbronnen steeds verder uitgeput. Het lijkt allemaal weinig uit te halen. In het licht van deze tegenvallende resultaten lijkt idealisme hopeloos naïef.

Maar tegenover dergelijke moedeloos makende voorbeelden staan ook hoopgevendende voorbeelden. De militaire regimes in Portugal, Spanje en Griekenland waar dertig jaar geleden veel actie tegen werd gevoerd, zijn vervangen door stabiele democratieën. De apartheid in Zuid-Afrika is afgeschaft, ook al is er nog een lange weg te gaan naar een rechtvaardige samenleving.¹⁷ Wie een nog ruimer historisch perspectief kiest, ziet zelfs een positieve trend naar meer democratie. Wereldwijd is er in de afgelopen tweehonderd jaar een duidelijke groei geweest van het aantal democratieën en ook een verhoging van het democratisch gehalte van die democratieën

(bijvoorbeeld door uitbreiding van het kiesrecht).¹⁸

In een aantal gevallen zijn de ontwikkelingen meer gemengd. De communistische regimes in Oost- en Midden-Europa zijn verdwenen, maar wat ervoor in de plaats gekomen is, is niet onverdeeld gunstig. In veel landen is de economische ontwikkeling negatief, hebben zich autoritaire regimes gevestigd en heeft het kapitalisme geleid tot grote armoede naast extreme rijkdom en maffiapraktijken. Etnische problemen hebben geleid tot ernstige conflicten. Daar staat tegenover dat in sommige landen (vooral die in Midden-Europa) zich redelijk stabiele democratieën lijken te ontwikkelen, die ook in economisch opzicht de goede weg zijn ingeslagen.

Uit dergelijke grootschalige ontwikkelingen valt weinig op te maken over de zin van praktisch engagement. De veranderingen – of het uitblijven van veranderingen – zijn uitermate complexe verschijnselen die het gevolg zijn van een groot aantal factoren. Of de inzet van idealistische groepen daar een belangrijke invloed op heeft gehad, is moeilijk te achterhalen. Natuurlijk zijn er enkele voorbeelden waarbij dat wel aannemelijk is, zoals in Zuid-Afrika, waar de binnenlandse en de buitenlandse druk belangrijke factoren waren in het afschaffen van de apartheid en waar het charisma van Mandela een grote rol speelde in het bewerkstelligen van een vreedzame overgang.

Alleen op veel kleinere schaal kan worden aangegeven of idealisme werkelijk iets uitmaakt. Juist op die kleine schaal zijn ook veel aantoonbare successen geboekt door actiegroepen, buurtorganisaties of gewoon individuele burgers. Nieuwe kerncentrales die niet werden gebouwd en een Markermeer dat water bleef, zijn voorbeelden van successen van de milieubeweging – naast alle nederlagen die zij ook heeft geleden. Op sommige plaatsen hebben buurtinitiatieven – al dan niet in samenwerking met de overheid – geleid tot verbetering van de leefbaarheid van een verloederde buurt; in andere plaatsen liepen vergelijkbare pogingen op weinig uit.

Het valt moeilijk op voorhand aan te geven welke pogingen succes zullen hebben. Tegenover Mandela en Havel die, uit de oppositie komend, hun land leidden naar een vreedzame overgang staat een veel groter aantal oppositieleiders die nog in de gevangenis zitten of vermoord zijn. Tegenover al die succesvolle milieuacties staan evenveel niet succesvolle acties, waar de nieuwe weg of de uitbreiding van Schiphol niet kon worden tegengehouden. De belangrijkste les is dan ook dat succes bepaald niet gegarandeerd is en dat men met ernstige teleurstellingen rekening moet houden. Mandela zat eerst tientallen jaren in de gevangenis voor hij president werd. Anderen kwamen er nooit levend uit.

Een realistisch idealisme houdt dus rekening met teleurstellingen en gaat niet bij voorbaat ervan uit dat het allemaal lukt. Maar dat realistisch inzicht hoeft ons niet ervan te weerhouden om ons in te zetten voor onze idealen. Een voorbeeld van zo'n combinatie van realisme en idealisme is Lucas Reijnders, die al jarenlang zeer actief is binnen de Nederlandse milieubeweging. In een artikel in het *Gelders Dagblad* wordt hij afgezet tegen de (ook toen!) kleine groep idealisten uit de jaren zestig.¹⁹ Deze groep liet weliswaar luidkeels van zich horen, maar koesterde zulke hooggespannen idealen dat ze vroeg of laat wel teleurgesteld moest afhaken:

Reijnders behoort tot de volhouders. Omdat hij van nature een man van de lange adem is, maar ook omdat hij niet van die overspannen idealen had. Ook nu de aandacht voor milieu dramatisch is weggezaakt, blijft Reijnders gematigd optimistisch. (...)

Zoals het tij, komen de milieuproblemen vanzelf weer terug op de agenda. (...) Uit de vooruitgang ('Kennis is voor een groot publiek toegankelijk geworden') put hij kracht om door te gaan, want de strijd is nog lang niet gestreden.

Reijnders belichaamt hiermee een 'realistisch idealisme'. Hij is niet overtrokken optimistisch, maar geeft ook de moed niet op. In zijn strijd voor het milieu maakt hij effectief gebruik van de politieke en juridische middelen die er zijn en vooral ook van de mogelijkheden op het gebied van de wetenschap. Een dergelijke benadering is in de samenleving op tal van terreinen te constateren. In hun boek over de reclassering bijvoorbeeld constateren Kees Schuyt en Max Kommer een vergelijkbare tendens. De spanning tussen idealisme en realisme, tussen de oude idealen en de hedendaagse zakelijkheid, is een rode draad in het boek. De hedendaagse reclassering is in hun ogen realistischer geworden omdat men de noodzaak van controle en zelfs structurerende dwang erkent. Maar ze voegen daaraan toe:

Hiermee hoeft het oude idealisme niet te verdwijnen. Sterker zelfs: dit idealisme wordt nu voortgezet met andere middelen, namelijk een realistische kijk op de mogelijkheden van de cliënt, van de reclasseringswerkers zelf en van de reclassering als organisatie. Daarbij wordt tevens onder woorden gebracht dat het realistisch is om van bepaalde waarden en idealen uit te blijven gaan. Idealisme zonder realisme wordt al snel ineffectief en dromerig. Realisme zonder idealisme vervalt vaak tot onverschilligheid en soms zelfs tot cynisme. Het reclasseringswerk van tegenwoordig biedt alle mogelijkheden tot een mooie, misschien zelfs ideale, combinatie van deze twee.²⁰

Idealisme moet dus verbonden worden met realiteitszin. Daarmee is de spanning gegeven dat het enerzijds midden in de werkelijkheid moet staan

en anderzijds op een 'andere' werkelijkheid gericht moet zijn. Die spanning tussen ideaal en werkelijkheid is onvermijdelijk en is juist de bron voor mogelijke veranderingen.

De Amerikaanse socioloog Philip Selznick is een van de voornaamste pleitbezorgers voor zo'n 'realistisch idealisme'. We moeten zowel kijken naar 'what we can aspire to' als naar 'what we have to guard against'.²¹ We moeten zowel gericht zijn op de mogelijkheden als op de risico's. Voor een effectief idealisme moeten we beginnen met een goed inzicht in de werkelijkheid. Maar die werkelijkheid zelf wijst niet alleen op beperkingen, risico's en praktische problemen. Een zorgvuldige bestudering van die werkelijkheid zal ook laten zien dat er mogelijkheden voor verandering zijn en aspiraties om verder te gaan dan de bestaande werkelijkheid.

11. Het einde der grote verhalen

TOEKOMST

IS DAT

NIET IETS

VAN VROEGER

Loesje

Fin de siècle

In de jaren negentig van de vorige eeuw heerste er bij sommige filosofen een fin-de-sièclestemming.¹ De Franse filosoof Lyotard kwam met de stelling van het einde der Grote Verhalen.² Grote verhalen over goed en kwaad, over het wezen van de werkelijkheid en de zin van het bestaan, die tot dusver in de filosofie gangbaar zouden zijn geweest, zouden hebben afgedaan. In Amerika kwam Francis Fukuyama met zijn gedachte van het einde der Geschiedenis.³ Overigens is er wel een gelijkenis tussen de slogans, maar zijn de ideeën van Lyotard en Fukuyama inhoudelijk tegengesteld. Terwijl Lyotard het failliet van alle grote verhalen verdedigt, stelt Fukuyama dat een van die grote verhalen, namelijk het liberalisme, de definitieve overwinning heeft behaald. Omdat Lyotards kritiek radicaler is, zal ik mij eerst op diens visie richten.

Is mijn pleidooi voor een hernieuwde aandacht voor idealisme niet juist een terugkeer naar dergelijke grote verhalen en dus volstrekt achterhaald? Is het inmiddels niet duidelijk dat grote filosofische systemen en daarop gebaseerde normatieve aanspraken of zelfs pogingen om de wereld te verbeteren niet meer van deze tijd zijn? In de afgelopen jaren heb ik deze tegenwerping regelmatig te horen gekregen, vaak vergezeld van een blik vol meewarigheid over mijn filosofische of sociologische naïviteit.

Om te kunnen bekijken of deze tegenwerping terecht is, moeten we eerst weten wat precies met een groot verhaal wordt bedoeld, en waarom dit onhoudbaar wordt geacht. Een groot verhaal omvat in ieder geval drie samenhangende onderdelen:

1. een ontologie of een metafysica: een visie op het heden, op de realiteit (doorgaans vooral op de onderliggende structuren of ideeën, op de werkelijkheid achter de werkelijkheid);
2. een eschatologie of een utopie: een visie op de toekomst, op waar het

allemaal op uitloopt, c.q. zou kunnen uitlopen;

3. een ethiek of een deterministische geschiedfilosofie: een visie over hoe we van het heden naar de toekomst komen, hetzij over hoe we moeten handelen om die toekomst te bereiken, hetzij over hoe de geschiedenis (of een goddelijk ingrijpen) onvermijdelijk leidt tot het geschetste toekomstbeeld.

In een groot verhaal zijn deze drie deelvisies in een samenhangend geheel verbonden tot een omvattend filosofisch (of theologisch) systeem. De marxistische analyse van de economische werkelijkheid van het kapitalisme leidt als vanzelf tot inzichten over de noodzakelijke historische ontwikkeling en over hoe de betere toekomst eruit zal zien. De orthodox-protestantse visie op schepping, zondeval en verlossing door Christus is nauw verbonden met ideeën over het eeuwig leven en het einde der tijden en over hoe mensen behoren te leven. Maar niet alleen orthodoxe vormen van christendom en communisme kunnen als grote verhalen worden gezien. De meeste wereld- en levensbeschouwingen hebben op zijn minst de neiging om steeds verder uit te groeien tot een groot verhaal. Ook het humanistische verlichtingsdenken, gebaseerd op de optimistische idee van menselijke vooruitgang, kent dergelijke grote verhalen. Twee varianten ervan zijn het socialisme en het liberalisme.

Een ideologie kan het beste worden gezien als een speciaal type groot verhaal. Het is namelijk een verhaal dat zijn centrale ideeën, of dogma's, als onwrikbare uitgangspunten hanteert en daardoor nauwelijks meer vatbaar is voor herziening. Het is een afgesloten verhaal. Het kan nog maar beperkt worden aangepast op grond van nieuwe ontwikkelingen in de samenleving of van nieuwe wetenschappelijke inzichten. Er is bovendien geen ruimte voor andere opvattingen, want er is slechts één grote waarheid. Grote verhalen hebben, juist doordat ze zo'n samenhangend systeem van opvattingen vormen, een sterke neiging zich te ontwikkelen tot ideologieën.⁴

De bezwaren tegen dergelijke grote verhalen en vooral tegen de ideologische varianten liggen voor de hand. Het voornaamste bezwaar geldt de claim van absolute zekerheid die aan de meeste grote verhalen wordt verbonden. Waarop is die overtuiging gebaseerd dat het verhaal juist is, en dus niet meer herzien hoeft te worden?⁵ Waarom sluiten we de ogen voor andere mogelijkheden en vooral voor de realiteit die in tal van opzichten niet aan het gesloten wereldbeeld voldoet? Bij elk van de deelverhalen op het gebied van ontologie, utopie en ethiek kunnen vergelijkbare vragen worden gesteld. Waarom is deze specifieke utopie, bijvoorbeeld die van de volstrekt egalitaire samenleving, de enig juiste invulling van de betere

wereld waarnaar we willen streven? En is de als noodzakelijk voorgestelde ontwikkelingsgang der geschiedenis inderdaad zo noodzakelijk? De stelling van auteurs als Lyotard is dat er in 'de moderniteit' nog geloofd werd in onwankelbare fundamenten voor de grote verhalen, maar dat dit geloof nu niet meer houdbaar is.

Een tweede bezwaar is dat door de verzelfstandiging van techniek en economie de maatschappelijke betekenis van de grote verhalen verdwenen is. Noch het 'Onze Vader', noch 'de Internationale' zijn vertaalbaar in een politiek programma dat daadwerkelijk van invloed is op bijvoorbeeld de groei van Schiphol, op de Europese eenwording of de concurrentieslag met de nieuwe Aziatische economieën.⁶ Economische en technologische ontwikkelingen hebben hun eigen dynamiek, en levensbeschouwelijke of politieke ideeën hebben daarop geen enkele invloed. Politieke ideologieën zijn krachteloos geworden in het tijdperk van de globale economie.⁷

Beide bezwaren zijn in de voorgaande vijf hoofdstukken al uitgebreid aan de orde geweest, in verschillende varianten. In feite loopt de kritiek op de grote verhalen in belangrijke mate juist parallel aan de verschillende kritieken op idealisme die ik in de vorige hoofdstukken heb besproken. Ik zie deze kritiek dan ook eerder als een bevestiging van mijn analyse dan als een weerlegging ervan. De kritiek toont zeker niet de onmogelijkheid van een realistisch idealisme aan; integendeel, ze laat vooral zien dat er behoefte aan bestaat.

Ik heb in de vorige hoofdstukken immers geconstateerd dat ideologisering een reëel risico is voor idealisme en dat er tal van voorbeelden te vinden zijn waar dat risico ook verwezenlijkt is. Maar mijn conclusie was steeds dat dit niet onvermijdelijk is en dat er vormen van idealisme zijn die het gevaar van ideologisering weten te vermijden. In reactie hierop heb ik gepleit voor een idealisme dat niet ideologisch gesloten is, maar juist openstaat voor voortdurende herziening. Met andere woorden: voor een ondogmatisch, pluralistisch en realistisch idealisme. En voor elk van de drie genoemde onderdelen van een groot verhaal heb ik betoogd dat een alomvattend verhaal niet nodig en vaak gevaarlijk is, en heb ik gepleit voor bescheidenheid en voor voortdurende kritische reflectie. We hoeven geen alomvattende theorie te hebben over hoe de werkelijkheid 'echt' in elkaar zit. We moeten juist voortdurend met open ogen naar de werkelijkheid kijken en onze opvattingen daaraan zo nodig aanpassen. We hoeven ook geen zekerheid over de toekomst te hebben, ook al kan het zinvol zijn om onze toekomstbeelden zo goed mogelijk uit te werken. Zowel een deterministische geschiedfilosofie als een eenzijdige dogmatische ethiek moeten worden afgewezen. Verschillende manieren om idealen na te streven

kunnen legitiem naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen en corrigeren.

Ook het tweede bezwaar tegen de grote verhalen, het verwijt dat idealisme niets uit zou halen, is uitgebreid aan de orde gekomen. Enerzijds heeft de kritiek op de grote verhalen gelijk voorzover ze de overschatting van de invloed van politieke ideologieën aan de kaak stelt. Er is ongetwijfeld veel naïviteit over de mogelijkheden om de wereld en de mens radicaal te veranderen. In de politiek zijn vaak maar kleine veranderingen en beperkte bijsturingen mogelijk. Maar de kritiek slaat door voorzover ze de volstrekte irrelevantie van normatieve politieke of morele opvattingen inhoudt. We moeten de mogelijkheden om de wereld of onszelf te verbeteren niet overschatten, maar zeker ook niet onderschatten.

Nu zijn pleidooien mooi, maar het moet ook nog mogelijk zijn. Inderdaad is er een voortdurend risico van ontsporing van idealisme, zoals ik ook meermalen heb aangegeven. Maar een risico is nog niet hetzelfde als onvermijdelijkheid. Die onvermijdelijkheid is er niet en ik heb met concrete voorbeelden geïllustreerd dat het ook anders kan. Daarom denk ik dat de kritiek op de grote verhalen niet van toepassing is op de door mij hier bepleite vorm van idealisme. Integendeel, een realistisch idealisme biedt nu juist een alternatief voor de grote verhalen dat niet uitmondt in een postmodern cynisme of volstrekt relativisme zoals dat bij te veel gedesillioneerde postmodernisten naar voren komt.

Het grote verhaal van het einde der grote verhalen

Betekent dat dat ik het nu eens ben met de gedachtegang van het einde der grote verhalen? In één opzicht wel, namelijk dat we moeten waken voor ideologisch gesloten systemen en voor het verabsoluteren van specifieke ethische, utopische of ontologische opvattingen met voorbijgaan aan de werkelijkheid. De kritiek op verabsolutering en ideologisering van grote verhalen deel ik. Maar in een ander opzicht heb ik weinig affiniteit met het grote-verhalendiscours.

Eigenlijk is het einde der grote verhalen namelijk zelf ook zo'n groot verhaal. Het denkt te veel in zwart-wit termen en doet te weinig recht aan de werkelijkheid. Allereerst valt het vooral een extreem ideologische vorm van heel grote verhalen aan, terwijl het te weinig aandacht heeft voor minder ideologische en bescheidener verhalen die in de afgelopen eeuwen evenzeer bestonden, als een minder zichtbare onderstroom. Voor de Angelsaksische filosofie met zijn pragmatisme en analytische filosofie gaat het verhaal al nauwelijks op, omdat veel filosofen daar helemaal niet

dergelijke omvattende pretenties hadden en hebben. 'Piecemeal engineering' in een 'open society' was daar veel meer het parool dan radicale revolutie.⁸ En ook in de continentaal-Europese wereld zijn tal van filosofische en theologische stromingen te vinden die niet als groot verhaal kunnen worden gezien. Naast het orthodox-protestantisme zijn er bijvoorbeeld ook altijd vrijzinniger stromingen geweest. In de ethiek is al decennialang sprake van aandacht voor concrete probleemgerichte analyses die nu juist (hoewel niet altijd even succesvol) probeerden zo veel mogelijk de bredere levensbeschouwelijke achtergronden buiten beschouwing te laten. In de praktische politiek had zelfs een van de meest bevoegen politici van de vorige eeuw, Joop den Uyl, het over de smalle marges en de kleine stapjes van de democratie.

De gedachte van het einde der grote verhalen is veel te zwart-wit in haar schets van hoe er tot dusverre gedacht en gehandeld werd – dat was zeker niet alleen op basis van dergelijke grote verhalen. Maar het is ook vaak te zwart-wit in het alternatief. Het feit dat er geen absolute zekerheid bestaat, sluit niet uit dat we vaak een redelijk vertrouwen mogen hebben in onze oordelen en overtuigingen. Een volstrekt relativisme of zelfs scepticisme zoals door sommige filosofen de afgelopen jaren bepleit, is weer doorschieten naar het andere uiterste. Juist door dit gebrek aan aandacht voor de nuance, en de voorkeur voor brede schematische verklaringen, is de these van het einde der grote verhalen zelf ook weer een groot verhaal.⁹

Het is misschien niet geheel toevallig dat de these van het einde der grote verhalen zelf is uitgegroeid tot weer een groot verhaal en zelfs een ideologie. Veel van de aanhangers hiervan vinden hun wortels in de filosofische stromingen die wel zo'n groot verhaal belichamen, zoals de Frankfurter Schule van Herbert Marcuse en Jürgen Habermas, of in het marxisme.¹⁰ Lyotards kritiek was dus kritiek op de ideologie die zij zelf tot dan toe met veel kracht hadden verdedigd en die voor hen op zijn minst de belangrijkste filosofische of politieke positie was. Vanuit een dergelijke achtergrond viel met Lyotards kritiek inderdaad de filosofie als geheel van zijn voetstuk. Gewend aan omvattende verklaringsschema's zocht men in de kritische these weer naar zo'n omvattend schema en ontwikkelde op basis daarvan een weer even brede theorie als men daarvoor had aangehangen. Een op zich zinvolle kritiek op bepaalde ideologieën werd daarmee opgeblazen tot een veel te breed verhaal over het gangbare denken in het algemeen.

Een vergelijkbaar verschijnsel deed zich al eerder voor in de marxistische hoogtijdagen van de jaren zestig en zeventig. Het marxisme schoot vooral wortel aan de drie confessionele universiteiten in Amsterdam, Nijmegen

en Tilburg, waar de studenten van de ene ideologie op de andere overstapten. Blijkbaar was er een bepaalde ideologische houding, waardoor men met totaal andere ideeën toch op een even ideologische wijze omging. De ene allesverklarende wereldbeschouwing werd verruild voor de andere al even allesverklarende wereldbeschouwing.

In de postmodernistische filosofische omwenteling van de jaren negentig herhaalt zich dit patroon. Het afscheid van het al dan niet marxistisch-ideologisch denken leidt tot een bijna paradoxale, ideologische omgang met een anti-ideologische kritiek. Ook deze wordt weer verabsoluteerd en alle filosofische posities worden in het zwart-wit schema van de grote verhalen gewrongen. Het is een aardige illustratie van hoe gemakkelijk ideologisch denken kan ontstaan en zich kan handhaven – zelfs nog los van de inhoud.

Nederland is af

Fukuyama's ideeën hebben een andere strekking dan die van Lyotard. Volgens Fukuyama is de strijd tussen de grote ideologische systemen voorbij omdat, mede door de overmacht van de Verenigde Staten, het liberalisme de overwinning heeft behaald. Voor de vrije markt en de liberale democratie zijn er geen serieuze alternatieven meer. Stabiele democratieën als de Verenigde Staten of Zwitserland zijn weliswaar niet zonder onrechtvaardigheid of ernstige problemen, maar dat zijn meer problemen van een nog niet volledige verwerkelijking van het liberalisme. Het liberalisme als ideaal is het eindpunt van de Geschiedenis: dat waarin de menselijke ideologische evolutie zijn bestemming vindt.

Op Fukuyama's stellingen is veel kritiek mogelijk. Zo is het nogal naïef om te stellen dat de liberale democratie geen interne tegenstrijdigheden kent.¹¹ En de gedachte dat het er alleen nog maar op aankomt om het liberaal-democratische ideaal verder te implementeren, miskent de ingrijpendheid van de vele problemen waarmee onze wereld worstelt. Ik zal hierop niet verder ingaan, maar naar aanleiding van Fukuyama een algemener probleem behandelen.

Want ik denk dat Fukuyama vooral zoveel weerklank heeft gevonden, omdat hij aansloot op een algemener, heel vaag gevoel in de Westerse wereld. Dat gevoel is dat we de grootste onrechtvaardigheden en sociale problemen nu wel hebben opgelost – althans voorzover het ons eigen land betreft. Het democratisch stelsel functioneert redelijk, we hebben een verzorgingsstaat die extreme armoede voorkomt, vrouwen hebben kiesrecht en zijn hard op weg naar een steeds gelijkwaardiger positie, de economie

floreert en bijna iedereen profiteert daarvan. Kortom, Nederland is af. Natuurlijk zijn er nog wel kleinere onvolkomenheden, maar dat is een kwestie van tijd. Er zijn dus ook geen ernstige misstanden meer waartegen we zouden moeten strijden. Voor idealisme dat ingrijpende veranderingen bepleit, is dus nauwelijks meer aanleiding.

Een dergelijke gedachtegang is goed begrijpelijk. In de afgelopen honderd jaar is inderdaad een aantal schrijnende problemen opgelost of op zijn minst ingrijpend verminderd. Niemand hoeft in Nederland meer van de honger te sterven; huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs zijn belangrijk verbeterd; de democratische instellingen en de rechtsbescherming voor individuele burgers zijn uitgebreid en verstevigd. De grote idealen waarvoor een eeuw geleden werd gestreden zijn voor een belangrijk deel werkelijkheid geworden.

Maar voor een deel ook niet. Er zijn natuurlijk nog steeds tal van problemen en misstanden in Nederland, waaronder ook vrij nieuwe. De problemen in de thuiszorg en de gezondheidszorg leiden ertoe dat bejaarden, zieken en gehandicapten soms op mensonwaardige wijze worden behandeld of aan hun lot overgelaten. De laatste jaren zijn daklozen en verslaafden weer een vertrouwd deel van het straatbeeld geworden. De integratie van etnische minderheden in onze samenleving gaat bepaald niet vanzelf. En de milieuproblemen zijn misschien wat minder direct voelbaar en zichtbaar geworden, maar ze zijn nog wel degelijk aanwezig.

Dit lijstje kan helaas zonder moeite worden uitgebreid. Wie zegt dat Nederland af is, heeft een wel heel beperkt perspectief op de problemen van onze tijd. En op wereldschaal kunnen we al helemaal moeilijk tevreden zijn, met de wereldwijde armoede, de milieuvervuiling en de vele etnische en religieuze conflicten. Toch vermoed ik, ook door de reacties die ik vaak bij lezingen krijg, dat de gedachte dat Nederland min of meer af is en dat de tijd van het idealisme daarom voorbij is, bij veel mensen impliciet leeft. De uitspraak van Loesje boven dit hoofdstuk verwijst naar een breder levende opvatting dat mensen die zich nog inzetten voor een betere toekomst van gisteren zijn. Hoe kan de populariteit van die gedachte verklaard worden?

Natuurlijk zijn er tal van factoren die hierbij een rol spelen, maar ik wil er twee in het bijzonder noemen: de toegenomen complexiteit van de problemen en de onduidelijkheid over wat individuele burgers eraan kunnen doen. Aan de hand van de bewapeningsproblematiek is dit goed te illustreren.

Ten tijde van de Koude Oorlog leek het allemaal vrij simpel. De bewapeningswedloop was een duidelijk en eenvoudig te begrijpen probleem.

Niet alleen kostte deze veel geld dat niet aan zinvoller doelen kon worden uitgegeven, maar er was ook het risico van een (onbedoelde) escalatie met een wereldramp als gevolg. Nederland had als lid van de NAVO een directe en duidelijke verantwoordelijkheid. Door bijvoorbeeld rond 1980 medewerking te verlenen aan de plaatsing van kruisraketten leverde het een bijdrage aan een nieuwe stap in de wedloop. Door niet akkoord te gaan met plaatsing zou het daarentegen een duidelijk signaal kunnen geven. Burgers hadden ook duidelijke middelen ter beschikking om druk uit te oefenen op regering en parlement: via de stembus, massale demonstraties of via acties van burgerlijke ongehoorzaamheid als blokkades en belastingweigering. Zowel het probleem als de mogelijke middelen leken relatief simpel te begrijpen.¹² Daardoor had een idealistische beweging als de vredesbeweging ook een heldere boodschap en een aansprekende strategie.

De toenemende bewapening in de wereld is nog altijd een groot probleem, maar het is inmiddels allemaal veel complexer geworden. De problemen richten zich nu niet meer op twee simpele blokken, Oost en West, en ook niet meer vooral op de kernwapens. Een groot probleem is bijvoorbeeld de opbouw van grote wapenvoorraden door allerlei regimes in vaak arme landen, die mogelijk gebruikt zullen worden bij 'lokale' conflicten of burgeroorlogen. Dit probleem is veel moeilijker grijpbaar en het is ook minder helder wat Nederland en Nederlandse burgers hieraan zouden kunnen doen. Nederland is weliswaar een belangrijke wapenexporteur, maar het is niet duidelijk of eenzijdige vermindering van de export mogelijk en zinvol is. En het is al helemaal niet duidelijk wat individuele burgers aan dit probleem kunnen doen. Bij de conflicten in voormalig Joegoslavië doet zich iets vergelijkbaars voor: ook daar is het probleem uitermate ingewikkeld en zijn heldere oplossingsstrategieën al helemaal niet beschikbaar.

Als mensen problemen wel zien, maar niet goed weten wat er aan te doen, geeft dat een gevoel van machteloosheid. Dat is natuurlijk vervelend, zeker op de langere termijn, en dus zullen mensen proberen dit gevoel kwijt te raken. Eén manier is om toch iets te doen, al is het nauwelijks meer dan symbolisch (een gift naar aanleiding van een televisieactie) – zelfs al zou het averechts werken. De roep om harde aanpak van problemen – of het nu gaat om de problemen in Kosovo, om de overlast van drugsverslaafden of om de bestrijding van pedoseksueel misbruik – is daarvan een voorbeeld. Maar in veel gevallen is een degelijke simpele reactie niet eens beschikbaar en dan is een tweede manier om het probleem buiten de orde te verklaren. Het is onoplosbaar, zoals de drugsproblematiek, en dus kunnen en hoeven we er niets aan doen. Het is ver van ons bed, in Afrika of Zuid-

Amerika, en dus ons probleem niet. Het is vooral een technisch probleem, zoals de schaarste in de gezondheidszorg, en dus kunnen we het beter aan de deskundigen overlaten. Of we zeggen dat de mensen er zelf voor kiezen – ‘als ze echt wilden’, zouden die daklozen wel werk en huisvesting kunnen vinden. Dergelijke vermijdings- en ontkenningstrategieën liggen erg voor de hand en worden ook veelvuldig gebruikt om moeilijk oplosbare problemen buiten ons gezichtsveld te plaatsen.

Het resultaat hiervan is dat er inderdaad een gevoel kan ontstaan dat Nederland af is. Terwijl de drugsverslaafden en psychiatrische patiënten over straat zwerven, houden we vol dat er geen ernstige maatschappelijke misstanden meer zijn. Terwijl de honger en oorlogen elders voortdurend op de televisie te zien zijn, volstaan we met een eenmalige gift naar aanleiding van een televisieactie. Het is allemaal goed te begrijpen, maar het is een misvatting. Nederland is niet af. We leven in een land waar nog steeds veel grote problemen bestaan en vooral in een wereld vol honger, oorlog en andere vormen van onrechtvaardigheid. Deze wereld heeft nog steeds dringend behoefte aan mensen die zich willen inzetten voor de oplossing – of misschien bescheidener, de vermindering – van die problemen.

De twee factoren die ik hiervoor heb genoemd, de complexiteit van de problemen en de afwezigheid van simpele oplossingsstrategieën, hebben overigens wel invloed op de vorm die een eigentijds idealisme aanneemt. Tegen nieuwe kerncentrales helpt een massale demonstratie misschien nog, maar tegen etnisch geweld in Servië is een demonstratie in Nederland vrijwel zinloos. Als problemen ingewikkelder zijn, zullen maatschappelijke bewegingen ook professioneler moeten worden om op de juiste manier tegenspel te kunnen bieden. Op dit soort vragen zal ik in de volgende hoofdstukken uitgebreider ingaan. Maar dat idealisme een andere vorm moet aannemen, is iets anders dan dat het overbodig zou zijn. Dat laatste is het helaas zeker niet.

Realistisch en niet-ideologisch idealisme: een tussenstand

In de laatste zes hoofdstukken heb ik de voornaamste bezwaren tegen idealisme besproken. Voor elk van de besproken bezwaren gold dat ze wijzen op reële gevaren van ontsporing waarvoor idealisme vatbaar is. Maar die gevaren bleken ook te ondervangen en te beheersen; op zijn minst waren er varianten van idealisme die er minder vatbaar voor zijn. In ieder geval volgt niet uit de genoemde risico's dat we ieder idealisme maar

moeten afzweren, integendeel. Idealisme kent veel bezwaren en idealistische projecten kunnen op veel manieren misgaan. Het is dus een houding met grote risico's – maar het is ook een houding met veel voordelen zoals ik in de eerste hoofdstukken heb laten zien.

Het voornaamste risico, dat in verschillende hoofdstukken aan de orde kwam, is dat van ideologisering. De eigen overtuigingen worden daarbij tot een gesloten, dogmatisch systeem gemaakt dat niet meer vatbaar is voor kritiek. Dit ideologisch denken uit zich op veel manieren: in fantastische toekomstdromen die met bijna wetenschappelijke precisie op papier steeds verder geperfectioneerd worden, in dogmatische geloofsopvattingen over hoe de wereld werkelijk in elkaar zit, in rigide morele codes over hoe we behoren te handelen of in marxistische theorieën over de noodzakelijke ontwikkelingsgang van de geschiedenis.

De reactie ligt dan voor de hand dat we helemaal moeten afzien van het maken van voorstellingen over hoe de werkelijkheid in elkaar zit, over hoe een ideale toekomst eruit zou zien en over hoe we moeten handelen om die althans iets dichterbij te brengen. Dat is ook de reactie die zich in de praktijk vaak voordoet wanneer mensen zich ontworstelen aan een dergelijk ideologisch denken en er zich vervolgens tegen afzetten. De reactie op het beweerde einde van de grote verhalen is voor velen een grote argwaan ten opzichte van iedere poging om voorstellingen over het goede leven te maken of om als resultaat van ethische reflectie met concrete morele oordelen te komen. Meer toegespitst op idealisme wordt dan de reactie dat dit verworpen moet worden, omdat het zich richt op ongefundeerde fantasieën die veel te ver van de werkelijkheid afstaan.

Maar dit is geen zinvolle positie. Het maken van dergelijke voorstellingen is onvermijdelijk en ook wenselijk. Om te kunnen leven moeten we een zo goed mogelijk beeld hebben van de wereld om ons heen. Om richting te geven aan ons leven moeten we op zijn minst elementaire ideeën hebben over waar we op langere termijn naartoe willen. En om concreet ons leven in te richten en bij morele problemen tot een verantwoorde keuze te komen, hebben we samenhangende morele opvattingen nodig. Daarbij kunnen we niet volstaan met heel vage of algemene noties als ‘ik wil het goede doen’. Die geven te weinig houvast en moeten verder geconcretiseerd worden. En dus moeten we toch opvattingen over ontologie, utopie en ethiek ontwikkelen. Naarmate we daar langer mee bezig zijn, zullen onze opvattingen weer steeds samenhangender en completer worden, zodat we uiteindelijk misschien toch met vrij grote systemen komen te zitten.

Het probleem zit niet in die poging tot het construeren van min of meer samenhangende theorieën over de wereld, de toekomst en onze plaats

daarin. Dat is inherent aan het feit dat de mens een denkend wezen is, dat niet alleen in het hier en nu denkt, maar zich ook voorstellingen over de toekomst kan vormen. Het probleem zit in de manier waarop we met die theorieën omgaan: hoe ze totstandkomen en al dan niet aangepast worden. Zijn het voorlopige constructies die daadwerkelijk open zijn voor kritiek en aanpassing, in het besef dat we slechts een deel van het ideaal kunnen vatten? Of zijn we zo gefascineerd door onze eigen constructies dat we ze verabsoluteren, als dé waarheid gaan zien en zelfs gaan afschermen tegen kritiek? Het is dit laatste, het risico van ideologisering waar we voor moeten waken, maar het is niet het idealisme als zodanig waarvan we afscheid moeten nemen.

Een tweede steeds weer terugkerend thema was het gebrek aan realiteitszin. Dit risico is onvermijdelijk verbonden met idealisme, maar hoeft niet altijd zodanige vormen aan te nemen dat het tot problemen leidt. Ook dit kan zich op verschillende manieren uiten. De uitwerking van idealen kan volstrekt onrealistische aannamen bevatten, bijvoorbeeld over de mogelijkheid van volledige harmonie of over de mogelijkheid om de menselijke natuur te verbeteren. De visie op de werkelijkheid kan onrealistisch zijn – iets waar marxistische en anarchistische splintergroepjes vaak last van hadden in hun theorievorming. En de concrete uitwerking van de te kiezen strategie en de morele beginselen kan onrealistisch zijn omdat er te weinig rekening gehouden wordt met menselijke zwakheden, met economische factoren en machtspolitieke overwegingen, of met praktische problemen. Een gebrek aan realiteitszin hangt overigens vaak samen met ideologisch denken in die zin dat beide elkaar versterken.

Gebrek aan realiteitszin is overduidelijk ook een aan het idealisme inherente neiging. Idealisme richt zich immers op een andere werkelijkheid, die bepaalde gebreken van de huidige werkelijkheid niet heeft. Ook hier is doorslaan in het extreme tegendeel voor de hand liggend, maar niet zinvol. Uit het feit dat idealisme soms gepaard gaat met gebrek aan realiteitszin volgt niet dat we moeten afzien van idealisme, maar dat we een goede balans moeten vinden tussen idealisme en realisme.

Idealisme brengt dus risico's én voordelen met zich mee. Zolang we de risico's kunnen beheersen, is het verantwoord. Maar de vraag is dan natuurlijk hoe we die zo goed mogelijk kunnen beheersen. Hoe voorkomen we ideologisering en gebrek aan realiteitszin? Hoe zorgen we ook dat mensen het volhouden, ondanks te verwachten tegenslagen? Hoe zorgen we dat idealisme ook praktisch effectief is? Dat zijn de vragen waarop de laatste hoofdstukken van dit boek zich zullen richten.

12. Georganiseerd idealisme

If our purposes and ideals could not be institutionalized, taught, put into practice in regularized ways, they would remain empty and idle, mysterious blessings which occasionally and inexplicably appear among us, but which we have no power to produce or to prolong.

Hannah Pitkin¹

Veelvormigheid

Idealisme is het meest zichtbaar wanneer het de vorm aanneemt van massale bewegingen en grote demonstraties, of wanneer het leidt tot actievormen die de gevestigde orde op ongebruikelijke manier uitdagen. Daarom zijn het krenten uitdelen bij het Lieverdje en de eerste Maagdenhuisbezetting in de jaren zestig, of de massale demonstraties tegen de kernwapens begin jaren tachtig, voor veel mensen symbolen voor een idealisme dat er niet meer zou zijn. Maar idealisme kan zich op veel manieren uiten. In deze tijd lijken kleinschaliger vormen met een beperktere organisatie en een minder intensieve inzet deels in de plaats gekomen te zijn van demonstraties en bezettingen.

Zoals ook al in het citaat van Hannah Pitkin tot uitdrukking komt, is idealisme dat niet tot concreet handelen leidt weinig zinvol. Daarom is het goed daarbij nu wat uitgebreider stil te staan. Maar niet in de vorm van een aantal recepten voor goede actievormen – de mogelijke manieren om aan idealisme gestalte te geven zijn daarvoor te talrijk en gevarieerd. Bovendien is wat zinvol is sterk afhankelijk van de context en het probleem. Massale demonstraties zijn soms zinvol als er heel duidelijke issues zijn waartegen gestreden moet worden: geen nieuwe kerncentrales, geen nieuwe kernwapens. Daarbij hangt de effectiviteit sterk af van de politieke situatie: zijn er bijvoorbeeld groepen in het regeringskamp die gevoelig zijn voor deze druk? Bij een veel complexer probleem als de armoede in de Derde Wereld daarentegen zullen demonstraties zelden een zinvol middel zijn. Elke keer opnieuw zullen we moeten nagaan wat in de concrete situatie waarin we ons bevinden, de beste manier is om bepaalde idealen zo goed mogelijk te verwezenlijken.

In dit hoofdstuk kies ik er daarom voor één algemeen thema te belichten dat in idealistische bewegingen vaak tot problemen en conflicten leidt. Dat is de rol van organisaties. In actiegroepen, politieke partijen en vakbonden

bundelen burgers zich om bepaalde doelen en idealen na te streven. Enerzijds vereist een effectief idealisme in veel gevallen dat er dergelijke organisaties worden gevormd en instandgehouden; anderzijds zitten er ook veel bezwaren aan. Organisaties gaan hun eigen leven leiden en hun feitelijk functioneren staat soms zelfs de oorspronkelijke idealen in de weg. De interne bureaucratie en ondemocratische structuren laten vaak effectief het oorspronkelijke enthousiasme van de deelnemers verdwijnen. Idealisme en organisaties hebben elkaar nodig, maar vormen niet altijd een gelukkige combinatie.

Die bezwaren én voordelen gelden nog sterker voor één specifieke organisatie, de staat. In de *Internationale*, het klassieke strijdlid van de socialistische beweging, heet het zelfs: 'De staat verdrukt, de wet is logen.' De staat is in de geschiedenis maar al te vaak een machtig instrument geweest om sociale bewegingen te onderdrukken of – in zijn moderne vorm – effectief in te kapselen en te neutraliseren. Maar tegelijk is de staatsorganisatie ook een manier om bepaalde idealen vorm te geven. Gezien de macht van de staat is dit zelfs verreweg de belangrijkste organisatie, en veel idealistische groepen zoals politieke partijen en actiegroepen richten zich dan ook in hun activiteiten op de overheid. Maar juist tegen deelname aan die staatsmacht is altijd veel bezwaar geweest bij radicale idealistische groepen. Want daarmee worden vuile handen gemaakt, moet het spel worden meegespeeld dat men misschien verafschuwt en wordt de zuiverheid van de idealen gecompromitteerd. Daarom zal ik een aparte beschouwing wijden aan de staat als drager van idealen.

Idealisme heeft natuurlijk niet altijd organisaties nodig. Sommigen geven hun praktisch idealisme vooral individueel vorm. Zij zetten zich in voor hun naaste omgeving door hulp te verlenen aan zieken en bejaarden of door in hun werk zo goed mogelijk bepaalde idealen na te streven. Ze proberen milieubewust te leven, geen energie te verspillen en op tal van andere manieren verantwoord te leven. Een heel gebruikelijke – maar niet zo spectaculaire – vorm van praktisch idealisme is het geven van geld aan goede doelen.² Op het eerste gezicht is ook dit een geheel individuele handeling, waarvoor niet meer nodig is dan een girokaart. Maar zelfs deze actie veronderstelt een organisatie, die zich inzet voor dat goede doel en het geld daarvoor zinvol kan besteden.

In veruit de meeste gevallen zal idealisme dan ook gestalte krijgen via gezamenlijke acties en organisaties. Die organisaties kunnen veel vormen aannemen. Er zijn vrijwel spontane acties van actiegroepen met weinig onderlinge samenhang, maar ook hecht georganiseerde en geïnstitutionaliseerde clubs als de Stichting Natuur en Milieu of de Novib. Het na te

streven doel kan heel beperkt zijn of veelomvattend. Naast een lokale actiegroep tegen de aanleg van een nieuwe weg zijn er ook organisaties met brede en samenhangende programma's zoals politieke partijen. Elk van de genoemde organisaties kan een middel zijn om bepaalde idealen dichterbij te brengen.

Welk type organisatie daartoe het meest geschikt is, hangt af van de omstandigheden. In de jaren zeventig en tachtig waren bijvoorbeeld massale, los samenhangende sociale bewegingen als de vredesbeweging en de milieubeweging in staat om met succes grote groepen mensen te mobiliseren tegen nieuwe kerncentrales of de plaatsing van nieuwe kernwapens. De actievormen pasten bij dit doel van protest en bij de politieke verhoudingen van die tijd. In deze tijd lijken andere wegen geschikter om concrete resultaten te boeken, en dat brengt ook nieuwe eisen met zich mee met betrekking tot het type organisatie. In het slot van dit hoofdstuk zal ik daarop uitgebreider ingaan. Maar eerst moeten we stilstaan bij het algemenere thema: in welke opzichten zijn organisaties een geschikt vehikel voor idealisme, en wat zijn de mogelijke gevaren?

Organisaties en institutionalisering

Om aan idealen handen en voeten te geven, is samenwerking met gelijkgezinden nodig. Een individu kan over het algemeen weinig invloed uitoefenen op de politiek. Een effectieve aanpak van complexe problemen als milieuvervuiling of armoede in de Derde Wereld vereist gezamenlijke activiteiten – ook al kan een individu in haar eigen leven soms een bescheiden bijdrage leveren. Ongeorganiseerd idealisme kan een legitieme keuze zijn, maar voor veel van de grotere problemen zijn samenwerking en organisatie onvermijdelijk.

Meestal groeit samenwerking vrij geleidelijk. Een groepje mensen begint bijvoorbeeld spontaan spullen in te zamelen voor een gemeente in Roemenië waar min of meer toevallig contact mee bestaat. In veel gevallen blijft het bij zo'n eenmalige, spontane actie, maar soms ook wordt het iets blijvends. Dan wordt het nodig om de organisatie efficiënter te doen plaatsvinden, onderlinge acties en bevoegdheden af te stemmen, financiële verantwoordelijkheden helder te krijgen. Een stichting of vereniging moet worden opgericht en misschien moeten zelfs mensen in dienst worden genomen. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten ontstond in 1905 uit het verzet van een groep burgers onder leiding van Jac. P. Thijssen tegen het plan om het Naardermeer als vuilstortplaats te gaan

gebruiken. Om het Naardermeer daadwerkelijk als natuurgebied te behouden was aankoop het beste middel en dus was een organisatie nodig die natuurterreinen kon aankopen en beheren. Vandaar dat al vrij snel tot oprichting van een officiële vereniging werd besloten. Veel actiegroepen beginnen daarentegen met een veel lossere structuur, als een heel informele beweging van enkele gelijkgezinden. De behoefte aan betere structuren en aan een professionelere aanpak van problemen groeit slechts geleidelijk. Als gevolg daarvan wordt de organisatie steeds hechter. Dit is een proces dat doorgaans wordt aangeduid als institutionalisering.

Een dergelijke ontwikkeling is herkenbaar in veel sociale bewegingen en organisaties. Wil men zich effectief inzetten voor bepaalde doelen, dan kan men er niet omheen om die organisaties goed te structureren. Greenpeace is een goed geleide multinational geworden. Het blijkt dan al snel dat zo'n organisatie het mogelijk maakt om een grotere variëteit aan actiemiddelen in te zetten. De professioneel georganiseerde milieubeweging is inmiddels minstens zo vaardig in het indienen van bezwaarschriften en het achter de schermen lobbyen als in openlijke demonstraties, blokkades en andere actievormen.

De voordelen van dit proces van professionalisering en striktere organisatie zijn evident. Door de organisatie en de bundeling van macht, financiële middelen en menskracht kunnen vaak betere resultaten worden bereikt. De aankoop van natuurgebieden, het vormen van een effectieve lobby in Den Haag en Brussel en het indienen van bezwaarschriften gaan allemaal beter naarmate de organisatie efficiënter en sterker is. Continuïteit maakt opbouw van ervaring en kennis mogelijk, en vergemakkelijkt allerlei activiteiten. Het wiel hoeft niet steeds opnieuw te worden uitgevonden, omdat men al eens een persbericht heeft gemaakt of een demonstratie georganiseerd. Door een goede organisatie worden de communicatie en de besluitvorming beter gestructureerd, en kan effectiever worden gehandeld. De organisatie wordt geleidelijk meer dan slechts een middel; ze wordt zelf ook een drager van het ideaal. Dit maakt een hechte onderlinge band mogelijk en versterkt de loyaliteit aan het gemeenschappelijk ideaal en de organisatie die dat belichaamt. Mede daardoor wordt een grotere en effectievere inzet mogelijk.

Maar er zitten ook risico's en nadelen aan zo'n hechte organisatie. Macht is bijvoorbeeld nodig om bepaalde doelen te kunnen realiseren, maar kan ook verkeerd gebruikt worden. Hoe groter de macht, hoe groter de risico's van misbruik en de schadelijke gevolgen van fouten. Als een individuele varkenshouder in zijn eentje probeert de regering onder druk te zetten om noodzakelijke maatregelen ter beperking van het mestoverschot tegen te

houden, zal dat vaak weinig effect hebben. Maar dit is anders als hij een effectieve organisatie opzet, die door harde acties de invoering van die maatregelen weet te voorkomen of bestaande landbouworganisaties voor zijn karretje weet te spannen. Machtige organisaties kunnen ook ingezet worden voor verkeerde doelen of fouten maken, en door hun macht kan dit soms tot aanzienlijke schade leiden.

Maar dit alles kan nog geen reden zijn om af te zien van die sterkere organisatie. De organisaties voor ontwikkelingshulp hebben ongetwijfeld fouten gemaakt bij hun pogingen om de situatie van mensen in de Derde Wereld te verbeteren. In plaats van hen te helpen een menswaardig bestaan op te bouwen, heeft de hulp hen in sommige gevallen afhankelijker gemaakt en de armoede instandgehouden. Juist doordat die ontwikkelingsorganisaties (zeker op lokaal niveau) met hun geld veel invloed uitoefenden, hebben ze soms juist averechtse resultaten geboekt. Maar die fouten kunnen geen reden zijn om dan maar helemaal af te zien van die pogingen.³ Ze kunnen juist gebruikt worden om van te leren en het vervolgens beter te doen. En in het beleid van die organisaties is dit dan ook in de afgelopen jaren gebeurd. Iedereen maakt fouten en bij organisaties hebben de fouten doorgaans grotere gevolgen dan bij individuen. Maar daar staan belangrijke voordelen van organisatie tegenover die doorgaans zwaarder zullen wegen.

Naast risico's als machtsmisbruik of fouten die uitvergroot worden, is er ook een aantal nadelen die specifiek te maken hebben met het proces van institutionalisering. Aanvankelijk is een organisatie slechts een middel om een doel te bereiken. Maar naarmate de organisatie sterker wordt, gaat deze een eigen leven leiden. Er ontstaan officiële functies met status en invloed zoals voorzitter of penningmeester. Er komen mensen in dienst die belang hebben bij hun baan en vooral ook bij bepaalde invullingen van hun baan. Ook met de buitenwereld groeien bepaalde relaties en wederzijdse verwachtingspatronen, zelfs met de 'tegenstanders' zoals de overheid of de werkgevers. De organisatie en de mensen die er deel van uitmaken krijgen ook eigen belangen, bijvoorbeeld dat de organisatie en de daarbinnen gegroeide manier van werken voortgezet worden. Er groeit een bepaalde organisatiecultuur met eigen waarden en opvattingen over waar het in de organisatie om draait en hoe het doel bereikt moet worden. Mensen identificeren zich hiermee en ontnemen zelfs een deel van hun identiteit eraan.

Een dergelijke institutionalisering kan, zoals gezegd, positief te waarderen gevolgen hebben.⁴ Voor de deelnemers aan de organisatie geeft het een extra motivatie om zich in te zetten. De organisatie kan ook efficiënter

werken als relaties met de buitenwereld gevestigd zijn en men daarop kan voortbouwen. Voor veel idealen is vooral een voortdurende inzet nodig en het waarborgen van de continuïteit van de organisatie is daartoe een bijdrage.

Maar institutionalisering heeft ook nadelen. De gerichtheid op de eigen belangen van organisatie en deelnemers kan steeds sterker de gerichtheid op de oorspronkelijke idealen overheersen en tot een verminderde bijdrage aan de realisering van die idealen leiden. De opgebouwde goede contacten met de tegenstanders leiden ertoe dat men geleidelijk ingekapseld wordt in het systeem en de oorspronkelijke radicaliteit verliest. Het is bovendien moeilijker om een sterk geïnstitutionaliseerde organisatie aan te passen aan veranderende omstandigheden. De doelen en de methoden zijn immers in het verleden van grote waarde gebleken en hebben tot resultaten geleid, de medewerkers en vrijwilligers zijn door de wol geveerd en gehecht aan de organisatie zoals die is.

Een van de grootste problemen van institutionalisering is bekend geworden als de ijzeren wet van Michels. De Duitse socioloog Robert Michels bestudeerde aan het begin van de vorige eeuw vakbonden en socialistische partijen – goede voorbeelden van uit idealistische bewegingen voortgekomen organisaties. Hij constateerde een concentratie van macht in de handen van een kleine groep leiders en zag dit als onvermijdelijk. Een effectieve organisatie vereiste een dergelijke concentratie, maar dit maakte een democratische controle van de leiders moeilijk. De oligarchische tendens werd zelfs nog versterkt doordat leiders zelf hun opvolgers aanwezen en het eenmaal door hen ingezette beleid aldus konden laten voortzetten.

Het Michels-effect is maar al te herkenbaar in politieke partijen en vooral ook in vakbonden (waar de democratische controle door kiezers en media geringer is). Maar, zoals Philip Selznick terecht opmerkt, een ijzeren wet is het niet.⁵ In veel organisaties zien we democratie wel degelijk floreren en worden elites soms schoksgewijs, soms geleidelijk afgewisseld. Er is een neiging, een tendens tot oligarchie in iedere organisatie, maar daarmee is die nog niet onvermijdelijk.

Vooral in de oudere sociale bewegingen en organisaties zijn de nadelen van institutionalisering zichtbaar. De vakbeweging vervulde oorspronkelijk een belangrijke functie in het verenigen van de arbeiders in hun strijd voor beter loon en betere werkomstandigheden. Deze functie vervult ze natuurlijk nog steeds. Maar in de samenleving zijn inmiddels wezenlijke veranderingen opgetreden, zoals een grotere welvaart, een groeiende middenklasse, emancipatie van vrouwen en flexibilisering van de individuele

loopbaan. De meeste vakbonden hebben de afgelopen jaren zich proberen aan te passen aan de gewijzigde samenleving en hun gewijzigde rol daarin. Maar dit ging bepaald niet zonder moeite. Doordat de vakbeweging sterk geïnstitutionaliseerd is, is het erg moeilijk om verandering te brengen in de eenmaal gegroeide cultuur en werkwijze. Mensen hebben gevestigde posities, vaak ook betaalde banen in zo'n organisatie en juist de mensen die de meeste invloed hebben, hebben ook het meeste belang bij het voortgaan op de oude koers. De hechte organisatie en cultuur die een voordeel waren bij de vroegere inzet in de sociale strijd, waren en zijn dan ook een belemmering in deze heroriëntatie.⁶

Het voorbeeld van de vakbeweging laat goed de voor- en nadelen zien van het zich organiseren in de strijd voor bepaalde doelen. Zonder de druk van de vakbeweging was onze samenleving veel onrechtvaardiger gebleven dan zij nu is. Alleen dankzij een hechte organisatie was die druk mogelijk. Maar tegelijk richtte deze zich te lang op de vertrouwde doelen en werkwijze. De gelijke behandeling van ongehuwd samenwonenden heeft in de traditionele vakbondscultuur jarenlang weinig prioriteit gekregen in verhouding tot traditionele onderhandelingsseisen als hoger loon. Ook de belangenbehartiging van allochtonen en illegalen (die immers vaak geen lid waren en maar heel beperkt actief binnen de vakbond) is niet altijd even hoog op de agenda geplaatst als wel zou moeten.

Vergelijkbare verhalen zijn mogelijk voor tal van andere organisaties. Nieuw Links kwam in de jaren zestig van de vorige eeuw met kritiek op de versteende partijcultuur in de Partij van de Arbeid die vergelijkbaar is met die van Niet Nix dertig jaar later. Op lokaal niveau kent vrijwel iedereen wel voorbeelden van partijafdelingen, actiegroepen of verenigingen waar de leiding de macht vast in handen heeft en niet wil overdragen aan nieuwe generaties. Niet alleen op personeel vlak, maar ook inhoudelijk wordt daarmee iedere vernieuwing geblokkeerd. Vaak zelfs domineert de oude garde zozeer dat voor nieuwe generaties helemaal geen ruimte is en ze zich niet eens meer aanmelden. Het gevolg is dat de oude leiding wel 'moet' blijven zitten omdat er geen opvolgers zijn. Een gevolg is eveneens dat dergelijke vastgeroeste organisaties een grote kans hebben om door gebrek aan vernieuwing te verdwijnen.

Deze risico's van institutionalisering zijn inherent aan iedere organisatie. Zodra een beweging informele leiders krijgt, kan het zich al voordoen dat bijvoorbeeld statusoverwegingen van die leiders een rol gaan spelen bij de manier waarop de beweging functioneert. Zodra er werknemers zijn, krijgen die ook hun eigen belangen. En zodra de beweging een meer permanent karakter krijgt, wordt bijvoorbeeld de zorg voor continuïteit

(van aanhang en financiële middelen) een zorg op zich. Philip Selznick stelt dan ook dat Michels' studie een algemene waarschuwing bevat voor organisaties:

Ideals go quickly by the board when the compelling realities of organizational life are permitted to run their natural course.⁷

De risico's van organisatie en institutionalisering zijn dus onvermijdelijk, maar ze kunnen geen reden zijn om er helemaal van af te zien, of om het dan maar wat rustiger aan te doen. Er is hier helaas geen gulden middenweg. Precies dat wat soms nodig is voor het nastreven van idealen – een hechte organisatie – is ook dat wat ernstige nadelen kan meebrengen. Het voordeel is niet te scheiden van het risico. Het enige wat we kunnen hopen is dat de nadelen zo beperkt mogelijk blijven.

Er zijn geen simpele recepten om de nadelen tegen te gaan. Natuurlijk moet idealiter bij iedere organisatie regelmatig kritische reflectie plaatsvinden om na te gaan of het oorspronkelijke doel nog vooropstaat, of men dit nog op de meest effectieve manier nastreeft en of de organisatie nog het juiste instrument daartoe is. Te vaak blijven actiegroepen en organisaties bestaan, ook nadat hun oorspronkelijke doelstelling achterhaald is door de maatschappelijke ontwikkelingen of de werkwijze ineffectief geworden is. Wanneer men een gemeenschappelijke geschiedenis heeft en mensen er deels hun identiteit en hun vriendenkring aan ontleen, is het vaak moeilijk om te accepteren dat de organisatie haar tijd gehad heeft. Voor iemand die al lang de leiding in handen heeft en dat steeds met succes heeft gedaan, is het niet altijd gemakkelijk erop te vertrouwen dat de jongere generatie het net zo goed zal doen.

Een dergelijke zelfkritische analyse is niet eenvoudig en blijft daardoor vaak juist uit in die gevallen waar ze het meest zinvol zou zijn. Een belangrijke impuls kan daarbij komen van kritiek en druk van buitenaf of van binnenuit. Daarom zijn een democratische structuur en een democratische cultuur wezenlijk voor iedere idealistische organisatie. Dit geeft in ieder geval een grotere kans op zelfreflectie en op regelmatige wisseling van de leiding. Impliciet gaf ook Michels toe dat democratie een tegenwicht kan vormen tegen de door hem signaleerde tendensen.⁸ Maar meer dan een tegenwicht kan zij nooit zijn; een garantie kan zij niet geven.

De staat als drager van idealen

Wat voor gewone organisaties geldt, geldt voor de staat nog veel sterker. Aan de ene kant is de staat een onmisbaar instrument om aan maatschappelijke idealen vorm te geven, aan de andere kant houden de grote macht en het sterk institutionele karakter ook risico's in van misbruik, uitwassen en andere ongewenste ontwikkelingen.

Voor ik verder kan gaan met een inhoudelijke discussie over de voor- en nadelen van de staatsorganisatie, moet ik eerst op een ander thema ingaan. Bestaat 'de staat' nog wel? En zo ja, heeft deze eigenlijk nog wel macht? De afgelopen decennia zijn er veel analyses verschenen waarin bij de mogelijkheden van de staat om de samenleving te sturen grote vraagtekens werden gezet. Boeken verschenen met titels als *De illusie van de 'democratische staat'*, *De virtuele staat* en zelfs *De lege staat*.⁹ In dergelijke boeken werd in allerlei varianten betoogd dat de staat maar heel beperkt – of zelfs niet – ontwikkelingen in de samenleving kan sturen, en dat veel van de pogingen om dat toch te doen, niet werken en zelfs averechtse effecten hebben. Terwijl enerzijds steeds meer van de overheid wordt verwacht, kan deze anderzijds steeds minder doen. De staat is niet (langer) het centrum van de samenleving dat de samenleving stuurt. Naast die gedachte van de afnemende macht van de staat over de samenleving werden ook vraagtekens gezet bij de interne staatsorganisatie. De gangbare staatsopvatting – die men met recht als 'democratisch centralisme' zou kunnen kenschetsen – gaat uit van een sterk piramidaal georganiseerd systeem. Regering en parlement vormen de top van de piramide, de centrale leiding van het hele openbaar bestuur. Maar deze voorstelling doet volgens de critici geen recht aan de realiteit, waarin de overheidsorganisatie veel meer een gefragmenteerd geheel van allerlei bureaucratische deelorganisaties is, die ook met elkaar onderling voortdurend in de clinch liggen. De gedachte dat de politiek (lees: het democratisch gekozen parlement) het primaat zou hebben, moet daarom als achterhaald worden beschouwd.

Natuurlijk kan dit uitgebreide debat in enkele zinnen onvoldoende recht worden gedaan. Maar het is nodig dit kort aan te stippen omdat de genoemde ontwikkelingen implicaties hebben voor de manier waarop idealisme praktisch gestalte kan krijgen. Het inzicht dat de staat maar beperkt leiding kan geven aan de ontwikkelingen in de samenleving betekent dat idealisme zich zeker niet alleen op de staatsorganisatie moet richten. Er zijn allerlei maatschappelijke actoren die mede invloed hebben op de ontwikkelingen in de samenleving en op elk van die actoren kan men zich richten. Greenpeace richt zich evenzeer op bedrijven als Shell als

op overheden; Amnesty International zit met multinationals aan tafel om hen te bewegen tot het naleven en bevorderen van de mensenrechten. Maar tegelijk blijft de staat in dit spel een belangrijke speler en dus heeft het wel degelijk zin om zich ook daarop te richten.

Het inzicht dat de staatsorganisatie niet een vanuit het parlement aangestuurde piramidale organisatie is, maar een gefragmenteerd, los samenhangend geheel, heeft ook belangrijke gevolgen.¹⁰ Er is niet meer een beperkt aantal centrale aanspreekpunten in de politiek, maar een grote verscheidenheid van actoren op allerlei plaatsen in die organisatie of zelfs min of meer los daarvan. Lokale overheden, ambtenaren op allerlei niveaus, relatief zelfstandige (of zelfs geheel verzelfstandigde) functionele organisaties, maar ook de verschillende organisaties die regelmatig aan de overlegtafels zitten waar beleid in samenspraak met de overheid wordt gemaakt, hebben allemaal hun deelinvloed op het overheidsbeleid en op de gang van zaken in de samenleving. Op elk van die punten kunnen mensen dus weer invloed proberen uit te oefenen om hun idealistische opvattingen te realiseren. Het relativeert ook de betekenis van de politieke partijen. Politieke partijen hebben om allerlei redenen in de afgelopen jaren aan betekenis ingeboet. Een van de redenen is dat parlement en regering niet langer het centrum van de overheidsorganisatie vormen en die overheidsorganisatie niet langer het centrum van de samenleving. De spilfunctie van de politieke partijen in het centrum van de macht verdwijnt daarmee ook.

Er is dus een verminderde overheidsmacht en een gefragmenteerde overheidsorganisatie. Maar daarmee is de staat nog niet geheel machteloos geworden en het parlement krachteloos. Het blijft bovendien een gegeven dat het overheidsapparaat vooralsnog de belangrijkste organisatie is om aan een betere samenleving te werken. De staat is in ieder geval bij een aantal wezenlijke aspecten van een goede samenleving onmisbaar, zoals bij het bewaken van veiligheid, recht en vrede, en het garanderen van goede sociale voorzieningen; hij heeft wezenlijke taken op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en milieuzorg. Natuurlijk hoeft de staatsorganisatie al deze taken niet noodzakelijk zelf ter hand te nemen, maar op zijn minst dient zij te zorgen voor randvoorwaarden en enige regie en controle. Of het nu gaat om idealen van rechtvaardigheid door middel van de sociale zekerheid, het ideaal van duurzame ontwikkeling door middel van regelgeving, subsidies en andere instrumenten, of om de bevordering van een vreedzame en rechtvaardige wereldorde door middel van vredesoperaties en ontwikkelingssamenwerking – in alle gevallen heeft de staat een wezenlijke rol.

Als we ons concentreren op de grote lijnen, is het ook moeilijk voor te stellen dat zonder een actieve staat onze samenleving even goed zou zijn.

Natuurlijk is er kritiek mogelijk op onderdelen, maar de wenselijkheid van een stelsel van sociale voorzieningen en sociale zekerheid of van randvoorwaarden voor een goed milieu kan moeilijk betwist worden. De staat levert een belangrijke positieve bijdrage aan de realisering van tal van idealen. Dat gebeurt door wettelijke verplichtingen (belasting en verzekeringsplicht, milieuregelgeving) door subsidies en uitkeringen, en door organisaties als leger en politie. Geen van deze elementen is geheel oncontroversieel; toch kan de zin van een pakket van taken als deze nauwelijks ontkend worden. Wie dus vorm wil geven aan maatschappelijke idealen, kan doorgaans niet om de staat heen. De staat kan een bijdrage leveren aan de realisering van die idealen, maar hij kan ook juist een belemmering vormen. Daarom zal men moeten proberen invloed uit te oefenen op die staat.

Veel idealistische groepen kiezen ervoor om dat vooral vanuit een oppositioneel standpunt te doen. Ze hebben vaak een negatieve waardering van de staat en weinig vertrouwen in de mogelijkheden om effectief bij te sturen. In plaats van het risico te lopen zichzelf te compromitteren, kiezen ze ervoor om langs de zijlijn kritiek uit te oefenen. Dat kan een zinvolle keuze zijn: druk van buitenstaanders en radicale groepen kan er steeds weer op wijzen dat er nog veel te wensen over blijft, en zij kunnen ook creatieve alternatieven aandragen. Door zelf geen deel uit te maken van de staatsorganen en daarin ingekapseld te raken is soms uiterst effectieve invloed mogelijk.¹¹ Maar daarnaast zullen er ook mensen moeten zijn die wel bewust deel uitmaken van de staatsorganisatie en deze zo goed mogelijk laten functioneren: ambtenaren, politici, actieve burgers. De macht van de staat kan immers ten goede worden aangewend en er zullen mensen moeten zijn die dat doen. Dat betekent natuurlijk dat ze vuile handen moeten maken – een probleem dat ik al eerder heb besproken en waarop ik niet opnieuw zal ingaan. Afhankelijk van de situatie kunnen beide strategieën zinvol zijn. De staat kan een belangrijke drager van idealen zijn en moet daarom zo goed mogelijk functioneren. Zowel oppositie als meeregeren kan bijdragen aan dat goed functioneren.

De staat kan aldus een legitiem middel zijn voor de verwezenlijking van idealen. De grote macht van de staat geeft enerzijds veel kansen om idealen na te streven, maar geeft ook veel mogelijkheden tot misbruik en verkeerd gebruik. Deelname aan de staatsorganisatie kan ook de oorspronkelijke idealistische beweging ingrijpend van karakter doen veranderen.¹² In extreme gevallen zoals bij dictaturen zijn de gevaren van de overheidsmacht natuurlijk het meest zichtbaar. Maar ook in onze redelijk functionerende staat zijn de risico's voortdurend aanwezig. Waar grote macht is, ligt misbruik op de loer.

Als reactie op deze risico's zijn in de loop der geschiedenis specifieke

idealen voor de staat ontwikkeld, die van democratie en rechtsstaat. Het democratie-ideaal slaat vooral op de manier waarop beslissingen worden genomen en probeert de **machtsuitoefening van de staat** te onderwerpen aan controle door de samenleving. Maar het heeft ook implicaties voor de inhoud van de beslissingen, bijvoorbeeld wanneer mensenrechten in het geding zijn. De rechtsstaat onderwerpt de **machtsuitoefening van de overheid** aan controle door het recht, maar heeft ook implicaties voor de inhoud van de beslissingen, bijvoorbeeld wanneer diezelfde mensenrechten in het gedrang zijn. Democratie en rechtsstaat zijn twee belangrijke, elkaar deels overlappende idealen die erop gericht zijn de **machtsuitoefening** te controleren en in goede banen te leiden.

De staat moet zelf als organisatie mede gestructureerd zijn door en gericht zijn op deze idealen. Het zijn idealen die intern zijn aan de staat als organisatie.¹³ Het zijn antwoorden op problemen die het bestaan van de organisatie als zodanig oproept. Daarnaast zijn er ook andere, externe idealen zoals sociale rechtvaardigheid of een goed milieu die richtinggevend kunnen zijn voor de staat.¹⁴ Deze idealen zijn antwoorden op problemen als armoede en milieuvervuiling die niet noodzakelijk voortkomen uit het optreden van de staat, maar uit de samenleving als geheel. Die idealen versterken elkaar overigens weer en verwijzen naar elkaar. Het democratie-ideaal van eerlijke verdeling van macht en invloed hangt natuurlijk samen met het rechtvaardigheidsideaal van een eerlijke verdeling van goederen. Democratie maakt ook een kritische discussie in het licht van die idealen (inclusief het democratie-ideaal zelf) mogelijk.

In het licht hiervan kan de democratische rechtsstaat als drager van idealen worden gezien. Juist die gerichtheid op idealen kan, zoals we al eerder zagen, aanzetten tot voortdurende kritische zelfreflectie. Een staat die zich deze idealistische oriëntering niet meer bewust is, loopt dan ook het risico tot een gewone machtsorganisatie te verworden. Daarom is het van groot belang dat die idealistische oriëntatie levend blijft, waarvoor zowel politici als burgers een verantwoordelijkheid hebben. In deze zin versta ik dan ook Hirsch Ballins pleidooi voor een revitalisering van idealen. Hij stelt terecht: 'Democratie en rechtsstaat zullen alleen kunnen leven als ze gevoed worden door politiek idealisme.'¹⁵

De flexibilisering van het idealisme

De meeste idealistische bewegingen hebben zich tot dusverre sterk gericht op de staat als middel om hun idealen vorm te geven. Hechte organisaties

waren overigens niet alleen een middel om de staat te beïnvloeden, maar ook om zelfstandig allerlei activiteiten te ondernemen. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw wisten sociale bewegingen als de arbeidersbeweging door grote inzet van hun leden en door goed gestructureerde organisaties veel van hun idealen gedeeltelijk te verwezenlijken. In Nederland zorgde de verzuiling bovendien voor een overkoepelend kader. De nieuwe sociale bewegingen vanaf de jaren zestig kozen niet altijd voor een even hecht organisatie-model, maar de inzet van de leden voor de organisatie was vaak groot. Ook deze nieuwe sociale bewegingen richtten zich vaak primair op de staat.

Deze nadruk op de staat en op hechte organisaties staat inmiddels ter discussie. De verzuiling is grotendeels afgebroken en burgers identificeren zich minder sterk dan vroeger met hun organisaties en partijen. Massale sociale bewegingen lijken minder een rol te spelen dan twintig of tachtig jaar geleden. Burgers lijken zich ook minder intensief met idealistische organisaties te verbinden. En zoals al eerder gezegd: de invloed van de staat op de samenleving is beperkter dan vroeger vaak werd verondersteld.

Deze ontwikkelingen leiden echter niet tot een volledig irrelevant worden van de staat en andere organisaties. De overheid heeft weliswaar minder invloed dan vroeger wel werd aangenomen, maar men slaat volstrekt door in de andere richting wanneer men zegt dat de staat helemaal niet meer bestaat of dat sturing niet meer mogelijk is. De overheidsorganisatie blijft dan ook een belangrijk instrument om aan idealisme gestalte te geven en voor idealistische groepen blijft het zinvol zich mede daarop te richten. Realisme ten aanzien van de sturingsmogelijkheden van de staat is zeker nodig, maar dat realisme houdt zowel in dat men de sturingsmogelijkheden niet overschat als dat men ze niet onderschat.

Ook sociale bewegingen en organisaties blijven een belangrijk middel voor mensen om aan hun idealen gestalte te geven – al is het maar via het invullen van een girokaart. Maar er lijkt wel sprake van een zekere verschuiving. De deelname aan politieke partijen is in de afgelopen decennia aanmerkelijk teruggelopen. In plaats daarvan is de deelname aan organisaties met specifieke doelen, zoals Greenpeace en Amnesty International, sterker geworden. De intensiteit en duur van deelname aan die organisaties lijkt eveneens minder: vrijwilligers willen nog wel meewerken aan concrete projecten, maar steeds minder algemene bestuurlijke taken op zich nemen, laat staan dat men zich zijn leven lang inzet voor dezelfde organisatie. De identificatie met een bepaalde organisatie als drager van een ideaal of met dat ideaal zelf lijkt minder sterk.

Hieruit mag overigens niet worden afgeleid dat burgers zich minder

inzetten of minder idealistisch geworden zijn. Uit empirische onderzoeken blijkt daarvan in ieder geval weinig.¹⁶ Maar op twee punten is de verhouding tot idealistische organisaties anders geworden. Aan de ene kant is er een sterker accent komen te liggen op organisaties met beperkte doelstellingen, zoals 'one-issue' bewegingen. Aan de andere kant is er een minder intensieve inzet van de burgers voor die organisaties.¹⁷

Dit past in een breder verschijnsel dat burgers in onze samenleving zich minder sterk committeren – of het nu gaat om hun verhouding tot hun bedrijf,¹⁸ hun kerk, hun politieke partij of hun relaties. Maar de vraag is of dit alleen maar negatief is. Is die blinde partijtrouw niet juist soms een gevaar en brengt die niet te veel het risico met zich mee dat mensen blijven vasthouden aan achterhaalde opvattingen? Is levenslang bij hetzelfde bedrijf werken wel zo'n waardevol ideaal; is het voor bedrijf en werknemers niet vaak verrijkend wanneer nieuwe werknemers met frisse ideeën in een organisatie binnenkomen? Is het niet juist wenselijk dat mensen bewust kiezen voor welke actiegroep ze zich een tijdje inzetten en daarbij hun inspanningen steeds weer richten op dat thema waar naar hun idee op elk moment de meeste behoefte is?

Niet alleen de arbeidsmarkt is geflexibiliseerd, maar ook het idealisme. In een snel veranderende en gefragmenteerde samenleving is dat op zich positief. Door dat 'idealistisch shoppen' is de kans op institutionele ontsporing en dogmatische fijnslijperij misschien zelfs geringer. Een minder automatische partijloyaliteit zorgt ervoor dat ideologische verstarring of bestuurlijke inertie van een partij-organisatie eerder wordt bestraft met kiezers- en ledenverlies, zodat partijen een prikkel krijgen om zich voortdurend te vernieuwen en met de kiezers en leden in voortdurend contact te blijven. Een bewustere keuze van burgers waar ze hun energie op zullen richten, biedt op zijn minst een goede kans op een efficiëntere inzet vanuit de samenleving voor al die verschillende idealen.

Kortom: de manier waarop idealisme organisatorisch gestalte krijgt, is zeker anders dan twintig jaar geleden. Maar de veranderingen sluiten aan op de veranderingen in onze samenleving. Wie nostalgisch terugkijkt op de massademonstraties van begin jaren tachtig of de ludieke acties van de jaren zestig zal dit alles alleen maar ervaren als teruggang. Maar wie erkent dat een sterk dynamische samenleving als de onze een grote variëteit aan mogelijkheden biedt om idealen gestalte te geven, zal de flexibilisering van het idealisme toejuichen.

13. Democratie

Meer dan een besluitvormingstechniek of een wijze van machtsuitoefening is democratie een politieke cultuur, die uitgaat van de bereidheid om zich open te stellen voor de argumenten van de tegenstander en om zich van het eigen belang of standpunt, al is het maar tijdelijk, los te maken.

Paul Kalma¹

Obstakel, middel of ideaal?

In het vorige hoofdstuk is ingegaan op de vraag hoe idealisme praktisch en vooral organisatorisch gestalte kan krijgen. Terloops is daarbij al verwezen naar democratie als een van de richtinggevende idealen voor de staat. In dit hoofdstuk wil ik uitgebreider stilstaan bij die democratie. Wie in Nederland praktisch gestalte wil geven aan idealen, kan niet om het gegeven heen dat dit in de context van een redelijk democratische samenleving plaatsvindt. 'Redelijk democratisch', want het democratisch stelsel zoals dat in Nederland functioneert, is bepaald niet perfect. Maar tegelijk is het zeker meer dan voldoende democratisch om het waardevol genoeg te achten om met kracht te verdedigen.

De verhouding tussen idealisme en democratie is niet onproblematisch. Sociale bewegingen gebruiken veelvuldig democratische kanalen om hun doelen te verwezenlijken. Niet alleen door deelname aan verkiezingen of druk op politieke partijen, maar ook door demonstraties en andere op het publiek gerichte acties, door gebruik van de vrije media, en door juridische procedures. Een democratie biedt hiertoe tal van mogelijkheden en is dus een middel om idealistische hervormingen te realiseren. Maar democratie wordt ook vaak geassocieerd met trage procedures, moeizame compromissen en weinig slagvaardig beleid. Idealistische bewegingen die wezenlijke veranderingen willen, ervaren de democratie daarom vaak als een obstakel. In sommige groepen wordt daarom, zowel voor de interne organisatie als voor de samenleving als geheel, democratie als iets gezien wat – al dan niet tijdelijk – moet wijken voor het hogere belang van het nagestreefde ideaal. De marxistische idee van de dictatuur van het proletariaat is de meest opvallende variant hiervan. Maar ook in andere groepen leeft de gedachte dat de brede massa nog niet rijp is voor de revolutie of dat de gevestigde machten een zodanige greep hebben op de samenleving en op de democratische instituties dat naar andere wegen moet worden gezocht om

de veranderingen teweeg te brengen. Daarom mag naar ondemocratische middelen worden gegrepen, en zo nodig ook naar dwang en geweld. Ook in de milieubeweging en vooral in de milieufilosofie is een serieuze discussie gevoerd over de vraag of de voor bescherming van het milieu noodzakelijk geachte ingrijpende wijzigingen wel doorgevoerd konden worden binnen democratische kaders.

Andere idealistische bewegingen komen nu juist op voor democratie. De democratiseringsbeweging van de jaren zestig en zeventig is daarvan het duidelijkste voorbeeld, maar ook de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten en de vrouwenbeweging beriepen zich mede op democratische idealen als gelijkheid en eerlijke vertegenwoordiging van alle groepen. In niet-democratische landen is democratie een leidend ideaal geweest – en is dat nog steeds – voor allerlei oppositiebewegingen. Democratie is ongetwijfeld een van de meest inspirerende idealen in de menselijke geschiedenis.

En niet zonder reden. President Lincolns ideaal van een regering ‘van het volk, door het volk en voor het volk’ is nog steeds een goed vertrekpunt voor het denken over de meest gewenste regeringsvorm. In de praktijk mag het moeilijk zijn om er goed vorm aan te geven en schieten alle pogingen daartoe weer tekort, maar dat doet niets af aan de waarde van die basisidee en van die feitelijk bestaande democratieën. Democratie is om verschillende redenen waardevol. Zij geeft uitdrukking aan het ideaal dat alle mensen gelijkwaardig zijn en dus ook een gelijke stem moeten hebben bij het bepalen van het gezamenlijk beleid en dat met hun belangen en opvattingen ook gelijkkelijk rekening moet worden gehouden bij de inhoud van het beleid. Democratie is de beste waarborg voor de bescherming van fundamentele mensenrechten. En het democratisch debat is een van de manieren om te bevorderen dat er een open en kritische toetsing is van de verschillende mogelijke beleidsopties – wat zeker geen garantie is voor het best mogelijke besluit, maar in ieder geval wel een bijdrage daaraan levert.²

Daarom moeten we niet te snel constateren dat democratie en idealisme elkaar in de weg zitten. De democratie is dermate waardevol dat we best wat nadelen op de koop toe mogen nemen. Het is bovendien nog maar de vraag of die nadelen wel zo reëel zijn. Daarop wil ik in dit hoofdstuk ingaan. Mijn stelling is dat democratische procedures weliswaar soms lastig zijn voor het in praktijk brengen van idealistische overtuigingen, maar dat tegelijk de democratische inbedding een voorwaarde is voor het open en realistisch houden van idealisme.

In eerdere hoofdstukken is de noodzaak voor dat laatste bepleit, maar

slechts in heel algemene zin aangegeven hoe dat zou kunnen. In hoofdlijnen zijn er drie manieren om onze opvattingen te toetsen. Allereerst kunnen we nagaan of onze opvattingen intern samenhangend en niet-tegenstrijdig zijn. Belangrijker is dat we onze ideeën aan kritiek van anderen blootstellen om te zien of ze ook in hun ogen houdbaar zijn. En ten slotte kunnen we ze ook aan de realiteit toetsen. Democratie kan aan elk van deze punten een bijdrage leveren.

Democratie is discussie. Om in die discussie anderen te overtuigen, zal ik eerst mijn eigen opvattingen zo goed mogelijk moeten zien te presenteren en dat betekent dat ik ze zo consistent en samenhangend mogelijk moet formuleren. De noodzaak om mijn opvattingen te verwoorden tegenover anderen dwingt mijzelf dus tot een betere doordenking van mijn opvattingen. In die discussie zullen vervolgens die anderen mijn opvattingen bekritiseren of overnemen, en zullen daar hun eigen gezichtspunten tegenover of naast stellen. Die confrontatie met andersdenkenden leidt dan niet alleen tot een kritische toets, maar ook tot een verrijking van mijn opvattingen. Aldus draagt democratie, als een ‘marketplace of ideas’, bij aan een kritische toetsing van opvattingen.

Democratie is ook een besluitvormingsprocedure, waaruit concrete besluiten resulteren die vervolgens worden uitgevoerd. Wanneer idealistische opvattingen in de besluitvorming meespelen, vormen de verdere uitwerking en de gevolgen ervan een toets vanuit de praktijk. Dit kan weer leiden tot een bijstelling van die opvattingen. Door idealisme in praktijk te brengen vindt een terugkoppeling plaats naar de realiteit. Democratische mechanismen kunnen ervoor zorgen dat die terugkoppeling ook werkelijk plaatsvindt. De democratische ‘checks and balances’ zorgen voor een waarborg dat gedreven idealisten hun ideeën niet zomaar kunnen doorzetten ten koste van bijvoorbeeld de rechten van minderheden.

De verhouding tussen democratie en idealisme heeft nog meer aspecten. Democratische deugden als tolerantie zijn – niet toevallig – ook wezenlijk voor een open idealisme. Een pluralistische samenleving is een voorwaarde voor een vitale democratie én voor een levend idealisme. Democratie bevordert en vereist een open burgerschap. Omgekeerd kan idealisme ook een bijdrage leveren aan een levendige democratische cultuur. Idealisme en democratie hebben elkaar nodig en versterken elkaar.

Ik kan hier niet het hele democratisch stelsel en zijn gebreken onder de loep nemen. Democratie is óók platte belangenstrijd en botte machtspolitiek. De praktijk van de Nederlandse democratie schiet op tal van punten tekort. Voor dergelijke aspecten ben ik zeker niet blind, maar ze vallen buiten het bestek van dit boek. Ik wil hier nagaan welke mogelijkheden

er zijn voor een open en realistisch idealisme. Vanuit die vraagstelling belicht ik maar enkele aspecten van de democratie, zonder enige claim op volledigheid.

Daarbij versta ik democratie ruim. Het gaat mij niet om een puur formele democratie, maar om een samenleving die zich voortdurend oriënteert op democratische idealen en zich vernieuwt in het licht daarvan. Democratie is niet alleen een kenmerk van een staatsorganisatie. Democratie verwijst vooral naar een democratische cultuur, naar een publiek debat in de hele samenleving over hoe die samenleving moet functioneren. Democratie is bovendien ook van betekenis in deelorganisaties, actiegroepen, partijen, kerken in die samenleving. Ook actiegroepen en partijen behoeven een democratische structuur en cultuur. Juist groepen die dragers van idealisme zijn, moeten zelf democratisch georganiseerd zijn.

Open debat

Democratie is debat. Een van de belangrijkste kenmerken van een goed functionerende democratie is dat aan besluiten een open meningsvorming voorafgaat, waarbij in principe iedereen kan deelnemen en ieder argument aan de orde kan komen. Mensen kunnen – zelfs als ze de meerderheid hebben – niet zomaar hun ideeën in beleid omzetten, maar moeten daarover eerst het debat aangaan met anderen, in het parlement, maar ook in de politieke opinie. En als ze niet de meerderheid hebben, zullen ze hun best moeten doen voldoende anderen te overtuigen; ook daarvoor is discussie noodzakelijk.

Het democratisch debat kan in verschillende stappen idealistische opvattingen onderwerpen aan een kritische toets en verrijken. De meest triviale, maar wel heel wezenlijke is dat een discussie mij dwingt mijn opvattingen helder en samenhangend te presenteren. Iedereen wil de vrede, maar wat bedoel ik precies wanneer ik zeg dat een bepaald beleid die dichterbij zal brengen? Vaag heb ik daarover misschien wel ideeën, maar ze echt goed onder woorden brengen valt niet altijd mee. Daarbij blijkt dan soms dat bepaalde onderdelen van mijn opvattingen met elkaar in strijd zijn of zo volstrekt onrealistisch blijken dat ik er niets mee kan in de praktijk. Politieke partijen beloven vaak veel meer dan ze kunnen waarmaken omdat al hun wensen opgeteld meer kosten dan mogelijk is. Aan partijen mag dan ook gevraagd worden om hun prioriteiten aan te geven en eventueel ook om de haalbaarheid van hun programma door te laten rekenen.³ Daarbij moet haalbaarheid overigens niet worden verengd tot financiële en

economische haalbaarheid, maar moeten ook bijvoorbeeld de maatschappelijke gevolgen en de effecten op het milieu worden meegewogen. Politiek is meer dan een sluitend budget.

Een democratische discussie dwingt aldus tot zelfkritiek. Het zo goed mogelijk formuleren van de eigen opvattingen leidt tot een eerste toets en bijstelling daarvan. Dit lijkt triviaal, maar is het niet. Veel oppositiebewegingen krijgen aanvankelijk grote aanhang door een tot slogans beperkt programma, maar stuiten vervolgens op grote moeilijkheden wanneer ze daarop een samenhangend politiek programma willen baseren. Toch is die uitwerking in een coherent programma een noodzakelijke stap voor het in de praktijk brengen van hun idealen.

De tweede stap is dat opvattingen worden blootgesteld aan de kritiek van anderen. Iedereen heeft blinde vlekken en maakt denkfouten. In een open discussie kunnen die worden blootgelegd en aangevuld en feitelijk onjuiste veronderstellingen worden bekritiseerd. Bovendien kan blijken dat anderen heel andere dingen belangrijk vinden dan ik. Als een politicus ervan uitgaat dat iedereen net als hij een huis met een tuintje en een auto voor de deur als wens heeft, kan hij in een open discussie worden gecorrigeerd. Sommigen willen liever een flat, anderen juist geen auto of liever twee. De noodzaak om anderen te overtuigen (en dus ook naar hen te luisteren) leidt ertoe dat dergelijke veronderstellingen over wat mensen willen, kunnen worden gecorrigeerd.⁴ Het is niet toevallig dat in dictatoriaal geregeerde landen juist de volkshuisvesting vaak zo eentonig en eenvormig is.

Een derde stap is die van verrijking van mijn opvattingen. Door het debat met andersdenkenden aan te gaan, kan ik de beperkingen van mijn eigen opvattingen onderkennen en de rijkdom van andere opvattingen als aanvulling leren zien. Door een open gesprek kunnen mensen ideeën van elkaar overnemen. In het gesprek tussen liberale verdedigers van de vrije markt en milieu-activisten de afgelopen decennia hebben beide op deze manier ook van elkaar geleerd. De eersten hebben erkend dat de markt vele imperfecties bevat en zijn ook deels de uitdaging aangegaan om in hun eigen termen daarvoor oplossingen te vinden. Een eco-tax, een belasting op milieuvervuilende of veel grondstoffen en energie verbruikende activiteiten, wordt tegenwoordig ook door liberalen gezien als een legitiem instrument dat binnen het kader van de vrije markt deze imperfecties beoogt te corrigeren.⁵ Milieuactivisten hebben omgekeerd erkend dat een goed functionerende markt tot een efficiëntere en dus minder verspillende productie kan bijdragen en dat ook via invloed van consumenten en aandeelhouders bedrijven op verantwoord handelen kunnen worden aangesproken. Ze hebben in hun denken dan ook meer plaats ingeruimd voor

een goed functionerende markteconomie en verwachten niet alle heil meer van een sterk op interventie en regulering gericht overheidsbeleid.⁶ Dit voorbeeld illustreert hoe in een democratische discussie opponenten elkaars opvattingen niet alleen kunnen bekritisieren, maar ook verrijken.

Voor een goed functionerende democratische discussie is pluralisme van opvattingen vereist.⁷ Zoals ik al in eerdere hoofdstukken heb opgemerkt, is pluralisme niet een te betreuren gegeven, maar een voorwaarde voor een levend idealisme. Wie denkt het onderling eens te zijn, heeft geen woorden nodig. Maar daardoor komt ook moeilijker naar voren dat men het in werkelijkheid helemaal niet met elkaar eens is, of dat datgene waarover men het eens denkt te zijn, in feite volstrekt onhoudbaar is. Alleen door een open debat in een pluralistische context kunnen inconsistenties, verschillen en kritiekpunten naar voren komen en kunnen mensen van elkaar leren. Het democratisch debat versterkt daarom het idealisme juist door het open te houden voor kritiek en aanpassing.

Een praktijktoets

Idealisme moet gestalte krijgen door concrete veranderingen: de samenleving moet immers anders, beter worden. Of het voertuig van dat idealisme nu de overheid is of andere organisaties, in beide gevallen moeten er besluiten genomen worden over hoe men die verandering denkt te kunnen bevorderen. Die besluiten kunnen niet anders zijn dan stappen of stapjes in de richting van het ideaal. Alleen in uitzonderingsgevallen kunnen radicale omwentelingen nodig en mogelijk zijn, maar ook dan zal men niet in één keer het ideaal kunnen realiseren.

In een realistisch idealisme wordt steeds getoetst in hoeverre de beoogde doelen inderdaad gehaald worden en wordt zo nodig de koers tussentijds bijgesteld. Elk van die stappen, groot of klein, moet beoordeeld worden op effectiviteit. Werkt het? Brengt het het ideaal dichterbij of heeft het juist ongewenste gevolgen? Door steeds weer stil te staan bij de praktische uitwerking van ons handelen kan tijdens het in praktijk brengen van idealisme een voortdurende toetsing plaatsvinden. Brengt onze inzet inderdaad vooruitgang? Als dat niet het geval is, kan het zijn dat we beoordelingsfouten hebben gemaakt bij het kiezen van de concrete stappen. Maar het kan ook zijn dat onze invulling van het ideaal onjuist blijkt. Aldus is een voortdurende terugkoppeling mogelijk van de praktijk naar het idealisme. Dit past goed bij het idee van 'piecemeal engineering', het stap voor stap bijsturen van de samenleving.⁸

'Piecemeal engineering' is een experimentele methode. Er is immers geen zekerheid dat het goed gaat. Alleen door de resultaten te beoordelen, kunnen we achteraf weten of we de juiste weg hebben ingeslagen. Die onzekerheid vooraf is karakteristiek voor iedere poging om de sociale werkelijkheid te veranderen. Algemene wetten zoals in de natuurkunde zijn er nu eenmaal niet. Alle kennis die we door ervaring opdoen, blijft contingent: het kan zijn dat iets wat tot dusverre goed werkte dat ineens niet meer doet, en omgekeerd. Omdat die onzekerheid onvermijdelijk vastzit aan ieder handelen maar ook aan ieder nalaten, kan het geen reden zijn om de pogingen om de werkelijkheid te verbeteren maar te laten schieten. Maar het is wel een reden om tijdens het proces – en daarna – steeds goed in de gaten te houden wat er precies gebeurt.

Die onzekerheid over de gevolgen brengt het risico met zich mee dat we tijdens het experiment al onherstelbare schade hebben aangericht. Wil dit maatschappelijk experimenteren verantwoord zijn, dan zijn er daarom twee voorwaarden. Er mag geen onaanvaardbare schade worden veroorzaakt en er moet een open informatiestroom en een effectieve terugkoppeling zijn over de uitkomsten, zodat er tijdig kan worden bijgestuurd of eventueel zelfs volledig teruggedraaid.

Democratie levert een bijdrage in beide opzichten. Allereerst is er een stelsel van 'checks and balances'. Dat betekent dat toevallige parlementaire meerderheden niet zonder meer hun wil kunnen doorzetten maar rekening moeten houden met allerlei ingebouwde controlemechanismen. De Raad van State en de Eerste Kamer, de publieke opinie en de rechter kunnen allemaal een bijdrage leveren aan het tegengaan van onbezonnen besluiten met onvoldoende doordachte gevolgen. Grondrechten en effectieve rechtsbescherming zorgen ervoor dat burgers en vooral minderheden niet zomaar van hun rechten kunnen worden beroofd met een beroep op het vermeende grotere algemeen belang. In niet-democratische landen is het veel eenvoudiger om het open debat te vermijden en alle tegenargumenten te negeren, waardoor ingrijpende hervormingen kunnen worden doorgevoerd die ernstige schade berokkenen. De recente pogingen tot landhervorming in Zimbabwe zijn een voorbeeld. Op zich is er met het streven naar een eerlijker landverdeling niets mis, maar de manier waarop deze door Mugabe werd doorgezet, betekende voor de blanke landeigenaren een onteigening zonder compensatie en ging gepaard met ernstig geweld van de zijde van de bezetters. Belangrijk neveneffect was bovendien een drastische daling van de productiviteit op de plantages. Het ontbreken van een effectieve democratische controle en van effectieve rechterlijke en politieke bescherming betekende dat hier geen tegenwicht geboden kon

worden aan het met verkeerde middelen doorzetten van een eenzijdig streven.

Een goed functionerende democratie voorkomt dat bepaalde idealen worden nagejaagd zonder op de mogelijk schadelijke (neven)effecten acht te slaan. Dit lukt overigens nooit helemaal en soms zelfs helemaal niet. Democratische politici hebben evenzeer als alle andere machthebbers de neiging om hun opvattingen door te zetten tegen kritiek in. De 'checks and balances' werken zeker niet volmaakt. Democratie kan daarom niet alle uitwassen voorkomen, maar ze kan deze wel beperken.

De tweede voorwaarde voor verantwoord 'piecemeal engineering' is dat er een effectieve terugkoppeling plaatsvindt over de uitkomsten van het beleid. Voor beleidsmakers die sterk overtuigd zijn van de juistheid van hun aanpak, is het altijd verleidelijk om onaangename informatie over het praktisch feilen hiervan terzijde te leggen of zelfs onder tafel te werken. Berucht zijn de communistische statistieken over voortdurende productiegroei in de Sovjet Unie die moesten aantonen dat het communisme succesvol was. Juist een democratische structuur – vooral indien gesteund door een actieve pers en publieke opinie – kan hier de waarheid boven tafel krijgen. Dankzij instanties als de Rekenkamer en de Ombudsman, dankzij de democratische oppositie en ook door kritisch volgen uit de kring van de regeringspartijen kan dit vervolgens weer leiden tot bijstellingen van het beleid en zelfs van de invullingen van de idealen.

Ook in dit opzicht is overigens de democratie verre van perfect. Bestuurders en politici blijken regelmatig onvoldoende in staat om hun beleid tijdig bij te stellen of zo nodig fundamenteel te herzien. De besluitvorming over de Betuwelijn is hiervan een duidelijk voorbeeld. Ondanks een toenemende stroom van rapporten, zelfs van de onafhankelijke Rekenkamer, waarin de argumenten voor deze lijn worden ontzenuwd, lijkt de eenmaal in gang gezette beweging niet meer te stoppen. Er wordt nauwelijks meer inhoudelijk ingegaan op de kritische argumenten, maar er is eenmaal een besluit genomen en dat moet worden uitgevoerd. De beleidsmakers hebben zich zodanig vereenzelvigd met het beleid dat ze niet meer in staat zijn tot een kritische reflectie en tot herziening van hun standpunten.⁹

Regeringsverantwoordelijkheid tegen elke prijs?

Het democratisch debat en de democratische instituties leveren dus een belangrijke bijdrage aan een verantwoord idealisme. Idealisme en de traag-

heid van democratische procedures staan misschien soms op gespannen voet, maar evenzeer kan worden verdedigd dat democratie bijdraagt tot een grotere kwaliteit en effectiviteit van de besluiten.¹⁰ Er is een grotere kans dat uitwassen worden tegengehouden en dat alle gezichtspunten en alle relevante informatie zijn meegenomen in de besluitvorming en dat informatie over de uitkomsten van het beleid leidt tot bijstelling. Ook al is de democratie niet perfect, er is een grotere waarschijnlijkheid dat veranderende inzichten over de resultaten van een bepaald beleid leiden tot herziening dan in niet-democratische geregeerde staten of organisaties.

In theorie klinkt dit mooi, maar in de praktijk zijn daarmee de problemen niet opgelost. De theoretische erkenning van de onvermijdelijkheid van kleine stapjes zegt nog niets over de vraag of concrete stapjes wel groot genoeg zijn. Vooral bij linkse partijen leidt dit tot voortdurende debatten over de vraag of men nu wel of niet moet meeregeren. Als er zo weinig reëel te veranderen is, is het dan nog wel de moeite waard?

De vraag of idealistische partijen bereid moeten zijn om regeringsverantwoordelijkheid te dragen is zo algemeen dat hij alleen maar met ja kan worden beantwoord. Wie iets wil veranderen, zal alle mogelijke wegen daartoe moeten bewandelen en het deelnemen aan een regering is een van de manieren om dat te doen. Een evenwichtig idealisme vereist dat men geen enkele mogelijke weg bij voorbaat uitsluit. De vraag kan daarom alleen voor een concrete situatie worden gesteld. Geeft deelname aan een concrete regering (of bijvoorbeeld ook een college van Burgemeester en Wethouders) voldoende kansen om iets van onze opvattingen te verwezenlijken of moet er te veel worden ingeleverd en kunnen we er beter buiten blijven? Dat is het dilemma waar veel idealistische groeperingen steeds weer voor staan, of het nu gaat om deelname van een partij aan een regering of van een milieuorganisatie aan een overlegorgaan van het 'groene poldermodel'. Het probleem van de regeringsverantwoordelijkheid staat dan ook slechts model voor een veel algemener probleem.¹¹

In een land als Nederland vereist regeren altijd het sluiten van compromissen waarbij wordt ingeleverd ten opzichte van het eigen verkiezingsprogramma. Er zijn twee redenen waarom dat soms moet. Allereerst wil in veel gevallen de ene politieke partij iets anders dan de andere. De een wil meer wegen en de ander meer spoorwegen. Wanneer geen van beide de meerderheid heeft, is een compromis onvermijdelijk, hetgeen meestal betekent dat men ergens tussenin gaat zitten. In andere gevallen moet worden ingeleverd omdat de realiteit dwingt tot aanpassingen. Het verkiezingsprogramma eist bijvoorbeeld een substantiële verhoging van de uitkeringen, maar dit brengt hoge kosten met zich mee waarvoor geen

dekking bestaat, of het heeft ongewenste neveneffecten zoals de armoedeval die mensen verhindert om uit de werkloosheid te stappen en een baan te accepteren. Wanneer men de meer algemene voornemens van het verkiezingsprogramma wil omzetten in beleid, dwingen dergelijke praktische problemen vaak tot bijstelling. Die praktische problemen worden in sommige gevallen ook pas echt zichtbaar wanneer men werkelijk eenmaal de eigen idealen in concreet beleid probeert om te zetten.

Vanuit een theoretisch perspectief kunnen beide vormen van water in de wijn doen gerechtvaardigd zijn.¹² We kunnen immers onze idealen altijd maar gedeeltelijk omvatten en er zijn ook nog andere waardevolle idealen. In sommige gevallen kiezen andere partijen voor een andere invulling van die idealen of voor andere middelen om ze te realiseren, of ze leggen de nadruk op andere idealen. Er is de mogelijkheid dat hun visie een zinvolle correctie en aanvulling is op de onze. Een gedeeltelijk tegemoetkomen aan hun wensen kan betekenen dat we beter recht doen aan die andere idealen of andere invullingen van gemeenschappelijke idealen. Ook aanpassing van ons beleid aan de eisen van de werkelijkheid kan gerechtvaardigd zijn; dit is immers een kenmerk van een realistisch idealisme zoals ik dat hiervoor heb bepleit.

Maar het probleem is natuurlijk dat dit weliswaar in abstracto verdedigbaar is, maar dat we daaraan voor concrete onderhandelingen weinig hebben, omdat we geen maatstaf, geen Archimedisches punt hebben om te bepalen of de compromissen inderdaad acceptabel zijn. Integendeel, door de ervaring zouden we hier juist voorzichtig moeten zijn. Veel idealisten die op het pluche terechtgekomen zijn, lijken zich vervolgens te gemakkelijk neer te leggen bij compromissen met andere partijen of bij de eisen van haalbaarheid. Regeren moet zeker niet tegen elke prijs. De marges van de democratische politiek mogen smal zijn, ze moeten wel maximaal worden benut.

Hier blijkt de waarde van de democratie, ook binnen een partij. Democratie in een regeringspartij houdt ook in een voortdurend debat waarbij men de eigen bestuurders kritisch volgt en hen voortdurend aanspreekt op wat ze uiteindelijk nog van die idealen terechtbrengen. Vaak is er juist de neiging om in een regeringspartij de rijen gesloten te houden om het de eigen bestuurders niet te moeilijk te maken. Maar dit is precies de verkeerde reactie op het dilemma van de regeermacht. Die bestuurders moeten het moeilijk hebben – wie heeft er ooit beweerd dat regeren gemakkelijk moet zijn? Zoals ook oud-premier Schermerhorn in zijn eerder aangehaalde artikel 'Vuile handen' beseft, is het juist goed voor hen om steeds een kritisch tegengeluid te horen, om het besef levend te houden dat

ze compromissen hebben gesloten en om te zorgen dat ze daar niet verder in gaan dan strikt noodzakelijk.¹³ De rijen sluiten doet men in een strikt geleide militaire organisatie. In een democratie steunt men de bestuurders – ook of zelfs juist die 'eigen' bestuurders – het beste bij hun taak door ze kritisch te volgen en steeds weer te bekritisieren wanneer ze zich te gemakkelijk neerleggen bij de 'eisen' van de realiteit of de wensen van de politieke tegenstander.

In het praktisch gestalte geven aan idealistische overtuigingen door het deelnemen aan de regering liggen grote mogelijkheden, maar tegelijk allerlei risico's besloten. Wanneer een idealistische beweging regeringsverantwoordelijkheid gaat dragen, is de uitdaging om het kritisch en idealistisch perspectief in het interne en in het breder maatschappelijke debat voortdurend levend te houden. Alleen dan kunnen de smalle marges van de democratische politiek optimaal benut worden.

Actief burgerschap

Democratie ondersteunt idealisme dus op verschillende manieren. Het democratisch debat houdt idealistische opvattingen open en realistisch. De democratische 'checks and balances' zorgen ervoor dat in de idealistische praktijk het beleid niet ten koste van alles wordt doorgezet en bevorderen bovendien een voortdurende terugkoppeling van die opvattingen naar de uitkomsten van het beleid. Omgekeerd levert idealisme ook een onmisbare bijdrage aan een vitale democratie. Een van de belangrijkste controlemechanismen in een democratie is een actieve publieke opinie, dat wil zeggen actieve en vasthoudende burgers, gesteund door een pluriforme pers. En hoewel die burgers zeker niet allemaal idealistisch hoeven te zijn, leveren idealistische groepen wel een belangrijke bijdrage aan dat actief burgerschap.

Een levende democratie vereist bepaalde politieke en juridische instellingen, maar voor een werkelijk floreren is zij afhankelijk van de burgers. Het belangrijkste ambt in een democratie is dat van de burger.¹⁴ Een democratie kan niet zonder actieve burgers die zich inzetten voor de samenleving en voor de democratische instellingen in het bijzonder. In de afgelopen jaren is in de politieke filosofie steeds sterker het besef gegroeid dat alleen door een actieve 'civil society' een samenleving en de democratische instellingen goed kunnen functioneren. Een democratie veronderstelt bijvoorbeeld een grote mate van onderling vertrouwen tussen burgers, en dat vertrouwen wordt vooral instandgehouden in de context van verenigingsleven, organisaties en andere gelegenheden waar mensen elkaar

ontmoeten en met elkaar samenwerken. Nu is verenigingsleven niet altijd met idealisme verbonden. Maar idealisme richt zich wel vaak op die samenleving en op de politiek en levert daarmee een belangrijke bijdrage aan beide.

Omgekeerd biedt de democratie aan idealistische burgers ook tal van manieren om hun opvattingen gestalte te geven, hetzij via de staat hetzij via het maatschappelijk middenveld. Hoe gevarieerder de maatschappelijke organisaties en bewegingen en hoe opener de politieke instellingen voor nieuwkomers, hoe meer kansen idealisten hebben om praktische uitwerking aan hun ideeën te geven. Doordat ze die kansen hebben, is er ook een grotere uitdaging om zich praktisch te engageren binnen de samenleving en de politieke structuren in plaats van zich daarvan afzijdig te houden of zelfs er expliciet van af te keren in ideologische zelfgenoegzaamheid. Een vitale democratie bevordert daarom een praktisch idealisme van actieve burgers, zoals omgekeerd idealisme en actief burgerschap de democratie bevorderen.

Dit actief burgerschap stelt bepaalde eisen aan burgers. Daarvoor wordt vaak de term burgerdeugden gebruikt (wat overigens niet verward moet worden met burgerlijke deugden). Voorbeelden daarvan zijn een inzet voor de samenleving, betrokkenheid bij de politieke instellingen, bereidheid tot deelname aan het democratisch debat. Een van de belangrijkste eisen, tolerantie, vloeit voort uit het pluralistisch karakter van een democratische samenleving. Democratie veronderstelt pluralisme en waardeert dit positief. Die positieve houding ten opzichte van pluralisme heeft gevolgen voor wat van de burgers verwacht wordt. Ook zij moeten pluralisme niet slechts verdragen maar zelfs positief waarderen. 'Afwijkende' opvattingen horen erbij – hoe lastig ze ook zijn. Alleen dankzij de confrontatie met afwijkende opvattingen is een democratisch debat mogelijk en is ook voortdurende toetsing van de eigen opvattingen mogelijk.

Tolerantie ten opzichte van afwijkende opvattingen is meer dan een verlegenheidsoplossing. Sommigen zien tolerantie als iets waarbij men zich noodgedwongen neerlegt bij het feit van pluralisme. Dat is weliswaar in de praktijk vaak het begin, maar het is slechts een deel van het verhaal. Tolerantie, en zelfs respect voor andere opvattingen, vloeit rechtstreeks voort uit de principieel positieve waardering van pluralisme. Die verdraagzaamheid is bovendien niet slechts passief (of zelfs 'repressief') in de zin van 'laat maar praten, ieder heeft immers recht op zijn eigen mening', waarbij men zich verder niets van die mening aantrekt. Het gaat om wat we 'actieve verdraagzaamheid' kunnen noemen: de bereidheid om te luisteren naar andermans opvattingen, teneinde in een open discussie tot de best

mogelijke oplossing te komen. Tolerantie van andersdenkenden is wezenlijk om ook zelf steeds weer uitgedaagd te worden, om open te staan voor kritiek en aanvullende perspectieven.

Een dergelijke actieve tolerantie is van belang zowel voor de democratie als voor een realistisch idealisme. Beide gaan immers uit van een dergelijke positieve waardering van pluralisme en zien dat als een voorwaarde voor het democratisch debat en voor de toetsing van de eigen opvattingen. Die deugd van actieve tolerantie is bovendien niet slechts vereist voor de democratie, maar wordt ook daardoor bevorderd. Door een democratische discussiecultuur worden mensen voortdurend geconfronteerd met andere mensen met afwijkende opvattingen en leren daarmee om te gaan. Tolerantie wordt pas moeilijk wanneer de mensen met afwijkende meningen (en praktijken!) dichtbij komen, burens worden, discussiepartners met wie men goede relaties dient te onderhouden ondanks de verschillen. Door het democratisch forum worden die verschillen zichtbaar en voelbaar, maar hopelijk ook hanteerbaar.

Democratie en realistisch idealisme versterken elkaar dus door op dezelfde burgerdeugden een beroep te doen en mede dankzij dat beroep ook die deugden tot ontwikkeling te brengen. Net als de eerder in dit hoofdstuk genoemde positieve relaties tussen realistisch idealisme en democratie is een dergelijk verband niet absoluut of noodzakelijk. Ze impliceren slechts een positieve tendens, een potentiële stimulans die van democratie op idealisme uitgaat en omgekeerd. Maar tezamen is het voldoende om de stelling te verdedigen dat democratie en idealisme niet op gespannen voet met elkaar hoeven te staan, maar elkaar juist bevorderen.

14. Het opvangen van teleurstellingen

We hebben allemaal de hoogste idealen.

Maar we zijn mensen, dus we zullen blijven falen.

Robert Long en Dimitri Frenkel Frank¹

Flowerpower: the lost generation

De jaren zestig van de vorige eeuw zijn voor veel mensen nog steeds het symbolisch hoogtepunt van idealisme. Een verwijzing ernaar is tegelijk een van de standaardargumenten tegen idealisme: zie maar wat ervan is terechtgekomen! Waar zijn immers de idealen van al die hippies en maatschappijhervormers gebleven? Een deel van die generatie is inmiddels zelf op machtsposities terechtgekomen en lijkt zich weinig meer aan zijn vroegere idealen gelegen te laten liggen. De groep Niet Nix liep immers juist vast op de protestgeneratie van toen, Nieuw Links, die nu de toon aangeeft in de PvdA. Een ander deel is teleurgesteld dat er zo weinig van zijn dromen terecht is gekomen en heeft zich verbitterd of gelaten afgekeerd van praktisch engagement. Slechts bij een klein deel van de generatie van toen is nog iets van het idealistisch vuur te bespeuren. Het lijkt een verloren generatie, want ze hebben hun idealen verloren. En sterker nog, ze verzetten zich doorgaans met cynisme of botte machtspolitiek tegen iedereen die er nog wel in gelooft.

Natuurlijk is dit beeld erg ongenueanceerd. De meesten van de idealistische generatie van toen hebben weliswaar hun opvattingen deels herzien, maar dat hoeft nog niet te betekenen dat ze al hun idealisme zijn kwijtgeraakt. Er is bovendien ook veel in beweging gezet en veranderd dankzij de protestbewegingen van de jaren zestig. Onze samenleving is bijvoorbeeld in tal van opzichten vrijer en democratischer dan veertig jaar terug. Maar ondanks deze relativerende kanttekeningen is duidelijk dat een deel van het idealisme van de jaren zestig op weinig is uitgelopen en is doodgebloed.

In de vorige hoofdstukken is meermalen naar deze ervaringen van de idealistische golf van de jaren zestig en zeventig verwezen als illustratie van wat er allemaal mis kan gaan. Daarbij heb ik betoogd dat veel van de toen gemaakte fouten te vermijden zijn of op zijn minst beperkt kunnen worden. Het gebrek aan realiteitszin, de ideologische fjnslijperij en de dogmatische verstarring zijn weliswaar reële, maar niet onvermijdelijke risico's voor idealistische bewegingen. Maar ook heb ik aangegeven dat het niet een-

voudig is om dergelijke fouten te voorkomen, en dat er geen simpele en onfeilbare recepten voor zijn. Idealisme blijft moeizaam, omdat er zoveel mogelijkheden zijn waarop het kan ontsporen en het een voortdurende bewuste inspanning eist om die ontsporingen tegen te gaan. Idealisme blijft vooral moeizaam, omdat het meestal maar beperkt succes heeft en teleurstellingen onvermijdelijk zijn. De uitkomsten van alle inzet vallen altijd weer tegen in het licht van de verwachtingen en de hoop. In dat licht is het niet verwonderlijk dat mensen na een tijdje teleurgesteld of zelfs verbitterd raken en het niet volhouden.

Datzelfde verschijnsel van teleurstelling en afhaken is niet alleen te vinden bij de protestgeneratie van de jaren zestig, maar ook bij latere generaties. Niet Nix, een van de protestbewegingen uit de jaren negentig, is alweer opgeheven. Van de vredes- en antikernenergiebeweging van de jaren tachtig lijkt weinig meer over. Illustratief is het verhaal van Beatrijs van der Weijden, in de jaren tachtig een centraal figuur in de Tilburgse vredesbeweging, maar nu niet meer politiek actief. Na het besluit van het kabinet-Lubbers in 1985 om de kruisraketten te plaatsen, ondanks de grote maatschappelijke protesten, zakte de vredesbeweging ineen:

Ik ben nog een aantal jaren doorgegaan, maar ik hield het niet vol. Op een gegeven moment kreeg ik er niks voor terug. Ik geloof dat mensen alleen energie in iets kunnen blijven steken als ze er op de een of andere manier ook energie voor terugkrijgen. Als dat niet zo is, word je helemaal leeggezogen en blijft er niks van je over.²

De desillusies van elk van de opvolgende idealistische generaties verwijzen naar een algemeen probleem. Hoe is idealisme vol te houden – juist wanneer men steeds weer geconfronteerd wordt met tegenvallers? Teleurstelling en frustratie zijn inherent aan idealisme. Idealisme is immers een inzet voor iets wat nooit helemaal te realiseren zal zijn. Wanneer het ideaal niet helemaal (of helemaal niet) bereikt is, is een gevoel van teleurstelling moeilijk te vermijden. Maar is dit dan geen Sisyphus-arbeid: een hopeloze onderneming waar je maar beter niet aan kunt beginnen? Kunnen mensen de kracht, de motivatie blijven opbrengen om zich steeds weer in te zetten voor iets onmogelijks?

Hoe houden mensen het vol?

Op het eerste gezicht lijkt het moeilijk te begrijpen dat mensen het volhouden. Hoe kan het dat mensen vasthouden aan een overtuiging en

op basis daarvan zich blijven inzetten en inspanningen leveren, terwijl ze steeds weer merken dat het slechts tot beperkte resultaten leidt? Voor een deel is dat misschien te verklaren doordat ze idealistische hoop combineren met realistische verwachtingen. Door de verwachtingen niet te hoog te stellen, kunnen mensen zich voor een deel beschermen tegen teleurstellingen. Juist wie zich richt op een heel praktisch idealisme waar de kleine stappen centraal staan, kan vaak zichtbare resultaten boeken. Meestal wordt er wel iets bereikt en kan dit deelresultaat ook ervaren worden als een stap in de goede richting, en geeft dit voldoende motivatie voor verdere inzet. Maar als er lange tijd geen enkele positieve ervaring is, zal het toch moeilijk vol te houden zijn.

Gelukkig zijn het niet alleen de al dan niet bereikte resultaten die mensen motiveren om zich in te zetten voor hun idealen. Idealisme heeft ook te maken met persoonlijke en collectieve identiteiten en met praktisch handelen.³ Zowel vanuit die verbondenheid met die identiteit als vanuit de praktijk van het handelen valt beter te begrijpen waarom mensen het toch vaak volhouden.

De bestuurskundige Pieter Tops geeft een mooi voorbeeld waarin dit tot uitdrukking komt:

Oma Cor is een vrouw van ongeveer 60 jaar. Gedurende enige tijd leidde zij het verzet in een buurt tegen een snackbar, waarin niet alleen in frites werd gehandeld maar ook in harddrugs en gestolen goederen. Dat zorgde voor veel onrust en overlast in de buurt: troep, spuiten, kleine inbraken en diefstallen, een voortdurend onveilig gevoel. Oma Cor was oprecht bang en bezorgd. Ze kwam in verzet. Dat gaf een hele nieuwe en spannende dimensie aan haar bestaan. Ze had er een dagtaak aan. Ze was gelegitimeerd om alles en iedereen in de gaten te houden, een neiging die ze normaal moest onderdrukken. Geen beweging, geen passant ontsnapte aan haar aandacht. Voortdurend sprak ze andere bewoners aan. De politie en de gemeente werden dagelijks belaagd.⁴

Oma Cor werd ineens iemand, een burger naar wie geluisterd werd, en haar inzet voor de betere buurt werd voor haar een nieuwe levensvervulling, en gaf een spannende dimensie aan haar bestaan. Toen ze dan ook succes kreeg en de snackbar dichtging, was ze volgens Tops diep in haar hart niet echt blij. Ze raakte namelijk iets kwijt dat zin aan haar leven gaf: het samen met anderen ten strijde trekken tegen het kwaad in deze wereld.

In dit verhaal komt duidelijk naar voren dat idealisme soms leuk is, zin geeft aan het bestaan en zelfs nauw verbonden is met de persoonlijke identiteit. Idealisme heb ik eerder omschreven als persoonlijke inzet voor een ideaal. Er is een existentiële band tussen persoon en ideaal. Die kan

zwakker of sterker zijn, maar de gerichtheid op het ideaal, en de activiteiten waarin zich dat uit, zijn (overigens vaak vrij onbewust) een deel van de persoonlijke identiteit. Deze verbondenheid met de persoonlijke identiteit kan ervoor zorgen dat mensen activiteiten volhouden die voor de buitenstaander een grote last lijken.

Allereerst worden inspanningen vaak niet als offers of kosten ervaren. Het hoort erbij, het is een vanzelfsprekend deel van de persoonlijke identiteit van mensen en aan die inzet ontleen ze vaak ook een gevoel van eigenwaarde. Zoals veel gelovigen de zondagse kerkgang als een min of meer vanzelfsprekende en bevredigende tijdsbesteding ervaren, zo is voor veel idealisten het kraken, de demonstratie of de actieve deelname aan de politiek een vanzelfsprekend deel van hun leven waar ze ook veel voldoening aan beleven. De motivatie is geen probleem, omdat men eigenlijk niet anders kan – men kan zichzelf niet goed voorstellen zonder dat engagement, want dan zou men iemand anders zijn. Natuurlijk is dat niet altijd zo, maar in ieder geval is het wel een belangrijke reden waarom mensen het volhouden: omdat het deel is van wie ze zijn. In het geval van Oma Cor zorgden haar inspanningen zelfs voor een nieuwe identiteit. De dagtaak die haar verzet tegen de verloedering was geworden, was voor haar niet zozeer een zware last maar gaf juist zin aan haar bestaan.

Bovendien geven mensen hun identiteit niet zo gemakkelijk op. Een incidentele tegenvaller is niet voldoende reden om iets wat wezenlijk voor je is terzijde te schuiven. Integendeel, het wordt zelfs ervaren als een teken van karakter als mensen zich niet snel uit het veld laten slaan. Dat betekent dat idealisten, juist doordat ze zelf gecommitteerd zijn aan het ideaal, gemakkelijker zichzelf door een dal kunnen slepen. Dat is overigens iets wat vooral voor incidentele tegenvallers geldt. Een hele serie van tegenvallers of heel zware tegenvallers kunnen wel degelijk reden zijn om aan de zin van het engagement te gaan twijfelen en het geleidelijk of abrupt te laten varen. In zo'n situatie is het ook moeilijk om dat idealisme weer te herwinnen, juist omdat het zo met de persoonlijke identiteit verbonden is. Als die eenmaal een deuk heeft gekregen, is het veel moeilijker om die te herstellen.

Identiteit is weliswaar persoonlijk, maar is ook verbonden met groepen. Idealisme is zelden een geheel individueel project. Doorgaans sluit men aan bij een traditie, een beweging en ontwikkelt zijn of haar identiteit ook in nauwe interactie met anderen. Dat kunnen actiegroepen of politieke partijen zijn, maar ook los samenhangende bewegingen en vriendenclubs. In die collectieve dimensie zit een belangrijke bron van inspiratie en motivatie. Een groep is altijd sterker dan de eenling, ook in het verwerken

van teleurstellingen en bijvoorbeeld ook in het bijstellen van de verwachtingen, waar nodig. Bij tegenslagen kunnen de leden van de groep elkaar steunen bij het verwerken ervan. Een groep bouwt vaak een gemeenschappelijke geschiedenis op die deel uit gaat maken van ieders individuele identiteit. De onderlinge solidariteit en loyaliteit geven krachtige motieven om door te gaan, omdat men die anderen niet in de steek wil laten, maar ook omdat men deel wil blijven uitmaken van de groep.

Op het eerste gezicht lijkt wat sommigen misschien een postmoderne identiteit zouden noemen, en wat ik in het vorige hoofdstuk als idealistisch shoppen heb betiteld, deze analyse te ondergraven. Voor een deel is dat ook zeker het geval. Door de minder sterke groepsbinding en identificatie met bewegingen vormen collectieve identiteiten een minder sterke bron van motivatie dan voorheen. Maar dat betekent nog niet dat zij helemaal afwezig zijn en bovendien zijn daarvoor gedeeltelijk meer persoonlijk ontwikkelde identiteiten in de plaats gekomen. Verbondenheid met de groep of engagement met het concrete ideaal waarmee men zich op een bepaald moment van zijn of haar leven verbindt, kan wel degelijk nog een belangrijke ondersteunende rol spelen. Er zit bovendien ook een positieve kant aan dat shoppen, omdat de teleurstellingen over het niet naderbij komen van het ideaal zich minder lang opstapelen. Men kan zich daardoor elke keer weer met nieuwe inzet op nieuwe idealen richten, zonder een grote berg aan frustraties.

Een tweede kenmerk van idealistische inzet dat uit het verhaal van Oma Cor naar voren komt, is dat het vaak gewoon leuk en spannend is. Veel maatschappelijke activiteiten zijn voor de deelnemers op zich inspirerend en bevredigend. Het meest voor de hand liggende antwoord op de vraag waarom mensen zich blijven engageren is: omdat ze het leuk en zinvol vinden. Misschien negeren we dankzij de calvinistische cultuur dit aspect te veel en associëren we idealisme altijd met opoffering. Maar dat is volstrekt niet terecht. Uit allerlei verhalen die in de loop van dit boek zijn aangehaald, blijkt steeds weer dat de meeste mensen het doen omdat ze het gewoon leuk en zinvol vinden, omdat ze zich verder ontwikkelen, nieuwe vaardigheden opdoen en er vrienden ontmoeten. In de verhalen uit het *Vrij Nederland*-artikel waarmee ik dit boek begon, kwam dat bijvoorbeeld goed naar voren. De in dat artikel geïnterviewde personen halen veel bevrediging uit hun praktische inzet voor goede doelen; ze combineren idealisme met persoonlijke ontplooiing.⁵ Ook de eerder in dit hoofdstuk aangehaalde Beatrijs van der Weijden geeft aan dat haar periode in de vredesbeweging voor haar heel bijzonder is geweest:

Ik heb in die tijd de meest intense dingen meegemaakt. De kicks van mijn leven. We deden met zo veel mensen zo ongelooflijk veel. Alles kon, alles lukte.⁶

Er zijn dus verschillende redenen waarom mensen het in de praktijk, ondanks alle tegenvallers, kunnen volhouden.⁷ Dat geeft aan dat realistisch idealisme ook in de praktijk houdbaar is. Dat betekent niet dat het altijd volgehouden kan worden. Idealisme is geen gemakkelijke weg waarbij succes verzekerd is. Soms kunnen de teleurstellingen gewoon te groot zijn. Wie dit ontkent, zet een veel te roze bril op.

Het is dan ook niet reëel om te verwachten dat iedereen zijn of haar hele leven zich even actief zal inzetten. Slechts weinigen zullen het tot op hoge leeftijd ongebroken volhouden. Een voorbeeld is Henriette Roland Holst, die haar leven en ook haar dichterschap alleen maar kon zien als in dienst van een ideaal – ook al veranderde dat ideaal in de loop van haar leven wel van inhoud. Haar idealisme gaf zin aan haar bestaan en was dus heel sterk met haar identiteit verbonden.⁸ De meesten haken op een gegeven moment af – om wel of niet na enige tijd weer verder te gaan. Idealisme is een keuze en men kan wel of niet die keuze blijven volhouden. Maar in ieder geval is het – hoe paradoxaal het ook klinkt – geen onrealistische keuze.

Een andere vraag is meer principieel. Is het eigenlijk wel een bezwaar dat veel mensen op een gegeven moment afhaken? Krijgt idealisme alleen waarde als mensen zich het hele leven ervoor blijven inzetten, of is ook een beperkte inzet gedurende een kortere tijd waardevol? Het lijkt mij dat in het oordeel hierover soms een merkwaardige opvatting doorklinkt dat alleen wanneer iemand op zijn sterfbed nog achter zijn vroegere overtuigingen staat, die overtuigingen waardevol of juist kunnen zijn. Dat criterium past misschien bij bepaalde geloofsovertuigingen, maar om het als criterium te hanteren voor de beoordeling van idealisme lijkt me niet terecht. Idealisme is meer dan het geloven in bepaalde overtuigingen. Ook iemand die zich slechts voor kortere tijd verbindt aan een bepaald ideaal, kan een belangrijke bijdrage daaraan leveren en de samenleving iets vooruit helpen. Er zullen steeds weer nieuwe generaties zijn die zich gedurende kortere of langere tijd inzetten voor een betere samenleving. De afwisseling van die generaties heeft zelfs voordelen. Zij kan het idealisme levend en flexibel houden; juist die afwisseling zorgt er ook voor dat er steeds weer mensen met nieuwe energie naar voren komen, die daarbij voor een deel kunnen voortbouwen op de resultaten van vorige generaties.

15. Epiloog

Apathy can be overcome by enthusiasm, and enthusiasm can only be aroused by two things: first, an ideal, which takes the imagination by storm, and second, a definite intelligible plan for carrying that ideal into practice.

Arnold Toynbee¹

Het wordt tijd voor een terugblik. In dit boek heb ik een pleidooi gehouden voor een eigentijds idealisme. Voor een praktisch engagement dat de lessen van de jaren zestig en zeventig serieus neemt, maar niet vervalt in een postmodern relativisme of zelfs cynisme. Een dergelijke inzet voor idealen is van grote waarde – voor onszelf, maar ook voor de samenleving als geheel.

In de eerste hoofdstukken ben ik ingegaan op wat idealen en idealisme zijn, en heb laten zien waarom we niet goed zonder kunnen. Een gerichtheid op idealen kan nieuwe vergezichten en perspectieven bieden en ons beter in staat stellen onze huidige situatie onder kritiek te plaatsen. Een actieve inzet voor idealen kan onze samenleving en ons eigen leven aan kwaliteit doen winnen, ons in beweging houden en mede zin geven aan ons bestaan. Idealisme is daarom zinvol en nodig. In het tweede deel van dit boek kwamen de bezwaren en de risico's van idealisme aan bod. Steeds weer bleek bij de analyse hiervan een vergelijkbaar patroon. Er zijn reële risico's, sommige zijn zelfs inherent aan idealisme – maar ze kunnen worden beperkt en soms geheel worden ondervangen. In het derde deel, ten slotte, werd besproken hoe we dat idealisme in de praktijk kunnen brengen en hoe de risico's in een democratische context beperkt kunnen worden. Maar helaas, een garantie voor succes is er niet, evenmin als een garantie dat we de uitwassen en valkuilen van het idealisme kunnen vermijden. Die onzekerheid mag echter geen reden zijn om er dan maar helemaal vanaf te zien.

Als antwoord op de bezwaren tegen idealisme heb ik gepleit voor een idealisme dat realistisch, niet-ideologisch, pluralistisch en evenwichtig is, en dat de voorlopigheid en beperktheid van zijn eigen visie erkent. Maar of dit alles eigenlijk wel goed te verbinden is met idealisme heb ik gedeeltelijk in het midden gelaten. Er zijn twee mogelijkheden. Voor een aantal bezwaren geldt dat ze eenvoudig op te vangen zijn als beperkingen of aanvullingen op het idealisme, zonder dat dit idealisme wezenlijk erdoor verandert. Het bezwaar dat veel idealistische bewegingen geleid hebben tot geweld is te ondervangen door strikt vast te houden aan een verbod op

geweld. Het bezwaar dat idealistische bewegingen hebben geleid tot onderdrukking van andersdenkenden en tot een onkritische houding ten opzichte van de eigen ideologie is te ondervangen – of op zijn minst te beperken – door een democratische structuur en cultuur, zowel in de samenleving als geheel als in de idealistische organisatie. Wanneer we democratie en mensenrechten als minimumnormen (en tegelijk als idealen) erkennen, hoeft dat geen afbreuk te doen aan het idealisme. Het is zelfs een inhoudelijke versterking.

Maar voor de meeste bezwaren tegen idealisme ligt dat minder eenduidig, omdat de door mij voorgestelde antwoorden op gespannen voet staan met dat waaraan idealisme vaak zijn kracht ontleent. Bij het pleidooi voor realiteitszin is dat het duidelijkst. Hoe meer iemand zijn handelen laat bepalen door de realiteit, hoe minder ruimte er overblijft voor een gerichtheid op idealen. Het is moeilijk geheel realistisch en op hetzelfde moment volop idealistisch te zijn. Mijn pleidooi voor een anti-ideologische houding stuit op eenzelfde probleem. Wie de relativiteit en voorlopigheid van het eigen standpunt erkent, zal vaak minder gegrepen zijn door die eigen visie en dus ook minder geneigd zijn zich met hart en ziel in te zetten voor het ideaal. Het is niet toevallig dat in de Tweede Wereldoorlog juist de groepen met rotsvaste overtuigingen – de communisten en de gereformeerden – het meest actief waren in het verzet.

Realisme en idealisme, een volledig engagement en een anti-ideologische houding – ze staan tot elkaar in een spanningsverhouding. Het is niet goed mogelijk ze in één coherent verhaal te combineren, omdat ze elkaar dan neutraliseren. De oplossing is hier niet te vinden door een beetje water in de wijn te doen; dit leidt alleen maar tot een smakeloos mengsel dat noch voor de wijnliefhebber, noch voor de geheelonthouder bevredigend is. Realistisch idealisme is niet een beetje realisme en een beetje idealisme; die beide beetjes samen leiden tot vrijwel niets.

De enig mogelijke oplossing is de spanning tussen de polen in stand te houden en dus de afzonderlijke kanten beide voluit te beleven. Realistisch idealisme vereist een houding waarbij iemand voluit idealist en voluit realist is, en steeds weer wisselt tussen beide perspectieven. In een dialectisch proces corrigeren beide perspectieven elkaar, stellen elkaar onder kritiek, maar ze vallen nooit samen. Alleen door de spanning te laten bestaan is een voortdurende wederzijdse correctie en inspiratie mogelijk. Zodra die spanning wordt opgeheven in een mooi theoretisch verhaal, wordt de dynamiek er uitgehaald en dooft het idealisme.

Het is dus een benadering van én-én. Men moet én volop idealistisch durven zijn én volop in de realiteit geworteld. Men moet zowel proberen

tot een zo samenhangend mogelijke verbeelding, verwoording en uitwerking van de eigen idealen te komen, als de principiële voorlopigheid ervan erkennen. Men moet zich geheel inzetten voor de visie die men nu voor de juiste houdt, en toch durven erkennen dat die visie mogelijk onjuist is. Men moet de verbeelding durven laten spreken, maar vooral ook op basis daarvan enthousiast aan het werk gaan om de idealen stap voor stap te verwezenlijken.

Dit alles is geen eenvoudige opgave. Het blijft een voortdurend zoeken naar het evenwicht en een voortdurend openstaan voor kritiek op het evenwicht. Daarom kan dit slothoofdstuk slechts een terugblik zijn, en geen traditionele afronding waarin alle lijnen worden samengebracht. De lijnen komen niet samen. Er is geen mooie theoretische synthese, en ook geen gulden middenweg als compromis. De rol van de filosoof is slechts de spanning bloot te leggen, niet om die spanning theoretisch op te lossen.

De echte afronding kan dan ook niet theoretisch voltrokken worden. Uiteindelijk gaat het niet om een volmaakte theorie, maar om een goede praktijk. Hoe wij in die praktijk moeten handelen, kan niet rechtstreeks volgen uit een theoretische constructie die voor eens en voor altijd de problemen heeft opgelost. Ons leven staat altijd in een spanningsveld van verschillende, conflicterende perspectieven. Alleen in ons concrete handelen kan voor de duur van dat handelen een voorlopig evenwicht tot stand gebracht worden. Elke keer als we handelen, staan we voor de noodzaak om in het licht van al die wisselende perspectieven tot een keuze te komen – hoe betwistbaar en voorlopig ook.

Een boek als dit kan daarom slechts een beperkte pretentie hebben. Het biedt geen pasklare antwoorden, geen recepten. Het kan inzicht bieden in sommige van de problemen waar mensen die gestalte willen geven aan hun idealisme mee worstelen, en een mogelijke richting wijzen over hoe daarmee om te gaan. Maar uiteindelijk komt het niet aan op de theorie, maar op de praktijk. Op mensen die gegrepen zijn door idealen en zich daarvoor inzetten – ook al erkennen ze hun beperkingen. Misschien is het zelfs omgekeerd. Juist wie zijn beperkingen onderkent, durft het waagstuk van het idealisme aan.

Noten

Noten bij hoofdstuk 1

1. Anthony Giddens, *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Polity Press 1998, p. 2.
2. Yoeri Albrecht en Tino Wallaart, 'Dromen & ambities. De nieuwe generatie', *Vrij Nederland* 25 december 1999, p. 16-21.
3. Albrecht en Wallaart, 'Dromen & ambities', p. 16.
4. Albrecht en Wallaart, 'Dromen & ambities', p. 21.
5. *Openbaar Bestuur magazine*, jaargang 2, herfst 1999, bevat maar liefst vijftien artikelen rond het thema idealen.
6. Lennart Booij en Erik van Bruggen (red.), *Niet Nix. Ideeën voor de Partij van de Arbeid*, Amsterdam: Balans 1996, p. 11.
7. Vgl., als een van de vele voorbeelden van dit soort filosofische kritiek, H. de Dijn, 'Waarden en normen, idealen en principes', *Tijdschrift voor filosofie* 58 (1996) 2, p. 261-276, op p. 267: 'Wij leven in een postmoderne tijd waarin het geloof in de grote idealen ingestort is, mede onder invloed van de verschrikkingen die ze in de pogingen tot realisatie hebben meegebracht.'
8. Een dergelijk realistisch of pragmatisch idealisme komt ook naar voren in de afscheidscolumn van Louise Fresco in *NRC Handelsblad* 12 april 1997, getiteld 'Een vleugje passie', bij haar vertrek als columnist en als hoogleraar in Wageningen. Zij pleit voor een universiteit die haar studenten leert omgaan met passie en distantie, betrokkenheid en objectiviteit: 'Een vleugje idealisme of passie in ieder curriculum lijkt me daarom niet te versmaden. Uiteindelijk gaat het toch om de combinatie van een utopische visie met pragmatisch handelen ...'
9. In de filosofie is dit vooral verwoord door Nicholas Rescher, *A System of Pragmatic Idealism. Volume II. The Validity of Values*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1993, p. 137: 'A lack of ideals is bound to impoverish a person or a society. (...) A rational creature is inevitably one that has some capacity to let its idealized vision of what it should be determine what it actually is. It is in this sense that an involvement with ideals is an essential aspect of the human condition.'
10. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 139: 'A life without ideals need not be a life without purpose, but it will be a life without purposes of a sort in which one can appropriately take reflective satisfaction.'
11. Mihaly Csikszentmihalyi, *Flow. Psychologie van de optimale ervaring*, Amsterdam: Boom 1999, p. 21.
12. Csikszentmihalyi, *Flow*, p. 94.
13. Dit programma is verbonden aan het Schoondijk Instituut van de Katholieke Universiteit Brabant en wordt financieel ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
14. Voor een programmatische presentatie van de eerste resultaten van het onderzoek zie de bijdragen in Wibren van der Burg en Frans W.A. Brom (red.), *Over idealen*.

Het belang van idealen in recht, moraal en politiek, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1998.

15. Naast de al genoemde bundel *Over idealen* bijv. het proefschrift van Sanne Taekema, *The Concept of Ideals in Legal Theory* (diss. Tilburg), Tilburg: Schoordijk Instituut 2000; in de komende jaren zullen naar verwachting nog een tiental proefschriften, bundels en monografieën volgen.

Noten bij hoofdstuk 2

1. Slotregels van Piter Jelles Troelstra, 'Mijn ideaal', in: idem, *Samle Fersen, Baarn/Ljouwert: Bosch & Keuning/De Tille* 1981, p. 382-385. Het gedicht werd voor het eerst gepubliceerd in 1882, het jaar dat de (toen nog liberale) dichter op 22-jarige leeftijd begon met zijn rechtenstudie in Groningen.
2. Vgl. Nicholas Rescher, *Ethical Idealism. An Inquiry into the Nature and Function of Ideals*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1987, p. 123: 'Having some degree of involvement with values and ideals is part and parcel of being a normal human being.'
3. Dit voorbeeld heb ik veel uitgebreider behandeld in mijn proefschrift (Wibren van der Burg, *Het democratisch perspectief. Een verkenning van de normatieve grondslagen der democratie*, Arnhem: Gouda Quint 1991).
4. Philip Selznick, 'Sociology and Natural Law', *Natural Law Forum* 6 (1961), p. 84-108; zie ook Sanne Taekema, 'Vormen van het ideaalbegrip', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 25-37; Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 135.
5. Het hele gedicht is helaas te lang en te langdradig om te citeren. De beginregels zijn een variatie op de eerder geciteerde slotregels:
In het rijk der idealen
Zweeft mijn geest vaak zoekend rond,
Of hij daar weer troost in 't lijden,
In de strijd een rustpunt vond.
Moede van het droeve staren
Op de lage, kale grond,
Wend ik dikwijls 't oog naar boven
Of ik daar veraadming vond.
6. Vgl. Frans W.A. Brom, *Onherstelbaar verbeterd. Biotechnologie bij dieren als een moreel probleem* (diss. Utrecht), Assen: Van Gorcum 1997, p. 65: 'Het is in het licht van idealen dat mensen in staat zijn om onbehagen met de gang van zaken te ontdekken.'
7. Thomas More, *Utopia*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1996 (*Utopia* 1516, vertaald door Marie H. van der Zeyde).
8. Vgl. H.J. Heering, *Moed voor de politiek. Oefeningen in politieke ethiek*, Amsterdam: Boom 1988, p. 61: 'Wij kennen het recht niet dan in de beslagen spiegel van het onrecht.'
9. Uitbreider hierover Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, i.h.b. p. 129-139; Nathan L. Tierney, *Imagination and Ethical Ideals. Prospects for a Unified Philosophical*

and Psychological Understanding, Albany, N.Y.: State University of New York Press 1994.

10. Vgl. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 132: 'Ideals are the guideposts toward these higher, excellence-oriented aspirations. As such, they motivate rather than constrain, urge rather than demand.'
11. In zijn beroemde eigen woorden (tegenover zijn liberale vader): 'Ik moet, het is mijn roeping.' Over Troelstra uitgebreider: Ernest Hueting, Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam: Bert Bakker 1981.
12. Tierney, *Imagination and Ethical Ideals*, p. 67: 'Ethical ideals present themselves to the self in such a way that not seeking to forward them concretely would be tantamount to abandoning one's self – to a kind of death.'
13. Dit voorbeeld is ontleend aan Jacomien Voorhorst en Toon van der Stok, 'Dearsom, een dorp dat leefde van mest en wind ...', *Oogst* 20 december 1996, p. 46-49.
14. Vgl. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 135.
15. Om het vol te houden en niet ongelukkig te worden, is het van belang dat we realistisch zijn over onze mogelijkheden, en concrete, voor ons (gedeeltelijk) haalbare doelen en tussenstappen niet verwarren met het grotere ideaal. Vgl. Csikszentmihalyi, *Flow*, p. 26: 'Wij maken ons allemaal een voorstelling van de dingen die we in ons leven willen bereiken. De afstand tot dit doel wordt de maatstaf voor de kwaliteit van ons leven. Als het doel buiten bereik blijft, leidt dat tot woede of berusting. Als we dat doel ten minste voor een deel bereiken, ervaren we een gevoel van geluk of tevredenheid.'
16. Frans W.A. Brom, 'Dynamische publieke moraal. Idealen als perspectief voor moraalontwikkeling', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 75-90. Hij stelt dat het kritisch potentieel van de publieke moraal in onze idealen naar voren komt.
17. Vgl. Ernst Hirsch Ballin, 'De stroom van het recht', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 91-101, p. 97: 'De betekenis van idealen is dan ook dat ze de rechtsontwikkeling aandrijven.'
18. Vgl. hierover ook Margreth de Bonth, 'Het recht op ontwikkeling. Mensenrechten in ontwikkeling', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 151-168, p. 156: 'Mensenrechten zijn altijd maar voor een deel gecodificeerd geweest en laten zich naar mijn mening ook maar ten dele codificeren. Van het andere deel zou men kunnen zeggen dat het bestaat uit idealen die richting hebben gegeven aan de codificatie en die richting blijven geven aan de implementatie en interpretatie.'
19. Vgl. Brom, 'Dynamische publieke moraal', p. 86-87, die stelt dat in het gezondheidsrecht respect voor autonomie (in mijn optiek een ideaal) de centrale categorie is geworden in de publieke normering van het geneeskundig handelen en ook tot belangrijke verbeteringen heeft geleid. Voor verdere verbeteringen van de gezondheidszorgpraktijk moeten we ons nu volgens Brom echter richten op een ander ideaal, dat van goed hulpverlenerschap.
20. G.J.M.W. van Thiel en J.J.M. van Delden, *Respect in de verpleeghuiszorg. Een normatief-ethisch en empirisch onderzoek naar respect voor autonomie van bewoners van verpleeghuizen*, Utrecht: Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht 1998, i.h.b. p. 66-70.

21. Vgl. Taekema, 'Vormen van het ideaalbegrip', p. 28, die tolerantie als een cultureel ideaal van de Nederlandse samenleving analyseert.
22. Uitbreider hierover Bert van den Brink, 'Idealen in conflict. Het bestaan van idealen en de verwachting van harmonie', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 199-216.
23. Dit is de oplossingsrichting waarin bijv. D66, met haar wortels in de democratiseringsbeweging van de jaren zestig, het zoekt.
24. Dit is de (door de meeste juristen sterk bekritiseerde) oplossingsrichting die werd voorgesteld door een werkgroep onder leiding van de Noord-Hollandse Commissaris der Koningin Van Kemenade, *Bestuur in geding* (1997).
25. Vgl. het voorstel van 'reframing' in beleidscontroverses van Marc Hertogh, Caroline Raat en Willem Witteveen, 'Tussen rechtmatigheid en doelmatigheid. Proeve van een idealenperspectief', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 101-129. Zij stellen voor om het debat tussen conflicterende visies op de overheid in een breder kader te plaatsen om aldus de angel uit het conflict te halen. Naast de elkaar min of meer uitsluitende visies op de overheid als rechtsstaat en als bedrijf construeren zij een overkoepelend ideaal van 'de dienende overheid'.
26. Bijv. in Keerpunt 1972, het regeerakkoord van de progressieve drie (PvdA, D'66 en PPR), werd gesteld dat Nederland uit de NAVO moest als niet voldaan zou worden aan een aantal voorwaarden.

Noten bij hoofdstuk 3

1. Jean-François Lyotard, in een interview met Erno Eskens, 'Je moet niet jezelf willen zijn', *Filosofie Magazine* juni 1997, p. 26-28, p. 27.
2. Over de verschillende definities van idealen zie Taekema, 'Vormen van het ideaalbegrip'.
3. Deze definitie is vrijwel gelijk aan die in Wibren van der Burg, 'Het belang van idealen. Een programmatische verkenning', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 1-23, p. 4. Naar aanleiding van een discussie met Jonathan Verschuuren heb ik mijn vroegere definitie enigszins bijgesteld door het toevoegen van 'doorgaans' voor 'impliciet of latent'. Hij wees er terecht op dat idealen niet altijd impliciet of latent blijven, maar soms ook expliciet geformuleerd worden.
4. H.R. van Gunsteren, 'Burgerschap en verantwoordelijkheid', in: M.A.P. Bovens, C.J.M. Schuyt en W.J. Witteveen (red.), *Verantwoordelijkheid: Retoriek en Realiteit. Verantwoording in publiek recht, politiek en maatschappij*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 101-111, p. 104.
5. Hertogh, Raat en Witteveen, 'Tussen rechtmatigheid en doelmatigheid', p. 126, noemen dit een constructivistisch idealenbegrip, dat 'idealén niet als een gegeven beschouwt, maar juist de nadruk legt op de vorming van idealen in het dagelijks handelen.'
6. Vgl. Taekema, 'Vormen van het ideaalbegrip', p. 29.
7. Aandacht voor idealen en perspectivisme vullen elkaar in mijn visie dan ook aan. Willem Witteveen (*De denkbeeldige staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*,

Amsterdam: Amsterdam University Press 2000, p. 259) omschrijft perspectivisme als volgt: 'Het is de bewuste aanvaarding van het naast elkaar bestaan van twee of meer verschillende standpunten van waaruit men zinvol naar een onderwerp kan kijken. Het is de erkenning dat het niet in abstracto, op theoretische gronden, voor eens en voor al mogelijk is een keuze te maken voor een van die standpunten.'

8. Vgl. hierover W. van der Burg, P. Ippel, A.K. Huibers, B.M.J. de Kanter-Loven, M. Krijvenaars, G.J. Smalbraak-Schieven en L. van Veenendaal, 'De zorg van een goed hulpverlener', in: F.W.A. Brom, B.J. van den Bergh en A.K. Huibers (red.), *Beleid en ethiek*, Assen: Van Gorcum 1993, p. 88-99.
9. Vgl. Philip Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Oxford: Clarendon Press 1997, p. 146: 'An ideal will be capable of appealing to the very different sorts of groups and movements that I have been discussing only insofar as it lends itself at every point of interpretation and implementation to further glosses and to further applications. It must be a dynamic ideal that is always rich in further possibilities of extrapolation and development, not a static ideal that is tied mechanically to a fixed pattern of institutional life.'
10. Vgl. Anton Vedder, 'Waarden en het web van zin en betekenis', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 39-54.
11. Vgl. John Rawls, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press 1993.
12. Het formuleren van een nieuw, overkoepelend ideaal dat de tegenstellingen tussen verschillende deelidealén kan oplossen, wordt mooi geïllustreerd in twee artikelen in de bundel *Over idealen*. In het artikel van Hertogh, Raat en Witteveen, 'Tussen rechtmatigheid en doelmatigheid' worden verschillende visies op de gemeentelijke overheid in een breder perspectief geplaatst onder de noemer van het ideaal van de dienende overheid. Sophie van Bijsterveld, 'Grondrechten in de EU. Een idealenbenadering', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 131-149, laat zien dat we ook de discussies over de Europese bescherming van mensenrechten vanuit een overkoepelend ideaal beter kunnen begrijpen.
13. Dit voorbeeld is ontleend aan Avishai Margalit, *The Decent Society*, Cambridge, Mass./London: Harvard University Press 1996, p. 283.
14. Vgl. Gerard Reve, *Het Boek Van Violet En Dood*, Amsterdam: L.J. Veen 1996.
15. Over dit onderscheid zie Van der Burg, *Het democratisch perspectief*, p. 150-161.
16. Uitbreider over dit voorbeeld: Van der Burg e.a., 'De zorg van een goed hulpverlener'; en Wibren van der Burg, 'The Morality of Aspiration. A Neglected Dimension of Law and Morality', in: Willem J. Witteveen en Wibren van der Burg (red.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 169-192.
17. Vgl. Philip Selznick, *The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1992, p. 38, die voor een 'balanced view of moral realism and moral idealism' pleit.

1. Frans Fockema Andreae, 'Over heiligen', in: W. van der Burg, A. Noord, F.J. Brinkman, F. Fockema Andreae en J. Duyndam, *Tijd voor idealen. Geloven tussen visioen en werkelijkheid*, z.p.: Algemene Doopsgezinde Sociëteit/Vrijzinnige Geloofs-gemeenschap NPB/Remonstrantse Broederschap/Zwinglibond 1996, p. 29-32, p. 29.
2. Sanne Taekema ('Vormen van het ideaalbegrip', p. 31) verzet zich terecht tegen een gelijkstelling van helden met de door hen belichaamde idealen. Helden zijn meer dan dat, omdat ze een concreet verhaal met zich meebrengen en daardoor heel direct aansprekende verbeeldingen van die idealen zijn. Maar daaruit volgt, anders dan Taekema suggereert, nog niet dat helden zelf ook idealen zijn.
3. Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1990, p. 29-30: 'The discovery, for example, of men in a savage state in the forests of America was used as evidence of a basic human nature, of the so-called natural man, with natural needs as they would have existed everywhere if men had not been corrupted by civilisation, by artificial man-made institutions, as a result of error or wickedness on the part of priests and kings and other power-seekers, who practised monstrous deceptions on the gullible masses, the better to dominate them and exploit their labour. The concept of the noble savage was part of the myth of the unsullied purity of human nature, innocent, at peace with its surroundings and itself, ruined only by contact with the vices of the corrupt culture of western cities.' Vgl. ook Ton Lemaire, *De Indiaan in ons bewustzijn*, Baarn: Ambo 1986.
4. Pieter Ippel, 'Hebben we halve helden (nodig)? Iets over Herder, Herzen, Havel & Europa', *Communiqué* 12 (1996) 2, p. 18-27, p. 26.
5. John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press 1972, is zonder meer de belangrijkste uitgewerkte rechtvaardigheidstheorie van de twintigste eeuw. Het boek heeft voor de filosofisch geïnteresseerde zeker een sterke intellectuele aantrekkingskracht, maar juist omdat er geen mensen van vlees en bloed in voorkomen, heeft het nauwelijks emotionele kracht.
6. George Santayana, *The Life of Reason. Volume II. Reason in Society*, New York: Dover Publications 1980 (1905), p. 158-159.
7. Vgl. Martha C. Nussbaum, *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life*, Boston: Beacon Press 1995.
8. Graham Greene, *The Power and the Glory*, Harmondsworth: Penguin 1977 (1940).
9. Vgl. Fockema Andreae, 'Over heiligen', p. 29. Hij verwijst naar de omschrijving door Johannes Paulus II waarin 'de consequente navolging van het voorbeeld van Christus' een vereiste is en naar de criteria van de orthodoxe kerk die onder meer een volstreekte orthodoxie in het geloof en een heilig leven vereisen.
10. Vgl. Ippel, 'Hebben we halve helden (nodig)?' Taekema's omschrijving van een held ('Vormen van het ideaalbegrip') is al zo bescheiden dat zij min of meer neerkomt op Ippels 'halve held'.
11. Martin Luther King, *Rosa stond niet op ... Geweldloze opstand in Montgomery*, Amsterdam/Baarn: Ten Have 1984 (1959).

12. Vgl. Fockema Andreae, 'Over heiligen'.
13. Fockema Andreae, 'Over heiligen', p. 30.
14. Wina Oosterbaan, 'Het dilemma van de Voetboogstraat', *NRC Handelsblad*, themabijlage Goden & Helden, 24 december 1996, stelt zelfs dat de afwezigheid van helden een teken van beschaving is, omdat de ernstigste ongelijkheden en gevaren blijkbaar voorbij zijn. Dit sluit aan bij de gedachte dat de betekenis van idealen het grootst is in situaties waarin ze overduidelijk niet worden gerealiseerd.
15. Dick A. Werner, *Wat het is om groot te zijn. Een persoonlijk signalement van Albert Schweitzer*, Amsterdam: Boom 1999, p. 5.
16. Vgl. Fockema Andreae, 'Over heiligen', p. 30: 'Dus is er sprake van een ambivalentie in mijn verhouding tot de heilige. Hij is het voorbeeld naar wie ik in ontzag opkijk, zoals een koordeanser, maar tegelijkertijd is er een heimelijk verlangen dat hij valt. Dan is de ban gebroken en heb ik rust.'

Noten bij hoofdstuk 5

1. John Grisham, *The Pelican Brief*, New York: Doubleday 1992, p. 305.
2. Vgl. de tweede betekenis van idealisme die Van Dale (*Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 11de ed., Utrecht: Van Dale Lexicografie 1984) geeft: 'geloof aan een zedelijk ideaal en het nastreven daarvan'. In de twaalfde druk van 1995 is de omschrijving veranderd in: 'geloof aan een zedelijk ideaal (soms met veronachtzaming van de realiteit)'. Die laatste toevoeging zal in volgende hoofdstukken nog uitgebreid aan de orde komen als mogelijk bezwaar tegen idealisme, maar is m.i. geen deel van een definitie.
3. John Lewis, geciteerd in Menno de Galan, 'Zwarte activist van de jaren zestig, nu politicus, John Lewis: Geduld is een vies woord', *NRC Handelsblad* 7 november 1998, p. Z7.
4. Een veel diepgravender sociologische analyse van enkele motiverende factoren is te vinden in Ruud Koopmans en Jan Willem Duyvendak, 'Sociale bewegingen en het primaat van de politiek', in: Jan Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans en Luuk Wilmans (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam: Sua 1992, p. 11-38.
5. Dit groeiend gevoel van eigenwaarde en zelfrespect, dat voortvloeit uit deelname aan protestacties, is sinds Gandhi een steeds terugkerend thema in de theorie en de praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid. Door nee te zeggen, laten mensen zien dat ze er zijn en serieus genomen moeten worden, en kunnen ze een gevoel van persoonlijke effectiviteit ervaren. Gandhi's acties waren niet alleen een middel om de Britten uit India weg te krijgen, maar hadden tegelijk als doel om de Indiase bevolking te laten ervaren dat ze macht had, dat ze iets aan haar lot kon veranderen.
6. Overigens hadden de Stonewall-rellen in 1969 zelf ook al een dubbel karakter. Ze waren zowel een uiting als een versterking van het toenemend zelfbewustzijn onder de New Yorkse homo's, omdat zij zich bij die rellen openlijk verzetten tegen de tot dan gebruikelijke intimidatiepraktijken van de politie. Daarmee claimden zij

het recht om zichzelf te zijn en weigerden zich nog langer neer te leggen bij de vanzelfsprekendheid van discriminatie.

7. Wim Kersten, geïnterviewd in *Weg van idealen. De Tilburgse actiecultuur van de jaren zeventig en haar erfenis*, Tilburg: Stichting Werkwinkel Tilburg 1998, p. 35.
8. Yvonne van Zoest, geïnterviewd in *Weg van idealen*, p. 35.
9. Geciteerd in Daan Bronkhorst, *Alledaagse idealen. Portretten van verdedigers van mensenrechten*, Amsterdam: Amnesty International/Jan Mets 1998, p. 112.
10. Albrecht en Wallaart, 'Dromen & ambities', p. 17.
11. Koopmans en Duyvendak stellen overigens, ondanks een aantal methodologische slagen om de arm, dat de mate waarin sociale bewegingen in Nederland succes hebben gehad relatief groot lijkt. Zij verwijzen daarbij onder meer naar het tegenhouden van nieuwe kerncentrales en van Kalkar, de aanpak van leegstand als gevolg van de acties van de kraakbeweging en het langdurig blokkeren van besluitvorming rond de kruisraketten. (Koopmans en Duyvendak, 'Sociale bewegingen en het primaat van de politiek', p. 33.)
12. Uitgebreider over dit aspect van de milieubeweging: Hein-Anton van der Heijden, *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*, Baarn: Ambo 2000, i.h.b. p. 42-44.
13. Bronkhorst, *Alledaagse idealen*.
14. Bronkhorst, *Alledaagse idealen*, p. 10.

Noten bij hoofdstuk 6

1. Natasha Gerson, 'Engagement is mooi, idealisme is moeilijker', *de Volkskrant* 31 januari 1998, p. 19.
2. George Orwell, *Animal Farm. A Fairy Story*, Harmondsworth: Penguin 1965 (1945).
3. Hans Achterhuis, *Politiek van goede bedoelingen*, Amsterdam: Boom 1999.
4. Jean-François Lyotard, *Het postmoderne weten*, Kampen: Kok Agora 1987 (vertaling van *La condition postmoderne* 1979).
5. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, London: Penguin 1992.

Noten bij hoofdstuk 7

1. Melvyn L. Fein, *The Limits of Idealism. When Good Intentions Go Bad*, New York: Kluwer Academic/Plenum 1999, p. x.
2. Deze zoekactie verrichtte ik begin 1998. Bij een recentere zoekactie bleken idealen vooral sterk door de commercie geannexeerd te zijn, maar leverden ze ook verwijzingen op naar gematigdere groepen als D66 en CDA. Het kan natuurlijk zijn dat het vooral de extreme groepen waren die het Internet als eersten voor verbreiding van hun opvattingen inzetten.
3. Vgl. ook Bernard Gert, *Morality. A New Justification of the Moral Rules*, New York: Oxford University Press 1988, p. 165, die erop wijst dat veel religieuze, nationalistische en raciale bewegingen idealen aanhangen 'that no impartial person can

advocate be publicly allowed to be followed when doing so involves violation of the moral rules'. Ik denk dat het te ver gaat om het criterium dat idealen door iedereen geaccepteerd of getolereerd kunnen worden als absolute eis te stellen, maar wanneer dat niet het geval is, ligt er op zijn minst een zware bewijslast als men toch aan het ideaal wil vasthouden.

4. Vgl. over het failliet van het funderingsdenken in de ethiek: Wibren van der Burg en Theo van Willigenburg (red.), *Reflective Equilibrium*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1998, in het bijzonder de 'Introduction'. Zie ook mijn 'Op zoek naar een eigentijdse ethiek', in: W.B. Drees (red.), *Een beetje geloven. Actualiteiten en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, Amsterdam: Balans 1999, p. 167-180.
5. David Simmons stelt dat er zowel bij Marx en Engels als in de marxistische literatuur nauwelijks iets te vinden is over de communistische eindtoestand. Curieus is zelfs dat het lijkt alsof in ieder geval Engels zich helemaal kan vinden in de beschrijving hiervan door Robert Owen, een veel gematigder en reformistischer socialist, wiens ideeën nog doorklinken in het denken van gematigde Britse sociaaldemocraten als Tony Blair. David Simmons, *Ideals and Dogma. A Critique of Pure Marxism*, Northolt: Third Avenue Press 1980, p. 77-79.
6. Isaiah Berlin, zelf een toonaangevend liberaal denker, zegt bijvoorbeeld: 'Whatever his errors, no one can today deny that Marx displayed unique powers of prognosis in identifying the central trend at work – the concentration and centralisation of capitalist enterprise – the inexorable trend towards ever-increasing size on the part of big business, then in its embryo, and the sharpening social and political conflicts that this involved.' Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, p. 241.
7. Vgl. hierover Selznick, *The Moral Commonwealth*, o.m. p. 160. Selznick stelt dat idealen 'viable' moeten zijn in het licht van 'social experience'.
8. Een mooi voorbeeld hoe charismatisch leiderschap enerzijds ten volle kan bijdragen aan het leveren van grote inspanningen, maar toch niet hoeft te leiden tot kritiekloze aanvaarding van het gezag op alle terreinen is de verkiezingsnederlaag die Winston Churchill leed na de Tweede Wereldoorlog. Ondanks zijn charismatische persoonlijkheid en groot gezag werd hij als premier door de kiezers naar huis gestuurd. De kwaliteiten en opvattingen die hadden geholpen om de oorlog te winnen waren blijkbaar volgens hen andere dan die welke nodig waren om daarna de samenleving weer op te bouwen.
9. Vgl. bijv. de bijdragen van Paul Scheffer, 'Land zonder spiegel. Over de politieke cultuur in Nederland', en Erik van Ree, 'Tolerantie. Het "Osmaanse" versus het moderne model', in: Koen Koch en Paul Scheffer (red.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker 1996 (resp. p. 10-39, i.h.b. p. 26-27, en p. 85-101, i.h.b. p. 89).
10. Mede als gevolg van de uitwassen van het nationalisme wordt deze mogelijk positieve kant van het beroep op een nationale missie in het grootste deel van de literatuur genegeerd. Vgl. bijv. Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, p. 176-177, die in zijn negatieve oordeel over nationalisme representatief lijkt voor de overgrote meerderheid van moderne auteurs die nationalisme uitsluitend als iets negatiefs kunnen zien.

Noten bij hoofdstuk 8

1. Uit: P.A. de Génestet, *Volledige dichtwerken*, Amsterdam: Gebroeders E. & M. Cohen, z.j., p. 307.
2. Vgl. Simmons, *Ideals and Dogma*, p. 8: 'Each facet of Marxism has its own psychological appeal, and if some facets are contradicted by others, well, that's life. The net result is a system that can answer all questions, refute all objections, attract all classes. What it loses in logic and rationality, it more than makes up for by its comprehensive appeal; the philosophy with something for everybody.'
3. Vgl. hierover Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, p. 177-179.
4. Overigens is dat natuurlijk in belangrijke mate ten koste gegaan van grote groepen elders in de wereld.
5. Vgl. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 132: 'In appraising ideals, we must look not to the nature of these ideals alone but also to their work – their actual effects in applicative operation.'
6. Vgl. hierover mijn *Het democratisch perspectief*, hoofdstuk 9, i.h.b. p. 230-231.

Noten bij hoofdstuk 9

1. Isaiah Berlin, 'Philosophy and Government Repression', in: idem, *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*, London: Chatto & Windus 1996, p. 75.
2. Hans Crombag en Frank van Dun, *de Utopische Verleiding*, Amsterdam/Antwerpen: Contact 1997.
3. Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam: Ambo 1998.
4. Hij onderscheidt de sociale utopie van de meer op technische vooruitgang gebaseerde utopie, waartegen hij veel minder bezwaren heeft. Ik beperk me hier tot zijn kritiek op de sociale utopie, die vooruitgang verwezenlijkt door de samenleving en vaak ook de mensen daarin te veranderen.
5. Achterhuis (*De erfenis van de utopie*, p. 106) stelt dat in de zestiende eeuw het utopisch denken voor het eerst in de geschiedenis een kader biedt om existentiële menselijke ervaringen op een niet-religieuze manier te begrijpen. De opkomst hiervan is daarom verbonden met de periode van het humanisme en het verlichtingsdenken. Ook Kuiper ziet het utopisch denken als een vervanging van (en deels ook als onverenigbaar met) een christelijke levensbeschouwing: 'Het utopisch denken van de moderne tijd kan worden beschouwd als een moderne (geseculariseerde) heilsverwachting.' Roel Kuiper, *Op zoek naar de samenleving. Over anti-utopisch denken en politieke verantwoordelijkheid* (oratie Rotterdam), Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der Wijsbegeerte 1999, p. 17.
6. Om een voorbeeld te noemen: Thomas More, de schrijver van *Utopia*, die het begrip en het literaire genre introduceerde, was een machtig politicus. Er is geen enkele indicatie dat hij zijn Utopia daarbij zag als een uitgangspunt voor de praktische politiek. (Integendeel, in de inleiding tot het boek zelf wordt aangegeven dat het in de praktische politiek van weinig nut zou zijn.) Waarschijnlijk meende hij wel dat de daarin verwoorde kritiek op de Engelse samenleving van zijn tijd

bruikbaar kon zijn voor het politieke denken, en misschien ook vond hij bepaalde ideeën uit *Utopia* bruikbaar voor de praktische politiek. Maar Achterhuis meent nu juist dat utopisten de *hele* utopie als uitgangspunt moeten nemen, en dat is bij More zeker niet het geval. Vergelijkbare analyses zijn mogelijk voor verschillende andere auteurs.

7. Curieus is bijvoorbeeld zijn kritiek op Boerwinkels, in de jaren zestig en zeventig veelvuldig herdrukte pleidooi voor inclusief denken, dat als een vorm van totalitarisme wordt weggezet. (Feitse Boerwinkel, *Inclusief denken*, Bussum: Paul Brand/Werkgroep 2000 1966.) Boerwinkel bepleit aanvaarding van verscheidenheid en neemt stelling tegen dogmatische en ideologische geslotenheid. Om hem nu juist als een tegenstander daarvan te schetsen die het geluk van de ander wil bereiken door geweld uit te oefenen, vergt wel enige intellectuele acrobatiek en vooral extreem veel 'Hineininterpretieren'.
8. Deze twee karakteristieke stappen vereisen niet dat men een complete blauwdruk heeft voor de ideale samenleving. Daarom zijn de analyse en kritiek in dit hoofdstuk niet alleen van betekenis voor puur utopische bewegingen; ook bij bewegingen als het communisme met veel vagere ideeën over de gewenste toekomst komen deze twee ideeën voor.
9. Vgl. ook Hans Crombag in een interview met *NRC Handelsblad* d.d. 24 januari 1998: 'Kenmerkend voor elk Utopia is het opheffen van alle individualiteit en het opgaan in het grote geheel. Geluk is bereikbaar als we maar ophouden onszelf te zijn en ons gezamenlijk inspannen voor de goede zaak.'
10. Aangenomen natuurlijk, for the sake of argument, dat zo'n samenleving bestaanbaar zou zijn – wat ik hierboven heb aangevochten.
11. Vgl. Crombag en Van Dun, *de Utopische Verleiding*, p. 71: 'Het radicale aspect van Utopia is gelegen in de onverbiddelijkheid waarmee het diversiteit en pluralisme afwijst. De absolute eenheid van de samenleving is de noodzakelijke voorwaarde voor de moralisering ervan, die slechts kan wortelen in één waarachtige opvatting van het goede. (...) het utopische ideaal vereist de volledige opheffing van diversiteit in opvattingen en doelen onder de burgers, de opheffing derhalve van het onderscheid tussen "ik" en "de ander".'
12. Bertrand Russell, *Political Ideals*, London: Routledge 1997 (1917), p. 17.
13. In de filosofische terminologie van Isaiah Berlin: voor 'negatieve vrijheid' is weinig ruimte, maar dit wordt gerechtvaardigd door te kiezen voor de 'positieve vrijheid'.
14. Aldus ook Witteveen in zijn boek *De denkbeeldige staat*, p. 281: 'Een volledig kenbare, verdedigbare en beheersbare politieke werkelijkheid is geen ideaalbeeld maar de grootste nachtmerrie; de staat moet denkbeeldig blijven.'
15. Jan Willem Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*, Den Haag: Sdu 1999.
16. C.J.M. Schuyt en E.R.M. Taverne stellen het in hun voorwoord bij het in de vorige noot genoemde boek van Duyvendak (p. xiii) als volgt: 'Tussen een totale planning en een totale afwijzing van planning, dus in de kleine marge van bewuste en gestuurde ontplooiing van mensen ligt wellicht de kiem van een beschaafde samenleving.'
17. Uitbreider hierover Bert van den Brink, *The Tragedy of Liberalism. An Alternative Defense of a Political Tradition*, Albany, N.Y.: SUNY Press 2000.

18. Vgl. ook Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, p. 15: 'In a society in which the same goals are universally accepted, problems can only be of means, all soluble by technological methods. That is a society in which the inner life of man, the moral and spiritual and aesthetic imagination no longer speaks at all. Is it for this that men and women should be destroyed or societies enslaved? Utopias have their value – nothing so wonderfully expands imaginative horizons of human potentialities – but as guides to conduct they can prove literally fatal. Heraclitus was right, things cannot stand still.'
19. Werner (*Wat het is om groot te zijn*, p. 87) noemt Schweitzer een 'polyfone persoonlijkheid', maar geeft daarbij aan dat het hem niet lukte op elk van de verschillende terreinen zich te blijven ontwikkelen.
20. Zie hierover o.m. Bernard Williams, *Shame and Necessity*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1993.
21. Hermann Hesse, *Narziss und Goldmund*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1980 (1957), p. 21.
22. Vgl. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*, p. 134: 'Conflicting ideals are a fact of life (...) But of course, the prospect of goal alternatives no more invalidates one's ideals than the prospect of spouse alternatives invalidates one's marriage.' Vgl. ook Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon Press 1986.
23. Het gaat hier om een hypothetische kwestie: binnen de huidige, redelijk democratische Nederlandse samenleving is geweld tegen personen m.i. geen gerechtvaardigd middel om bepaalde idealen na te streven. Uitgebreider daarover mijn *Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*, Arnhem: Gouda Quint 1986, p. 93-101.
24. In zijn artikel 'Vuile handen' (*Wending* december 1960, p. 645-653) bepleit ook oud-premier Schermerhorn, in andere termen, een dergelijk pluralisme van mensen die vuile handen willen maken en mensen die als wegwijzers 'met een heilige eenzijdigheid en in een zegenrijke eenvoudigheid zó hun leven in dienst kunnen stellen van een ideaal' (p. 646). Hoewel hij zelf duidelijk tot de eerste categorie hoorde, achtte hij ook de tweede groep als tegenkracht onmisbaar, juist om bij politici het besef levend te houden dat hun handen vuil zijn en om te voorkomen dat ze alleen nog maar oog hebben voor partijpolitieke compromissen.

Noten bij hoofdstuk 10

1. Kees Schuyt en Max Kommer, 'Inleiding. De strafrechtelijke keten is rond', in: Kees Schuyt en Max Kommer (red.), *Niet bij straf alleen. De spanning tussen idealisme en realisme in het reclasseringswerk*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1998, p. 9-13, p. 13.
2. Overigens is het goed hierbij de nuances in het oog te houden. Sommige idealistische leefgemeenschappen hebben wel uitstekend gefunctioneerd. De kibboetsen in Israël hebben jarenlang een uitermate belangrijke bijdrage geleverd aan de opbouw van dit land. Nu die pionierfase achter de rug is, blijkt hun formule overigens moeilijker te handhaven. Maar dat een project niet het eeuwige leven

- heeft maar alleen in bepaalde contexten succesvol blijkt, is natuurlijk geen reden om het als een mislukking te beschouwen.
3. Achterhuis (*Politiek van goede bedoelingen*, p. 68) wijst op het conflict in Biafra waar veel van de gelden bedoeld om de hongerende bevolking te voeden werden doorgesluist naar de afscheidingsbeweging, die daarmee wapens kon kopen om het gewapend conflict te verlengen.
4. Jacques de Milliano, geciteerd in *de Volkskrant* van 5 december 1998.
5. Het opmerkelijke is overigens dat het succes van deze actie nog losstond van wie er gelijk had. Achteraf bleek Greenpeace de negatieve gevolgen van het dumpen van het platform namelijk ernstig overdreven te hebben.
6. Vgl. hierover bijv. S.C. van Bijsterveld en W.J.M. van Genugten, 'Mensenrechten in gedragscodes voor het internationale bedrijfsleven', *Ars Aequi* 46 (1997) 7/8, p. 500-505.
7. Het internationale recht speelt daarbij overigens in toenemende mate een rol. W.J.M. van Genugten wijst erop dat door de ontwikkelingen van de laatste jaren in het internationale recht ook bedrijven juridisch aangesproken kunnen worden op respect voor rechten van de mens, en dat dit in de toekomst alleen maar sterker zal worden ('Multinationale ondernemingen en de rechten van de mens. Van voorzichtige toenadering tot paradigmawisseling', *Nederlands Juristenblad* 75 (2000) 25, p. 1231-1236).
8. Albrecht en Wallaart, 'Dromen & ambities', p. 17.
9. Iets wat overigens geen nieuw verschijnsel is. De eerste christenen hadden volgens Handelingen 4: 32-37 ook gemeenschap van goederen. In Handelingen 5: 1-11 blijkt uit het verhaal van Ananias en Saffira dat sommigen daar onderuit probeerden te komen.
10. Rescher, *A System of Pragmatic Idealism II*: p. 137: 'A lack of ideals is bound to impoverish a person or a society.'
11. In een interview met *NRC Handelsblad* (4 juli 1998, p. 47) zegt Csikszentmihalyi het als volgt: 'Mensen die alleen maar hedonistisch leven, kunnen toch niet echt tevreden zijn met hun leven, zo blijkt uit onze beeper-onderzoeken en de vele diepte-interviews. Mensen die het bevredigende gevoel hebben dat zij het beste uit hun bestaan hebben gehaald en halen, zijn de mensen die altijd proberen een stapje verder te gaan dan wat ze op dat moment aan het doen zijn.'
12. Csikszentmihalyi benadrukt daarbij overigens dat de doelen niet te hoog (en niet te laag) gesteld moeten zijn – ze moeten realistisch zijn en in principe haalbaar (Csikszentmihalyi, *Flow*, p. 135). Daarmee gaat hij op het eerste gezicht een andere richting in dan ik hier bepleit, omdat idealen in mijn opvatting niet goed haalbaar zijn. Maar een realistisch idealisme moet nu juist ook zorgvuldig afwegen wat de mogelijke tussenstappen, de concretere doelen zijn waarlangs men het ideaal nastreeft. Die tussenstappen moeten dus wel degelijk in principe haalbaar zijn, of op zijn minst moet gedeeltelijke realisering van de tussenstappen ook zinvol en bevredigend zijn. Het boek dat alle overige boeken, met uitzondering van de Bijbel, overbodig maakt, zal Reve nooit schrijven, maar dat maakt ook de gedeeltelijk geslaagde pogingen (zoals *Het Boek Van Violet En Dood*) nog alleszins de moeite waard.
13. Albrecht en Wallaart, 'Dromen & ambities', p. 17 en 21.

14. Vgl. Ronald Dworkin, *Justice and the Good Life* (The Lindley Lecture), Lawrence, Kan.: University of Kansas 1990.
15. Waarbij ik nog buiten beschouwing laat dat de meeste mensen er plezier in scheppen om zich maatschappelijk verdienstelijk maken en zich daarvoor ge-waardeerd te weten.
16. Fein (*The Limits of Idealism*, p. 14) stelt dat 'frustrated idealism is an inevitable part of growing up'.
17. Voor een uitgebreidere analyse van tal van autoritaire of totalitaire regimes die in de afgelopen decennia vervangen werden door meer democratische regeringen, zie Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, hoofdstuk 2 en 3.
18. Vgl. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, hoofdstuk 3, i.h.b. p. 49-50.
19. Monique de Knecht, 'Nieuwe generatie idealisten ondermijnt het Rimpelloze Bestaan. Meer geest, minder geld', *Gelders Dagblad* 10 mei 1997.
20. Schuyt en Kommer, 'Inleiding', p. 13.
21. Selznick, *The Moral Commonwealth*.

Noten bij hoofdstuk 11

1. Vgl. ook Harry Kunneman, *Postmoderne moraliteit*, Amsterdam: Boom 1998, p. 18: 'Op het einde van de twintigste eeuw lijkt de moderne tijd in een midlife crisis geraakt.'
2. Vgl. Lyotard, *Het postmoderne weten*.
3. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*. Overigens is de gedachte van het einde der ideologie of het einde der geschiedenis bepaald niet nieuw. Zo werd begin jaren zestig Daniel Bell bekend met zijn boek *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1988 (1960). Eerder waren er al verschillende anderen geweest met soortgelijke ideeën; de negentiende-eeuwse filosofen Hegel en Marx zijn daarbij vaak inspiratie-bronnen.
4. Zie daarover hoofdstuk 8.
5. Vgl. ook Kunneman, die in zijn 'Brief aan mijn leermeester' (d.w.z. Jürgen Habermas) deze (m.i. terecht) verwijt dat zijn analyse wordt 'gekenmerkt door het verlangen naar zekerheid, verankering en onwankelbare fundamenteën'. Hij pleit voor een 'postmodern denkkader waarin niet langer de zoektocht naar een basale logica, naar onwankelbare fundamenteën en naar objectieve kennis centraal staan, maar meervoudigheid, interferentie en interplexiteit de horizon van de analyse vormen' (*Postmoderne moraliteit*, p. 36, resp. 37). Hoewel mijn analyse vanuit heel andere filosofische tradities vertrekt dan die van Kunneman (en daardoor ook andere terminologieën en denkkaders hanteert), kan ik me in veel van zijn kritieken (maar niet altijd in zijn alternatieven) vinden, zowel in die op de grote verhalen als in die op de klaagzangen over de teloorgang van sociale cohesie en verlies van normen en waarden. Mijn voornaamste bezwaar is dat hij in zijn essay zelf ook regelmatig vervalt in eenzelfde soort zwart-wit denken in grote lijnen dat kenmerkend is voor de grote verhalen. De moraal van 'theemutsculturen' wordt

bijvoorbeeld zo eendimensionaal neergezet dat het geen kunst meer is haar vervolgens geheel onderuit te halen.

6. Kunneman, *Postmoderne moraliteit*, p. 80.
7. Dit tweede punt sluit aan bij de stelling van Fukuyama dat de overwinning van het liberalisme met zijn vrijhandel en slechts beperkt gereguleerde economie de ideologische strijd achterhaald heeft gemaakt.
8. Vgl. Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, London: Routledge 1999 (1957).
9. Dit wordt impliciet ook door Kunneman (*Postmoderne moraliteit*, p. 77) erkend in zijn kritiek op de te algemene stellingname van Lyotard. Deze laat volgens Kunneman te weinig ruimte voor nuances en zorgvuldige analyses van de verschillende ontwikkelingen en heeft een te negatieve toonzetting.
10. In Nederland geldt dit zonder meer voor de meeste pleitbezorgers van het postmodernisme. Auteurs als Harry Kunneman, Willem van Reijen en Paul Frissen hebben alle hun wortels in de Kritische Theorie of zijn actief geweest in marxistische bewegingen en partijen.
11. Vgl. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, p. xi.
12. Natuurlijk was dit allemaal veel complexer en genuanceerder dan ik het hier voorstel, en was ook de vredesbeweging zich daarvan wel bewust. Waar het mij om gaat, is dat bij de vredesacties begin jaren tachtig een relatief simpel beeld van de problemen en de acties daartegen beschikbaar was. Vergelijkbare simpele beelden bestonden er ook bij acties als die tegen kernenergie, voor vrije abortus, tegen de oorlog in Vietnam of voor democratisering in het hoger onderwijs.

Noten bij hoofdstuk 12

1. Hannah Pitkin, *Wittgenstein and Justice. On the Significance of Ludwig Wittgenstein for Social and Political Thought*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1972, p. 190.
2. Lucas Reijnders weigert dit zelfs idealisme te noemen (in het eerder aangehaalde artikel van De Knecht in *De Gelderlander*, 'Nieuwe generatie idealisten ondermijnt het Rimpelloze Bestaan'). Hij heeft gelijk voorzover het vaak neerkomt op een gemakkelijke manier om 'iets' te doen, zonder dat dit een echte inzet en betrokkenheid weerspiegelt. Maar dat geldt natuurlijk soms ook voor het meelopen in een demonstratie. Het overnemen van geld voor goede doelen kan mijns inziens wel degelijk een van de vele legitieme manieren zijn waarop idealisme gestalte krijgt. Er wordt immers een reële bijdrage geleverd; voor veel mensen is het bovendien als gevolg van bijvoorbeeld tijdgebrek of ouderdom een van de weinige manieren waarop ze daadwerkelijk zo'n bijdrage kunnen leveren.
3. Een tegengestelde conclusie lijkt Achterhuis te trekken in zijn *Politiek van goede bedoelingen*. Zijn betoog is echter weinig overtuigend, omdat hij zich vrij eenzijdig richt op één factor (de ontwikkelingshulp) als oorzaak van de situatie in ontwik-kelingslanden, terwijl tal van andere factoren buiten beschouwing blijven. Maar het is natuurlijk volstrekt onverantwoord om als er een verslechtering (of geen verbetering) optreedt, dit toe te schrijven aan één factor. Het zou immers zeer goed

- kunnen zijn dat zonder de hulp de situatie nog slechter was geweest.
4. Veel uitgebreider over de voor- en nadelen van hechtere organisaties en institutionalisering: Selznick, *The Moral Commonwealth*, hoofdstuk 9. Selznick stelt terecht dat sommige aspecten van institutionalisering de centrale waarden (of idealen) van de organisatie versterken en voeden, terwijl andere die juist ondermijnen.
 5. Selznick, *The Moral Commonwealth*, p. 246.
 6. In sommige andere landen is dit probleem met het aanpassen van de vakbonden aan de eisen van de moderne tijd nog sterker. Vakbonden in de Verenigde Staten zijn heel traditionele organisaties, die geassocieerd worden met corruptie en machtsmisbruik. In Groot-Brittannië is de macht van de vakbonden lange tijd een grote belemmering geweest bij de noodzakelijke modernisering van de arbeidsverhoudingen.
 7. Selznick, *The Moral Commonwealth*, p. 248.
 8. Uitgebreider hierover: Selznick, *The Moral Commonwealth*, p. 246-247.
 9. Paul Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*, Kluwer: Deventer 1982; Paul Frissen, *De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*, Schoonhoven: Academic Service 1995; Paul Frissen, *De lege staat*, Amsterdam: Nieuwezijds 1999.
 10. Mijn beschrijving van maatschappelijke verschijnselen als die van individualisering, fragmentatie en horizontalisering vertoont veel overeenkomsten met die van Frissen, *De virtuele staat*. Alleen de normatieve conclusies die ik daaraan verbind, staan haaks op de zijne. Frissen lijkt te kiezen voor een postmodernistisch, sterk anti-normatief verhaal, waarin de staat en de burgers geen normatieve idealen meer nastreven, maar alleen nog 'esthetische' criteria als vermindering van wreedheid, consensus en participatie hanteren. (Overigens blijkt hier al uit dat hij dat niet-normatieve standpunt volstrekt niet kan vasthouden, omdat deze criteria sterk inhoudelijke normen of idealen belichamen.) Ik kies daarentegen voor het doortrekken van een horizontale, pluralistische opvatting van democratie, waarin juist meer ruimte komt voor morele debatten en idealistische inzet van burgers omdat deze zich niet langer primair op de staat hoeven te oriënteren, maar er naast de staat tal van andere aanknopingspunten voor inhoudelijk debat en engagement worden gecreëerd. Vgl. mijn 'Het primaat van de praktijk', in: Bart van Klink en Willem Witteveen (red.), *De overtuigende wetgever*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 105-122. Frissen heeft zonder meer gelijk dat onze samenleving ook om een nieuw type staat vraagt, maar dat moet m.i. niet in de richting gezocht worden die hij voorstelt. Hierop uitgebreider ingaan valt helaas buiten het bestek van dit boek. Zie voor inspirerende perspectieven op de rol die staat en burgers kunnen spelen: Witteveen, *De denkbeeldige staat*.
 11. Overigens is ook dit zeker geen eenvoudige keuze, want om effectief invloed uit te oefenen, zal men toch vaak zich moeten aanpassen. Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans schrijven dan ook in hun 'Conclusies' over de nieuwe sociale bewegingen: 'Al deze bewegingen staan in het spanningsveld tussen verbeelding en macht: om uit te dagen moeten ze afstand bewaren tot gevestigde opvattingen en instellingen, maar om invloed uit te oefenen moeten ze zich tot op zekere hoogte juist onderwerpen aan de bestaande politieke spelregels.' (Jan

- Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans en Luuk Wijmans, *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuw sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam: Sua 1992, p. 213.)
12. Vgl. het klassieke boek van G.J. Heering, *De zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, staat en oorlog*, Utrecht: Bijleveld 1981 (1929). Met de titel duidde Heering op het moment dat het christendom veranderde van onderdrukte godsdienst in een staatsgodsdienst en zijn pacifistisch karakter verloor.
 13. Overigens blijven de implicaties van deze idealen niet beperkt tot de staatsorganisatie. Controle op machtsuitoefening kan ook van belang zijn voor andere organisaties zoals bedrijven, en ook voor de macht die burgers onderling uitoefenen. Het rechtsstaatideaal en het democratie-ideaal hebben dus wel degelijk ook betekenis binnen bijvoorbeeld bedrijven. Vgl. hierover Selznick, *The Moral Commonwealth*, p. 300-310, voor het rechtsstaatideaal en Van der Burg, *Het democratisch perspectief*, voor het democratie-ideaal.
 14. Het onderscheid tussen interne en externe idealen is ontleend aan Lon L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven, Conn.: Yale University Press 1969. Het is overigens geen scherpe scheiding. Zo is het rechtvaardigheidsideaal ook deels intern aan het recht, en is dit dus voor de rechtstaat deels ook een intern ideaal.
 15. E.M.H. Hirsch Ballin, *In Ernst. Oriëntaties voor beleid*, Den Haag: Sdu 1994, p. 25; vgl. ook p. 38.
 16. Vgl. Ruud Koopmans, 'Van provo tot RARA. Golfbewegingen in het politiek protest in Nederland', in: Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans, *Tussen verbeelding en macht*, p. 74-75: 'Van een algehele desillusie met betrekking tot de mogelijkheden van sociale bewegingen is blijkbaar geen sprake, en al helemaal niet van een verlies van interesse in de onderwerpen die ze aan de orde stellen. Er is sprake van een participatie op een andere manier: ondanks de in de tweede helft van de jaren tachtig tamelijk ongunstige voorwaarden voor buitenparlementaire protest en de daardoor teruggelopen bewegingsactiviteit, lijken velen betrokken te willen blijven bij het onderwerp en middels hun steun aan organisaties te willen verzekeren dat het overheidsbeleid ook in tijden van minder bewegingsactiviteit kritisch gevolgd wordt.'
 17. Vgl. Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans, *Tussen verbeelding en macht*, p. 36: 'Weinigen zijn nog beschikbaar om full-time te vergaderen, "folderen" of filosoferen, maar part-time blijkt heel veel mogelijk. (...) De intensiteit van het engagement is dus veranderd.'
 18. Vgl. Richard Sennett, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: W.W. Norton 1998.

Noten bij hoofdstuk 13

1. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*, p. 117.
2. Uitgebreider over de rechtvaardiging van democratie: Van der Burg, *Het democratisch perspectief*, waar ook verdere literatuurverwijzingen te vinden zijn rond verschillende thema's uit dit hoofdstuk.

3. Daarbij zit overigens wel de problematiek van de betrouwbaarheid van de gebruikte modellen zoals die van het CPB of het RIVM. Naarmate voorgestelde beleidswijzigingen sterker afwijken van de status quo is het moeilijker om hun gevolgen te voorspellen. Een grotere pluraliteit van modellen en bureaus die dergelijke modellen ontwikkelen zou dan ook vanuit democratisch gezichtspunt wenselijk zijn.
4. Overigens moet – voor ik beschuldigd wordt van te grote naïviteit – hierbij worden aangetekend dat juist ten aanzien van het luisteren naar de bevolking de huidige democratische praktijk vaak ernstig tekortschiet. Een grotere responsiviteit van de overheid is zeker noodzakelijk. Vgl. bijv. Witteveen, *De denkbeeldige staat*, p. 271–272. Democratische instellingen bieden helaas geen garantie voor luisteren en leervermogen.
5. Bij de introductie van dergelijke ideeën begin jaren tachtig (vanuit onder meer de vakbeweging en klein-links) werden ze aanvankelijk juist vanuit liberale en sociaal-democratische hoek geheel weggehoond. Inmiddels is de acceptatie veel breder geworden, overigens niet alleen omdat men vergroening van het belastingstelsel nastreeft, maar ook omdat deze belastingen vaak minder gemakkelijk te ontduiken zijn.
6. Greenpeace heeft bijvoorbeeld rond de Brent Spar-affaire de consumentenboycot als belangrijk drukmiddel ontdekt. Aandeelhoudersvergaderingen worden de laatste jaren regelmatig gebruikt om maatschappelijke aspecten van het ondernemingsbeleid aan de orde te stellen. Op tal van manieren wordt aldus door idealistische groepen rechtstreeks op de markt ingespeeld en niet alleen via de band van de overheid.
7. Vgl. hierover ook Selznick, *The Moral Commonwealth*, i.h.b. p. 111–112 en p. 517–521; Witteveen, *De denkbeeldige staat*, hoofdstuk 10; Van der Burg, *Het democratisch perspectief*, hoofdstuk 9.
8. De uitdrukking 'piecemeal engineering' is ontleend aan Popper, *The Poverty of Historicism*, p. 64–70. Popper stelt dit tegenover 'Utopian engineering': een holistische benadering die de hele samenleving vergeefs probeert te modelleren op basis van een uitgewerkte blauwdruk.
9. Toch is in een heel laat stadium terugkeren op verkeerde besluitvorming nog steeds mogelijk. Een goed voorbeeld hiervan is de volledig afgebouwde kweekreactor in Kalkar, die als gevolg van de aanhoudende druk vanuit de bevolking uiteindelijk niet in gebruik werd genomen. Misschien gebeurt iets soortgelijks alsnog in het geval van de Betuwelijn.
10. Vgl. ook Witteveens stelling dat democratie en rechtsstaat juist voorwaarden zijn voor doelmatigheid (*De denkbeeldige staat*, p. 275): 'Een overheid die rechtsstatelijk en democratisch opereert, heeft meer mogelijkheden om de eigen bestuurskracht te vergroten.'
11. Hetzelfde geldt immers op analoge wijze voor andere vormen van bestuurlijke verantwoordelijkheid in allerlei contexten: in besturen van verenigingen, overlegaden, kerkenraden en zelfs in de leiding van actiegroepen. Het geldt ook voor de individuele medewerking aan activiteiten, bijvoorbeeld als ambtenaar of medewerker van een bedrijf.
12. Vgl. ook Selznick, *The Moral Commonwealth*, p. 526: 'This want of purity is neither a conceptual flaw nor a second-best ideal. Rather, it is a wholly appropriate

condition, given that we routinely expect and warmly endorse the multiplicity of interests in a flourishing community.'

13. Schermerhorn, 'Vuile handen'.
14. Vgl. hierover Witteveen, *De denkbeeldige staat*, p. 101.

Noten bij hoofdstuk 14

1. Robert Long en Dimitri Frenkel Frank, 'De voetstap van 't geluk' uit de musical *Tsjehov*.
2. Beatrijs van der Weijden, geciteerd in *Weg van idealen*, p. 19.
3. Ik pas hier een onderscheid toe tussen overtuigingen, persoonlijke identiteiten en praktijken, een onderscheid dat ik eerder heb uitgewerkt in 'Beliefs, Persons and Practices. Beyond Tolerance', *Ethical Theory and Moral Practice* 1 (1998) 2, p. 227–254.
4. P.W. Tops, 'Co-productie als cultureel proces. Publieke besluitvorming en het Oma-Cor-Complex', in: H.M. Loerakker en G.W. Rijnja (red.), *De overheid communiceert! Dertien essays bij dertig jaar VVO* (Jaarboek voor overheidscommunicatie 1998), Den Haag: Sdu 1998, p. 43–49.
5. Albrecht en Wallaert, 'Dromen & ambities'.
6. Beatrijs van der Weijden, geciteerd in *Weg van idealen*, p. 18.
7. In de hoofdstukken 5 en 7 is op een aantal aspecten hiervan al uitgebreider ingegaan.
8. Vgl. Elisabeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869–1952*, Amsterdam: Balans 1996, p. 618: 'Al uit haar vroegste jeugdwerk blijkt dat zij behoefte had aan een alles omvattend ideaal om voor te werken en te leven. Zonder zo'n ideaal, al spoedig belichaamd in het socialisme, kon ze zich als dichteres en als mens niet ontplooien. Omgekeerd vallen haar maatschappelijke invloed en gezag, haar politieke charisma en uitstraling niet los te zien van haar bevlogen en profeterende dichterschap. Voor Roland Holst stond haar poëzie in dienst – letterlijk – van het ideaal, waar ze zich ook op talloze andere manieren voor inzette.'

Noot bij hoofdstuk 15

1. Aangehaald op <http://www.cyberquotations.com>. De oorspronkelijke vindplaats heb ik niet kunnen achterhalen.

Bibliografie

- Achterhuis, Hans, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam: Ambo 1998.
- Achterhuis, Hans, *Politiek van goede bedoelingen*, Amsterdam: Boom 1999.
- Albrecht, Yoei, en Tino Wallaart, 'Dromen & ambities. De nieuwe generatie', *Vrij Nederland* 25 december 1999, p. 16-21.
- Bell, Daniel, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1988 (1960).
- Berlin, Isaiah, *The Crooked Timber of Humanity*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1990.
- Berlin, Isaiah, 'Philosophy and Government Repression', in: idem, *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*, London: Chatto & Windus 1996.
- Bijsterveld, Sophie van, 'Grondrechten in de EU. Een idealenbenadering', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 131-149.
- Bijsterveld, S.C. van, en W.J.M. van Genugten, 'Mensenrechten in gedragscodes voor het internationale bedrijfsleven', *Ars Aequi* 46 (1997) 7/8, p. 500-505.
- Boerwinkel, Feitse, *Inclusief denken*, Bussum: Paul Brand/Werkgroep 2000 1966.
- Bonth, Margreth de, 'Het recht op ontwikkeling. Mensenrechten in ontwikkeling', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 151-168.
- Booi, Lennart, en Erik van Bruggen (red.), *Niet Nix. Ideeën voor de Partij van de Arbeid*, Amsterdam: Balans 1996.
- Brink, Bert van den, 'Idealen in conflict. Het bestaan van idealen en de verwachting van harmonie', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 199-216.
- Brink, Bert van den, *The Tragedy of Liberalism. An Alternative Defense of a Political Tradition*, Albany, N.Y.: SUNY Press 2000.
- Brom, Frans W.A., *Onherstelbaar verbeterd. Biotechnologie bij dieren als een moreel probleem* (diss. Utrecht), Assen: Van Gorcum 1997.
- Brom, Frans W.A., 'Dynamische publieke moraal. Idealen als perspectief voor moraalontwikkeling', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 75-90.
- Bronkhorst, Daan, *Alledaagse idealen. Portretten van verdedigers van mensenrechten*, Amsterdam: Amnesty International/Jan Mets 1998.
- Burg, Wibren van der, *Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*, Arnhem: Gouda Quint 1986.
- Burg, Wibren van der, *Het democratisch perspectief. Een verkenning van de normatieve grondslagen der democratie*, Arnhem: Gouda Quint 1991.
- Burg, Wibren van der, 'Het belang van idealen. Een programmatische verkenning', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 1-23.
- Burg, Wibren van der, 'Beliefs, Persons and Practices. Beyond Tolerance', *Ethical Theory and Moral Practice* 1 (1998) 2, p. 227-254.
- Burg, Wibren van der, 'Op zoek naar een eigentijdse ethiek', in: W.B. Drees (red.), *Een beetje geloven. Actualiteiten en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, Amsterdam: Balans 1999, p. 167-180.
- Burg, Wibren van der, 'The Morality of Aspiration. A Neglected Dimension of Law and Morality', in: Willem J. Witteveen en Wibren van der Burg (red.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 169-192.
- Burg, Wibren van der, 'Het primaat van de praktijk', in: Bart van Klink en Willem Witteveen (red.), *De overtuigende wetgever*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 105-122.
- Burg, Wibren van der, en Frans W.A. Brom (red.), *Over idealen. Het belang van idealen in recht, moraal en politiek*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1998.
- Burg, Wibren van der, en Theo van Willigenburg (red.), *Reflective Equilibrium*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1998.
- Burg, W. van der, P. Ippel, A.K. Huibers, B.M.J. de Kanter-Loven, M. Krijvenaar, G.J. Smalbraak-Schieven en L. van Veenendaal, 'De zorg van een goed hulpverlener', in: F.W.A. Brom, B.J. van den Bergh en A.K. Huibers (red.), *Beleid en ethiek*, Assen: Van Gorcum 1993, p. 88-99.
- Crombag, Hans, en Frank van Dun, *de Utopische Verleiding*, Amsterdam/Antwerpen: Contact 1997.
- Csikszentmihalyi, Mihaly, *Flow. Psychologie van de optimale ervaring*, Amsterdam: Boom 1999.
- Dijn, H. de, 'Waarden en normen, idealen en principes', *Tijdschrift voor filosofie* 58 (1996) 2, p. 261-276.
- Duyvendak, Jan Willem, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*, Den Haag: Sdu 1999.
- Duyvendak, Jan Willem, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans en Luuk Wijmans (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam: Sua 1992.
- Dworkin, Ronald, *Justice and the Good Life* (The Lindley Lecture), Lawrence, Kan.: University of Kansas 1990.
- Etty, Elisabeth, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*, Amsterdam: Balans 1996.
- Fein, Melvyn L., *The Limits of Idealism. When Good Intentions Go Bad*, New York: Kluwer Academic/Plenum 1999.
- Fockema Andreae, Frans, 'Over heiligen', in: W. van der Burg, A. Noord, F.J. Brinkman, F. Fockema Andreae en J. Duyndam, *Tijd voor idealen. Geloven tussen visioen en werkelijkheid*, z.p.: Algemene Doopsgezinde Sociëteit/Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB/Remonstrantse Broederschap/Zwinglibond 1996, p. 29-32.
- Fresco, Louise, 'Een vleugje passie', *NRC Handelsblad* 12 april 1997.
- Frissen, Paul, *De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*, Schoonhoven: Academic Service 1995.
- Frissen, Paul, *De lege staat*, Amsterdam: Nieuwezijds 1999.
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, London: Penguin 1992.
- Fuller, Lon L., *The Morality of Law*, New Haven, Conn.: Yale University Press 1969.
- Galan, Menno de, 'Zwarte activist van de jaren zestig, nu politicus, John Lewis: Geduld is een vies woord', *NRC Handelsblad* 7 november 1998, p. Z7.
- Génestet, P.A. de, *Volledige dichtwerken*, Amsterdam: Gebroeders E. & M. Cohen, z.j.
- Genugten, W. van, 'Multinationale ondernemingen en de rechten van de mens. Van voorzichtige toenadering tot paradigmawisseling', *Nederlands Juristenblad* 75 (2000) 25, p. 1231-1236.
- Gerson, Natasha, 'Engagement is mooi, idealisme is moeilijker', *de Volkskrant* 31 januari 1998, p. 19.

- Gert, Bernard, *Morality. A New Justification of the Moral Rules*, New York: Oxford University Press 1988.
- Giddens, Anthony, *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Polity Press 1998.
- Greene, Graham, *The Power and the Glory*, Harmondsworth: Penguin 1977 (1940).
- Grisham, John, *The Pelican Brief*, New York: Doubleday 1992.
- Gunsteren, H.R. van, 'Burgerschap en verantwoordelijkheid', in: M.A.P. Bovens, C.J.M. Schuyt en W.J. Witteveen (red.), *Verantwoordelijkheid: Retoriek en Realiteit. Verantwoording in publiek recht, politiek en maatschappij*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1989, p. 101-111.
- Heering, G.J., *De zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, staat en oorlog*, Utrecht: Bijleveld 1981 (1929).
- Heering, H.J., *Moed voor de politiek. Oefeningen in politieke ethiek*, Amsterdam: Boom 1988.
- Heijden, Hein-Anton van der, *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*, Baarn: Ambo 2000.
- Hertogh, Marc, Caroline Raat en Willem Witteveen, 'Tussen rechtmatigheid en doelmatigheid. Proeve van een idealenperspectief', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 101-129.
- Hesse, Hermann, *Narziss und Goldmund*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1980 (1957).
- Hirsch Ballin, E.M.H., *In Ernst. Oriëntaties voor beleid*, Den Haag: Sdu 1994.
- Hirsch Ballin, Ernst, 'De stroom van het recht', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 91-101.
- Hueting, Ernest, Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam: Bert Bakker 1981.
- Ippel, Pieter, 'Hebben we halve helden (nodig)? Iets over Herder, Herzen, Havel & Europa', *Communiqué* 12 (1996) 2, p. 18-27.
- Kalma, Paul, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*, Kluwer: Deventer 1982.
- King, Martin Luther, *Rosa stond niet op ... Geweldloze opstand in Montgomery*, Amsterdam/Baarn: Ten Have 1984 (1959).
- Knegt, Monique de, 'Nieuwe generatie idealisten ondermijnt het Rimpelloze Bestaan. Meer geest, minder geld', *Gelders Dagblad* 10 mei 1997.
- Koopmans, Ruud, 'Van provo tot RARA. Golfbewegingen in het politiek protest in Nederland', in: Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans, *Tussen verbeelding en macht*, p. 74-75.
- Koopmans, Ruud, en Jan Willem Duyvendak, 'Sociale bewegingen en het primaat van de politiek', in: Duyvendak, Van der Heijden, Koopmans en Wijmans, *Tussen verbeelding en macht*, p. 11-38.
- Kuiper, Roel, *Op zoek naar de samenleving. Over anti-utopisch denken en politieke verantwoordelijkheid* (oratie Rotterdam), Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der Wijsbegeerte 1999.
- Kunneman, Harry, *Postmoderne moraliteit*, Amsterdam: Boom 1998.
- Lemaire, Ton, *De Indiaan in ons bewustzijn*, Baarn: Ambo 1986.
- Lytard, Jean-François, *Het postmoderne weten*, Kampen: Kok Agora 1987 (vertaling van *La condition postmoderne* 1979).
- Lytard, Jean-François, in een interview met Erno Eskens, 'Je moet niet jezelf willen zijn', *Filosofie Magazine* juni 1997, p. 26-28.
- Margalit, Avishai, *The Decent Society*, Cambridge, Mass./London: Harvard University Press 1996.
- More, Thomas, *Utopia*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1996 (*Utopia* 1516, vertaald door Marie H. van der Zeyde).
- Nussbaum, Martha C., *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life*, Boston: Beacon Press 1995.
- Oosterbaan, Werna, 'Het dilemma van de Voetboogstraat', *NRC Handelsblad*, themabijlage Goden & Helden, 24 december 1996.
- Orwell, George, *Animal Farm. A Fairy Story*, Harmondsworth: Penguin 1965 (1945).
- Pettit, Philip, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Oxford: Clarendon Press 1997.
- Pitkin, Hannah, *Wittgenstein and Justice. On the Significance of Ludwig Wittgenstein for Social and Political Thought*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1972.
- Popper, Karl, *The Poverty of Historicism*, London: Routledge 1999 (1957).
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press 1972.
- Rawls, John, *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press 1993.
- Raz, Joseph, *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon Press 1986.
- Ree, Erik van, 'Tolerantie. Het "Osmaanse" versus het moderne model', in: Koen Koch en Paul Scheffer (red.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker 1996, p. 85-101.
- Rescher, Nicholas, *Ethical Idealism. An Inquiry into the Nature and Function of Ideals*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1987.
- Rescher, Nicholas, *A System of Pragmatic Idealism. Volume II. The Validity of Values*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1993.
- Reve, Gerard, *Het Boek Van Violet En Dood*, Amsterdam: L.J. Veen 1996.
- Russell, Bertrand, *Political Ideals*, London: Routledge 1997 (1917).
- Santayana, George, *The Life of Reason. Volume II. Reason in Society*, New York: Dover Publications 1980 (1905).
- Scheffer, Paul, 'Land zonder spiegel. Over de politieke cultuur in Nederland', in: Koen Koch en Paul Scheffer (red.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker 1996, p. 10-39.
- Schermerhorn, W., 'Vuile handen', *Wending* december 1960, p. 645-653.
- Schuyt, Kees, en Max Kommer, 'Inleiding. De strafrechtelijke keten is rond', in: Kees Schuyt en Max Kommer (red.), *Niet bij straf alleen. De spanning tussen idealisme en realisme in het reclasseringswerk*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1998, p. 9-13.
- Selznick, Philip, 'Sociology and Natural Law', *Natural Law Forum* 6 (1961), p. 84-108.
- Selznick, Philip, *The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1992.
- Sennett, Richard, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: W.W. Norton 1998.
- Simmons, David, *Ideals and Dogma. A Critique of Pure Marxism*, Northolt: Third Avenue Press 1980.
- Taekema, Sanne, 'Vormen van het ideaalbegrip', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 25-37.
- Taekema, Sanne, *The Concept of Ideals in Legal Theory* (diss. Tilburg), Tilburg: Schoordijk Instituut 2000.

- Thiel, G.J.M.W. van, en J.J.M. van Delden, *Respect in de verpleeghuiszorg. Een normatief-ethisch en empirisch onderzoek naar respect voor autonomie van bewoners van verpleeghuizen*, Utrecht: Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht 1998.
- Tierney, Nathan L., *Imagination and Ethical Ideals. Prospects for a Unified Philosophical and Psychological Understanding*, Albany, N.Y.: State University of New York Press 1994.
- Tops, P.W., 'Co-productie als cultureel proces. Publieke besluitvorming en het Oma-Cor-Complex', in: H.M. Loerakker en G.W. Rijnja (red.), *De overheid communiceert! Dertien essays bij dertig jaar VVO* (Jaarboek voor overheidscommunicatie 1998), Den Haag: Sdu 1998, p. 43-49.
- Troelstra, Piter Jelles, 'Mijn ideaal', in: idem, *Samle Fersen*, Baarn/Ljouwert: Bosch & Keuning/De Tille 1981, p. 382-385.
- Vedder, Anton, 'Waarden en het web van zin en betekenis', in: Van der Burg en Brom, *Over idealen*, p. 39-54.
- Voorhorst, Jacomien, en Toon van der Stok, 'Dearsum, een dorp dat leefde van mest en wind ...', *Oogst* 20 december 1996, p. 46-49.
- Weg van idealen. De Tilburgse actiecultuur van de jaren zeventig en haar erfenis*, Tilburg: Stichting Werkwinkel Tilburg 1998.
- Werner, Dick A., *Wat het is om groot te zijn. Een persoonlijk signalement van Albert Schweitzer*, Amsterdam: Boom 1999.
- Williams, Bernard, *Shame and Necessity*, Berkeley, Cal.: University of California Press 1993.
- Witteveen, Willem, *De denkkeeldige staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2000.